

عزيم

حج و امت اسلامی

محسن محمدی

فهرست

۱۱	.....	دبیاچه
۱۳	.....	مقدمه
۱۷	.....	آثار و ظرفیت‌های حج در تقویت امت اسلامی
۱۷	.....	اشاره
۱۸	.....	حج و امت اسلامی
۲۰	.....	فرایند حج در تقویت امت اسلامی
۲۰	.....	۱. هم‌گرایی سیاسی (تقویت نقاط مشترک)
۲۱	.....	الف) تقویت هویت تمدنی
۲۳	.....	ب) تمرکز بر دشمن مشترک
۲۴	.....	۲. هم‌گرایی ارتباطی (تقویت روابط بین‌الملل مسلمانان)
۲۴	.....	الف) تقویت هویت اجتماعی
۲۵	.....	ب) تقویت سرمایه اجتماعی
۲۶	.....	۳. هم‌گرایی فقهی (مناسک و وحدت‌بخش)
۲۸	.....	الف) جمعی بودن
۳۰	.....	ب) ساختار شکن بودن
۳۱	.....	۴. هم‌گرایی اخلاقی (زمینه‌های اخلاقی امت اسلامی)

۵. هم‌گرایی اقتصادی (وحدت‌آفرینی ابعاد اقتصادی حج) ۳۲
- آثار تقویت امت اسلامی در حج ۳۴
۱. تقویت قدرت ۳۴
۲. ارتقای امنیت ۳۶
۳. تشخیص هویتی و کنشگری فعال در عرصه بین‌الملل ۴۰
- نتیجه‌گیری ۴۱
- حج، تبلیغ دینی و امت اسلامی** ۴۳
- اشاره ۴۳
- تاثیر مکان در شکل‌گیری و پذیرش پیام تبلیغی ۴۴
- اهمیت ابعاد تبلیغی حج و امت اسلامی ۴۸
۱. جایگاه تبلیغ در جهان کنونی و امت اسلامی ۵۰
۲. کارکردهای تبلیغی حج و تقویت امت اسلامی ۵۱
۳. پیشینه ابعاد تبلیغی حج و امت اسلامی ۵۳
- ویژگی‌های تبلیغی حج و امت اسلامی ۵۷
۱. ارتباط غیرزبانی خدا با انسان در حج ۵۷
۲. پتانسیل فرهنگی - تبلیغی نمادها در حج ۵۹
- نمونه‌ای از ظرفیت‌های تبلیغی نماد در حج ۶۱
۳. بازشناسی و بازیابی هویت دینی و هویت تمدنی ۶۵
- نتیجه‌گیری ۶۸
- ظرفیت‌های اقتصادی حج و امت اسلامی** ۷۱
- اشاره ۷۱
- نظام اقتصادی اسلام و امت اسلامی ۷۴
- اقتصاد اسلامی ۷۵
- ظرفیت‌های اقتصادی حج و امت اسلامی ۷۹
۱. اقتصاد و سیاست ۷۹
۲. اقتصاد و اخلاق ۸۱

- ۸۳ ..... الف) ارتقای عقلانیت اقتصادی.
- ۸۴ ..... ب) تقویت اعتماد اجتماعی.
- ۸۵ ..... ج) توجه به منافع عمومی.
- ۸۶ ..... ۳. اقتصاد و توسعه.
- ۸۶ ..... الف) توسعه گردشگری دینی.
- ۸۹ ..... ب) تشکیل بازار مشترک امت اسلامی.
- ۹۰ ..... یک- ایجاد زمینه و بستر مناسب.
- ۹۰ ..... دو- رفع موانع.
- ۹۲ ..... ج) تشکیل اتحادیه‌های همکاری اقتصادی.
- ۹۳ ..... زمینه‌های فرهنگی - اجتماعی هم‌گرایی اقتصادی در امت اسلامی و حج.
- ۹۴ ..... نتیجه‌گیری.
- ۹۷ ..... **مواجهه امت اسلامی و غرب**، (بررسی ظرفیت‌های برائت از مشرکین در انسجام امت اسلامی).
- ۹۷ ..... اشاره.
- ۹۸ ..... تحلیلی بر مراحل تاریخی مواجهه امت اسلامی و غرب.
- ۱۰۲ ..... استعمارگری غرب و امت اسلامی.
- ۱۰۹ ..... فقه سیاسی، حج و امت اسلامی.
- ۱۱۲ ..... امام خمینی علیه السلام و تحول فقه سیاسی حج.
- ۱۱۴ ..... برائت از مشرکین و فقه سیاسی حج.
- ۱۱۶ ..... ۱. تاریخچه دشمن مشترک.
- ۱۲۰ ..... ۲. آثار برائت از مشرکین در تقویت بیداری اسلامی.
- ۱۲۰ ..... الف) انسجام‌بخشی.
- ۱۲۱ ..... ب) هویت‌بخشی.
- ۱۲۳ ..... ج) مقاومت‌بخشی (تقویت روحیه مقاومت).
- ۱۲۵ ..... د) امنیت‌بخشی در عرصه بین‌الملل.
- ۱۲۷ ..... یک- ارتقای امنیت.
- ۱۲۷ ..... دو- تهدید علیه غرب.
- ۱۲۹ ..... ه) قدرت‌بخشی.

- حج، فلسطین، بیداری اسلامی ۱۳۱
- اشاره ۱۳۱
- جایگاه مسئله فلسطین در امت اسلامی ۱۳۳
- اسرائیل و تقابل با امت اسلامی ۱۳۶
- ظرفیت‌های حج در تقویت آرمان فلسطین در امت اسلامی ۱۴۱
۱. دانشی (آگاهی بخشی) ۱۴۳
- الف) توجه به نقش دولت‌ها ۱۴۳
- ب) ارائه راهکار ۱۴۴
- یک - ایمان و معنویت گرایی ۱۴۴
- دو - وحدت ۱۴۵
- سه - استفاده از ظرفیت‌های امت اسلامی ۱۴۵
- ج) دشمن شناسی ۱۴۶
- د) معرفی الگوهای مبارزه در جهان اسلام ۱۴۹
- ه) بیان آسیب‌های مبارزه و قیام ۱۴۹
- و) پیوستگی منافع امت اسلامی با فلسطین ۱۵۰
- ز) بیان ابعاد سیاسی حج ۱۵۱
۲. گرایشی (احساسی) ۱۵۲
- الف) برانگیختن احساسات امت اسلامی ۱۵۲
- ب) روحیه دادن به مسلمانان ۱۵۴
۳. کنشی (رفتاری) ۱۵۶
- الف) ایجاد وحدت ۱۵۷
- ب) محکومیت تجاوزات اسرائیل ۱۵۸
- نتیجه گیری ۱۶۰
- نظام ارتباطات امت اسلامی در حج ۱۶۱
- اشاره ۱۶۱
- ارتباطات و توسعه ۱۶۲

۱۶۵	..... نظریات توسعه و توسعه نیافتگی
۱۶۹	..... مدل های تحلیل در نظریه وابستگی
۱۷۰	..... ۱. مدل شمال - جنوب
۱۷۲	..... ۲. مدل مرکز - پیرامون
۱۷۳	..... نظام ارتباطات امت اسلامی در مقابل امپریالیسم با تمرکز بر حج
۱۷۶	..... ۱. آگاهی رسانی و روشنگری
۱۷۸	..... ۲. طرح مسائل امت اسلامی
۱۸۱	..... ۳. شناخت دشمنان امت اسلامی
۱۸۳	..... ۴. طرح و بررسی مشکلات امت اسلامی
۱۸۴	..... ۵. ایجاد اعتماد به نفس در امت اسلامی
۱۸۷	..... نتیجه گیری
۱۹۱	..... حج و انقلاب اسلامی ایران
۱۹۱	..... اشاره
۱۹۳	..... تأثیر انقلاب اسلامی بر حج
۱۹۵	..... تأثیر انقلاب اسلامی بر امت اسلامی
۱۹۸	..... امام خمینی <small>علیه السلام</small> و نظام بین الملل
۲۰۰	..... عرصه های تأثیر انقلاب اسلامی بر امت اسلامی با تأکید بر بیداری اسلامی
۲۰۰	..... ۱. اندیشه
۲۰۳	..... ۲. تقویت اعتماد به نفس و خودباوری
۲۰۵	..... ۳. عمل و کاربست نظام سیاسی
۲۱۰	..... نتیجه گیری
۲۱۱	..... منابع

دیباچه

اسلام دینی جامع است که علاوه بر ابعاد فردی، به مسائل سیاسی و اجتماعی زندگی انسان نیز توجه نموده است؛ یعنی علاوه بر ارتباط بین خدا و انسان، به روابط انسان با سایر اعضای جامعه نیز توجه کرده است. بر این اساس، عبادات در اسلام دارای ابعاد سیاسی و اجتماعی است و اساساً نظام دینی اسلام، دیدگاه و چشم‌اندازی کلان در سطوح مختلف اجتماعی دارد. در این مورد، در راستای توجه به ارتباطات اجتماعی، روابط مسلمانان در عرصه بین‌الملل نیز مورد توجه اسلام بوده است و حتی در نظام مناسکی اسلام که در ابتدا امری فردی به نظر می‌رسد، ابعاد اجتماعی و سیاسی نیز قرار داده شده است. از این جهت نظام فردی، اجتماعی و بین‌المللی اسلام با یکدیگر ارتباط و تلازمی چندسویه پیدا می‌کنند.

یکی از واژه‌های مهم در ادبیات دینی که بیانگر ابعاد و رویکرد بین‌المللی اسلام است، واژه «امت» است که علاوه بر جهات و ماهیت دینی، از جهات سیاسی و اجتماعی در عرصه بین‌الملل نیز برخوردار است. این واژه نشانگر نوعی دوگانه‌انگاری بین خودی و غیرخودی در عرصه بین‌المللی بین مسلمانان و غیرمسلمانان است که از طرفی بر انسجام جبهه داخلی اسلام و از جهتی بر لزوم مرزبندی بین اسلام و کفر در عرصه بین‌الملل تکیه دارد. این منش عزتمندانه در متن و بطن تعالیم و مناسک دینی نیز جریان دارد.

یکی از مهم‌ترین و مترقی‌ترین مناسک دینی که به‌خوبی این نکته اسلامی در آن به‌چشم می‌خورد، حج است. حج به عنوان عبادتی جهان‌شمول، از مهم‌ترین اجتماعات جهان اسلام است که نقش بی‌بدیلی در انسجام و هویت‌بخشی دارد. حج با تمرکز بر هویت دینی در عرصه تجمع مسلمانان که برای انجام عبادتی یکسان در مکان و زمانی واحد انجام می‌شود، ضمن تأکید بر نکات اشتراک بین مسلمانان، توجه آنان را به مقوله امت اسلامی جلب می‌کند و در ضمن برائت از مشرکین بر خط و مرزها و تمایزهای آنها با کافران تأکید می‌کند. به این ترتیب اسلام در حج، مسلمانان را به هم‌افزایی داخلی دعوت می‌کند و در سرزمین ایمان و توحید، آنها را در مقابل دشمن مشترکشان که همان کفر و شرک است منسجم می‌کند.

از این جهت، تحلیل امت اسلامی و بررسی ارتباط آن با حج به عنوان یکی از مهم‌ترین عبادات اجتماعی اسلام، موضوع بررسی گروه مطالعات اجتماعی قرار گرفت. در اثر پیش‌رو که حاصل زحمات علمی حجت‌الاسلام والمسلمین محسن محمدی است، سعی شده است ارتباط مفهومی و کارکردی حج با امت اسلامی بررسی شود. با توجه به اینکه این موضوع به نوبه خود فاقد پیشینه پژوهشی است، این اثر پژوهش جدیدی به نظر می‌رسد که با نظرات ارزشمند صاحب‌نظران فرهیخته قابل تکمیل است. امید است این اثر، مورد توجه و استفاده علاقه‌مندان و پژوهشگران عرصه حج و زیارت، و مطالعات سیاسی و اجتماعی اسلام قرار گیرد.

پژوهشکده حج و زیارت

گروه مطالعات اجتماعی

مقدمه

بسیاری از محققان، واژه امت را غیرعربی و از واژه‌های دخیل در قرآن دانسته و اصل آن را اکدی، عبری، سریانی و به صورت کلی، وام‌گرفته از زبان‌های مردمان ساکن در میان‌رودان و سومر دانسته‌اند که در این زبان‌ها به معنای گروهی از مردم یا قوم، قبیله و نژاد به کار می‌رفته است. امت در عصر جاهلیت، اشاره به گروهی از افراد داشته است که پیرامون یک عقیده یا آرمان با هم اشتراک نظر داشته‌اند. پس از ظهور اسلام، این مفهوم ناپخته، به صورتی منسجم و در معنایی قوام‌یافته‌تر، مصطلح شد.

امت، اشاره به گروهی از آدمیان دارد که براساس دین و احکام اسلامی و تحت رهبری دینی، متحد شده و اقدام به تشکیل یک جامعه اسلامی جهان‌شمول می‌کنند. عمید زنجانی در کتاب «فقه سیاسی»، پس از بیان اهمیت انتخاب واژه و تعبیر امت - که در معنای خود مفهوم هدایت شدن و در نتیجه، نیاز به راهبر و امام را دارد - به این مسئله اشاره کرده است که: در فرهنگ اسلامی، پیوند اساسی و مقدس افراد انسانی بر پایه اشتراک در خون و نژاد یا خاک و سرزمین و نیز تجمع و اشتراک در یک مقصد و آرمان (به هرگونه که باشد) و نیز براساس اشتراک در منافع طبقاتی نیست. بلکه اساسی‌ترین عامل وحدت و پیوند اجتماعی، حرکت مشترک مردم بر راه مشخصی است که آگاهانه در جهت معینی انتخاب کرده‌اند و رهبری مشترک، لازمه این نوع وحدت اجتماعی است.

اگرچه در قرآن این مفهوم برای غیرمسلمانان نیز به کار رفته است و همچنین در منشور مدینه، درباره تمام ساکنان اولیه این شهر اعم از مسلمانان، یهودیان و مسیحیان به کار رفته است، ولی بعدها دایره مفهومی و شمول معنایی آن به جامعه دینی و معتقدین مسلمان محدود شد. فتوحات سپاه اسلام در سال‌های بعد، این مفهوم را به نوعی دوانگاری خاص در قالب «دارالاسلام» و «دارالکفر» سوق داد. در این دوانگاری، مردمان مسلمان، فارغ از تقسیم‌بندی‌های جغرافیایی و نژادی در بخش دارالاسلام قرار گرفتند و غیرمسلمانان نیز دارالکفر را تشکیل دادند که در صورت دشمنی و مبارزه با مسلمانان به «دارالحرب» تبدیل می‌شدند.

از آغاز، امت اسلامی به صورت همزمان، دو بعد مهم داشت. از یک طرف یک جامعه سیاسی بود که بعدها به دولت و امپراتوری ترقی کرد و از طرف دیگر یک اجتماع دینی بود که توسط شخص پیامبر ﷺ بنیان‌گذاری شده و اداره می‌شد. پیامبر ﷺ مدل‌های سیاسی و نظام‌های قبیله‌ای را دستخوش تغییر و تحول وسیع قرار داد و امت را مهم‌ترین ساختار سیاسی لحاظ کرد. در ابتدا دولت و حکومت همان نهاد دینی بود و مانند امپراتوری روم و کلیسای مسیحی - که هرکدام در حوزه مخصوص خودشان فعالیت می‌کردند - دو ساختار جدا از هم نبودند، بلکه دین و حکومت توأمان و در کنار هم قرار داشتند؛ به گونه‌ای که هیچ‌کدام بدون دیگری نمی‌توانست رشد و ترقی نماید. از این رو، اسلام پایه و بنیان بوده و دولت و حکومت، پاسدار آن. بر این طریق و منطقاً اگر پایه و اساس نباشد، امکان فروپاشیدگی است و اگر نگهبان و پاسدار نباشد، امکان هلاکت و نابود شدن وجود دارد.

توجه به امت اسلامی و انسجام آن در متن تعالیم و مناسک دینی تعبیه شده است و از این جهت، امت سازوکاری درون‌دینی دارد. یکی از مهم‌ترین این ظرفیت‌های درونی اسلام در تقویت و انسجام امت اسلامی در حج نمود پیدا می‌کند. حج عبادتی جهان‌شمول است که با جمع کردن نمایندگان از کشورهای اسلامی در سرزمینی واحد و در زمان مشخص، تبلوری از امت اسلامی را به تصویر می‌کشد.

امروزه با مطرح شدن نظریات نوین در عرصه روابط بین‌الملل که بر نقش ملتها تأکید بیشتری دارد و مقوله‌هایی مانند هویت و فرهنگ را مدنظر دارد، اهمیت و تأثیر اجتماعی مانند حج، آثار بین‌المللی خود را بیشتر نشان می‌دهد.

محسن محمدی

بهمن ۱۳۹۲

آثار ظرفیت‌های حج در تقویت امت اسلام

اشاره

امروزه اسلام‌گرایی بزرگ‌ترین چالش پیش‌روی برداشت سکولار، تاریخی و اروپامحور از روابط بین‌الملل است و مفهوم امت اسلامی که خود از نشانه‌های اسلام سیاسی در سطح بین‌الملل است، نمونه‌ای از اجتماع پساوستفالیایی است که جوامع اسلامی را حول ارزش‌های مشترک جمع می‌کند.^۱ به نظر می‌رسد تعبیر پروفیسور اچ. زیگمن صحیح باشد که می‌گوید: «در قلب دکترین سیاسی اسلام، امت و جامعه اسلامی جای دارد»^۲ نه دولت و حکومت.

امت اسلامی، مردم جوامعی هستند که دین اسلام را به عنوان آیین و دین سعادت‌بخش در دو قلمرو مادی و معنوی پذیرفته‌اند.^۳ به این ترتیب مفهوم «امت» در اسلام حاکی از نگرش جهانی اسلام است^۴ که می‌تواند بنیانی برای همبستگی جهان اسلام ایجاد کند.

1. Refelt: *International Studies Review*, "Toward a post-Western IR: The Umma, Khalsa, and Critical International Relations Theory", Giorgio Shani, No 10, p.p 727-729.

۲. دولت و حکومت در اسلام، سیری در نظریه سیاسی فقهای مسلمان از صدر اسلام تا اواخر قرن سیزدهم، آن. کی. اس. لمبتون.

۳. استراتژی وحدت در اندیشه سیاسی اسلام، سیداحمد موثقی، ج ۱، صص ۱۲ و ۱۳.

4. *International Studies Review*, "Toward a post-Western IR: The Umma, Khalsa, and Critical International Relations Theory", Giorgio Shani, No 10, 2008, pp 722-734.

اسلام با تأکید بر ساختار امت، اتحاد علوم بشری با اهداف الهی و بازسازی رابطه جهان اسلام و غرب، می‌تواند چشم‌اندازهای نوینی را در عرصه نظریه‌پردازی روابط بین‌الملل بگشاید^۱ که پیروزی انقلاب اسلامی ایران نقطه تحولی در این عرصه است. از این رو برخی اندیشمندان، انقلاب اسلامی ایران را در کنار ورود آموزه‌های اسلامی مانند جهاد، امت، شریعت و عدالت، نشان‌دهنده این موضوع می‌دانند که اسلام سیاسی به یکی از وزنه‌های سیاست جهانی تبدیل خواهد شد.^۲

در این بخش قصد داریم ظرفیت‌های درونی اسلام برای تقویت امت اسلامی را بیان کنیم. بر این اساس مقوله حج را برگزیدیم که هر ساله براساس الزامی فقهی و مناسکی مسلمانانی را از بلاد اسلامی در زمان و مکان مشخص گرد هم جمع می‌کند. به این ترتیب می‌توان گفت حج مکانیسمی درون‌دینی و ذاتی در اسلام برای تقویت ایده امت اسلامی براساس تقویت هویت دینی فراتر از مرزها و تشخص‌های ملی و فرهنگی است. در این گفتار ابتدا ارتباط حج را با امت اسلامی مطرح و سپس به دو سؤال پاسخ خواهیم داد:

۱. حج در چه فرایندی ایده امت اسلامی را تقویت می‌کند؟

۲. آثار تقویت ایده امت اسلامی در سطح بین‌الملل اسلامی چیست؟

حج ولایت اسلامی

یکی از کارکردهای حج، تقویت امت اسلامی است. حج با تکیه بر عناصر مشترک هویتی مسلمانان و تقویت و تعمیق آنها، تفاوت‌های فرهنگی و مرزهای جغرافیایی را از بین می‌برد تا همه مسلمانان را با ملاک هویتی جدیدی در مفهوم

۱. ر.ک: تحول مفاهیم در روابط بین‌الملل، «تحول رشته روابط بین‌الملل: از هژمونی آمریکایی تا بسترهای دانش جهانی»، حیدرعلی مسعودی و دیگران، ص ۶۸.

2. International Studies Review، "Toward a post-Western IR: The Umma، Khalsa، and Critical International Relations Theory"، No 10، 2008، pp 727-729.

متعالی «امت اسلامی» منسجم کند. به عبارت دیگر حج از مناسک و آیین مذهبی به عنوان نمادی برای مرزبندی اجتماعی^۱ استفاده کرده و مسلمانان را متوجه این ویژگی و ملاک هویتی می‌کند.

بیت عتیق که از اسامی کعبه است دارای معنای «قدیمی» نیز می‌باشد و با دقت در این معنا، روشن می‌شود که به نوعی بیانگر مفهوم امت واحده است. هدف پروردگار این است که همه بندگان و امت‌های اسلامی را در حکم امت واحده و به مثابه اعضای یک خانواده یا اجزای یک ساختمان که به هم مرتبط بوده و یکدیگر را نگاه می‌دارند، معرفی نماید.^۲

هر یک از اماکن معنوی فرایند حج‌گزاری، دارای چنان عظمت و ویژگی و فواید این جهانی و آن جهانی هستند که مسلمین در طول تاریخ، انگیزه فراوانی برای بهره‌گیری از آن داشته‌اند. انجام این مناسک یکسان و تقریباً متحدالشکل که مسلمانان آنان را با اهداف و انگیزه‌ها و نگرش‌های مشترک انجام می‌دهند، سبب انسجام‌بخشی مسلمانان می‌شود؛ زیرا خود را در این موارد و اماکن، برابر و یگانه ارزیابی می‌کنند.^۳

به عبارت دیگر حج با ایجاد پیوستگی در تاریخ ادیان توحیدی در مکه و کعبه که نماد و تجسم توحید است و همچنین در معرض قرار دادن سابقه تمدنی تاریخ اسلام، تلاش می‌کند مسلمانان را در بستر تاریخ اسلام متوجه تشابهات اساسی و بنیادین نماید و هویت تمدنی آنها را تقویت کند.^۴ همین مرزبندی و تقویت ایده‌های هویت دینی است که جریان بیداری اسلامی را قوی‌تر و منجسم‌تر از همیشه در مسیر اعتلای هویت و تمدن اسلامی پیش می‌برد.

۱. برای مطالعه بیشتر در این خصوص ر.ک: سرشت نمادین اجتماع، آنتونی پل کوهن، ترجمه عبدالله گیویان، ص ۱۰۷.

۲. آثار معنوی و تربیتی حج، ولی‌الله رستگاری جویباری، ص ۳۷.

۳. ر.ک: حج تجلی معنویت و کانون دیپلماسی فرهنگی جهان اسلام، «بررسی شیوه انتقالی معانی فرهنگی و فرایند اجتماعی شدن در مراسم حج»، شعیب یاری، ص ۱۱۸.

۴. برای مطالعه بیشتر ر.ک: حج در آیین روان‌شناسی، محمدرضا احمدی، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، صص ۷۸ - ۸۲.

فرایند حج در تقویت امت اسلامی

حج به عنوان عبادتی جهان‌شمول که از ابعاد سیاسی و اجتماعی عمیقی در کنار ابعاد فقهی و عرفانی برخوردار است، از ظرفیت‌های گسترده، عمیق و بی‌بدیلی در تقویت ایده امت اسلامی نیز برخوردار است. برآورد این ظرفیت‌ها را می‌توان در تقویت شخصیت دینی مسلمانان در بستر تمدن اسلامی دانست که فراتر از هویت‌ها و تشخیص‌های ملی و فرهنگ‌های منطقه‌ای است.

ظرفیت‌های حج برای تقویت امت اسلامی را می‌توان در پنج عرصه سیاسی، ارتباطی، فقهی، اخلاقی و اقتصادی مشاهده کرد. به عبارت دیگر از این پنج طریق، هویت دینی در حج فراتر از هویت‌های ملی و جغرافیایی تقویت می‌شود.

۱. هم‌گرایی سیاسی (تقویت نقاط مشترک)

حج یکی از مهم‌ترین جلوه‌های سیاسی و اجتماعی اسلام است که بنا بر تقویت نقاط مشترک در سطوح ایدئولوژیک و سیاسی دارد. حج با تداعی قبله مشترک، خدای مشترک (توحید) و کتاب مشترک، اهداف مشترکی را برای مسلمانان ترسیم می‌کند^۱ و از این طریق مسلمانان را در سطح ایدئولوژیک به اتحاد فرا می‌خواند. به این ترتیب وحدت ایدئولوژیک شکل می‌گیرد.

صاحب‌نظران، ایدئولوژی را عامل بسیار مهمی در ایجاد پیوند میان «ما» و ایجاد تمایز بین ما و «دیگران» می‌دانند. این امر در اثراتی که ایدئولوژی مذهبی در وادار کردن افراد در توجه به منافع دیگران دارد، آشکار است.^۲ به این ترتیب حج به عنوان یک امر ایدئولوژیک مذهبی تأثیر زیادی در تقویت امت اسلامی دارد.

۱. ر.ک: بنیادهای نظریه اجتماعی، جیمز کلمن، ص ۴۹.

۲. داشتن هدفی مشترک، یکی از روش‌ها و راهبردهای ایجاد وحدت است. امام خمینی علیه السلام نیز در سخنان‌شان در مورد وحدت،

به این نکته اشاره دارند. ر.ک: وحدت از دیدگاه امام خمینی، تبیان، دفتر پانزدهم، صص ۶۹ - ۷۴.

هم‌گرایی سیاسی در حج را می‌توان در دو بعد ایجابی (تقویت هویت تمدنی) و سلبی (تمرکز بر دشمن مشترک) مطرح کرد.

الف) تقویت هویت تمدنی

هویت تمدنی، معرفت و آگاهی عمیق انسان به تمدنی است که منسوب به آن است. درک چنین هویتی، به فرد این امکان را می‌دهد که احساس کند در سرزمینی زندگی می‌کند که ریشه‌های فرهنگی آن، تا اعماق تاریخ کشیده شده است و این احساس، سبب تعلق ارتباط به آن تمدن و در نتیجه، شکل‌گیری «هویت تمدنی» می‌شود. احساس تعلق به یک تمدن، به معنای وابستگی به تمامی مظاهر آن تمدن و از جمله: مشاهیر، افتخارها، میراث‌ها و ارزش‌های آن است.^۱

اگر فردی درباره خویش به نظام معرفتی دست یابد، به تمدن خود، احساس وابستگی می‌کند و وابستگی به تمدن، زمینه‌ساز حفظ و تقویت آن خواهد بود؛ زیرا فرد به دلیل وابستگی و احساس الفتی که به تمدن خود دارد، در برابر تهدیدهای پنهان و آشکاری که تمدن او را هدف قرار می‌دهند، به مقاومت، دفاع و جانب‌داری منطقی و مستدلی دست می‌زند. نبود «هویت تمدنی»، زمینه‌ساز تأثیرپذیری منفعلانه از تمدن‌های موجود است. سطوح گسترده هویت تمدنی، به معنای داشتن آگاهی بیشتر درباره تفاوت‌های تمدنی و ضرورت حفظ اموری است که «ما» را از «غیرما» متمایز می‌کند. با این بیان، اهمیت و ضرورت هویت تمدنی در امت اسلامی مشخص شد.

انجام مناسک حج در سرزمین وحی و مشاهده شاعر مقدس، زمینه‌ساز آشنایی حج‌گزار با ریشه‌های فرهنگی تمدن اسلامی است؛ او می‌تواند ریشه‌های تاریخی پیدایش تمدن خود را بشناسد، به ویژگی‌های بارز و برجسته تمدن اسلامی آگاهی یابد و با شخصیت‌های تمدن‌ساز بیشتر آشنا شود.

کعبه که اساسی‌ترین نماد حج است، محور توحید است؛ توحیدی که زیربنای اصلی دین اسلام است. مناسک حج نیز در راستای تقویت دین‌داری و هویت دینی مسلمانان است. به این ترتیب فضای کالبدی حج که سعی در ایجاد تجربه تاریخی یکسان در سپر هویت تمدن اسلامی دارد، در کنار مناسک یکسان‌ساز و هم‌گرای حج، هویت دینی مسلمانان را در سطح بین‌الملل اسلامی تقویت می‌کند.

به این ترتیب حج این توان را دارد که هویت واحدی از مسلمانان ایجاد کند که از مرزهای ملی فراتر می‌رود و می‌تواند همیشه این سؤال را پیش‌روی مسلمانان زائر قرار دهد: چگونه است که وقتی همه در حضور خداوند، علی‌رغم تفاوت‌های نژادی، طبقاتی و فرهنگی یکسان هستند، در قلمروی دینی متفرق و در کشورهایی با سیاست‌های ملی متفاوت و حتی متعارض زندگی می‌کنند؟ از این جهت حج می‌تواند مناسکی برای زیر سؤال بردن مرزهای دینی، نژادی و فرهنگی شود که سال‌ها وجود آنها مفروض گرفته شده است.

تجربه حج به مثابه تجربه نزدیکی و همسانی مسلمانان، می‌تواند بهترین نمایشگر و مروج وحدت امت اسلامی باشد. این چیزی است که بسیاری از رهبران ملی‌گرای کشورهای مسلمان، به‌ویژه پس از جنگ جهانی دوم همچون ناصر (مصر) سوکارنو (اندونزی) و تونکو عبدالرحمن (مالزی) به آن توجه داشته‌اند. ولی در عین حال این رهبران بهتر از هر کسی می‌دانستند که حج همیشه به طور کامل با تمایل ایشان برای حفظ حاکمیتشان در کشورهای مجزا سازگار نیست.^۱

به عبارت دیگر حج در پی ایجاد وحدت سیاسی در بین مسلمانان است تا براساس اصول و اولویت‌های سیاسی، علی‌رغم اختلافات فقهی در عرصه سیاسی و اجتماعی، براساس اصول و هویت دینی موضعی مشترک آغاز کنند.

1. Bianchi Robert R. Guests of God: pilgrimage and politics in the Islamic world. p45.

(ب) تمرکز بر دشمن مشترک

یکی از عواملی که سبب وحدت و تقویت انسجام جبهه داخلی می‌شود، وجود دشمن مشترک است. دشمن مشترک سبب انسجام و یکپارچگی داخلی، هویت بخشی به جمع درونی و انگیزه‌ای برای تلاش و احساس در راه بودن است؛ زیرا بخشی از هویت با ضدیت معنادار می‌شود؛ یعنی بخشی از کیستی ما مرهون آن است که ما چه کسی نیستیم. بنابراین اصل هویت، پیوسته با اصل ضدیت مقارن است.^۱

آمریکا^۲ و اسرائیل^۳ که از دشمنان اسلام هستند، با اتخاذ روش‌ها و منش‌های اسلام‌ستیزانه، به صورت گسترده از این ایده در انسجام بخشی و هویت بخشی به جوامع خود استفاده می‌کنند. بازتاب این نگرش در نظریاتی مانند «پایان تاریخ» فوکویاما یا «برخورد تمدن‌ها»^۴ از سوی هانتینگتون ظاهر می‌شود.

برائت از مشرکین در حج این پیام را برای مسلمانان دارد که آنها باید با وجود همه اختلافات و فرق، بر محور توحید و کعبه متحد شوند و همگی کفر و کافران را به عنوان دشمن مشترک خود بدانند. یعنی علاوه بر اینکه قبله، پیامبر و کتاب همه مسلمانان یکی است، دشمن آنها نیز یکی است؛ چرا که دشمن مشترک همه مسلمانان علی‌رغم تفاوت‌های سیاسی و جغرافیای آنها در کفر و کافر بودن یکسان است.

وقتی مسلمانان، کافران را دشمن خود بدانند، آن‌گاه از جانب آنها احساس تهدید می‌کنند و روابط خود را با سایر مسلمانان و غیرمسلمانان به گونه دیگری تنظیم می‌کنند

۱. ر.ک: تغییرات اجتماعی، گی روزه، ترجمه منوچهر وثوقی، ص ۱۳.

۲. ر.ک: ماهنامه اسلام و غرب، نشر نی، تهران، «پدیده اسلام ترسی»، فادی اسماعی، ترجمه پرویز شریفی، پیش شماره دوم، صص ۳۳ - ۴۰؛ نه شرقی نه غربی (روابط خارجی ایران با آمریکا و شوروی)، نیکی کدی، مارک گازیوروسکی، ترجمه ابراهیم متقی و الهه کولایی، ص ۲۱۶؛ سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران؛ بازبینی نظری و پارادایم ائتلاف، محمود سریع‌القلم، صص ۱۱۲ و ۱۱۳.

۳. ر.ک: جامعه‌شناسی سیاسی اسرائیل، اصغر افتخاری، صص ۱۳۷ و ۱۳۸؛ فصلنامه مطالعات امنیتی، «ابعاد اجتماعی برنامه امنیتی اسرائیل؛ دستور کاری برای قرن بیست و یکم»، اصغر افتخاری، ش ۱، صص ۵ و ۶.

۴. ر.ک: رویارویی تمدن‌ها، ساموئل هانتینگتون، ترجمه مجتبی امیری.

که در راستای عزت‌یابی و حفظ منابع و منافعشان باشد؛ نه آن چیزی که در چند قرن اخیر در استعمار کشورهای اسلامی و خودباختگی آنها در برابر غرب گذشته است. به این ترتیب مراسم براءت از مشرکین، این زمینه را فراهم می‌کند که مسلمانان در سطح بین‌الملل رویه‌ای مبتنی بر اصول اسلامی اتخاذ کنند و از این طریق به سوی تشکیل و تقویت امت اسلامی حرکت کنند.

۲. هم‌گرایی ارتباطی (تقویت روابط بین‌الملل مسلمانان)

یکی از راه‌های تقویت امت اسلامی در حج، تقویت روابط بین مسلمانان است. در حج مسلمانان از نقاط مختلف جهان با فرهنگ‌ها و آداب و رسوم مختلف شرکت می‌کنند که همه آنها در بستر گرایشات و تعاملات دینی قرار می‌گیرد. به این ترتیب حج عرصه فرهنگی و اجتماعی را نیز برای تقویت امت اسلامی مهیا می‌کند و تقویت ارتباطات بین مسلمانان را زمینه هم‌گرایی فرهنگی قرار می‌دهد.

روابط بین مسلمانان در حج از دو جهت در تقویت امت اسلامی مؤثر است:

الف) تقویت هویت اجتماعی

سازه‌نگاران بر اهمیت هویت در فهم روابط بین‌الملل تأکید دارند و در تعریف آن به «فهم‌ها و انتظارات درباره خود» و «تعاملات بین‌الملل کنش‌گران» بسیار توجه می‌کنند. بر این اساس نتیجه می‌گیرند هویت، اساساً مفهومی اجتماعی است که در تعامل با دیگر کنش‌گران معنا می‌یابد.^۱ بدین ترتیب سازه‌نگاران با تأکید بر ساخته بودن هویت کنش‌گران، بر نقش و اهمیت هویت‌ها در شکل‌گیری منافع و کنش‌ها تأکید می‌کنند. حج با تقویت هویت دینی در سطح بین‌الملل اسلامی از طریق تعمیق و توسعه روابط میان فرهنگی مسلمانان، تردیدها و ابهام‌ها را می‌کاهد و با ایجاد منافع مشترک،

۱. ر.ک: فصلنامه مطالعات ملی، «تحلیل سازه‌نگارانه از هویت ملی در دوران جنگ تحمیلی»، بهاره سازماندهی، ش

زمینه اتحادها را افزایش می‌دهد. تجربه حج به منزله تجربه‌ای تحول‌بخش از حل شدن در یک امت واحد اسلامی و احساس برادری و همدلی، چیزی است که زائران^۱ بسیاری پس از انجام حج به آن اشاره کرده‌اند.

این فضا زمانی بهتر درک می‌شود که فردی که در محیطی تبعیض‌آمیز یا نژادپرستانه بوده است، در این محیط شرکت کند. خاطرات حج مالکوم اکس (مسلمان سیاه‌پوست و فعال مدنی آمریکایی) نمونه این مدعاست. او که تحت تأثیر فضای نژادپرستانه آمریکا، قرائتی ضد سفیدپوست و نژادگرایانه از اسلام را تبلیغ می‌کرد، پس از تجربه فضای برادرانه حج، به درک جدیدی از اسلام نائل آمد و از عشق، تواضع و برادری حقیقی در حج سخن گفت.^۲

سفیدی (پوست) در نظر او نماینده قدرت، سلسله‌مراتب اجتماعی و برتری‌جویی است و آنجا که سفیدی از «ذهن»، «رفتار» و «نگرش» انسان‌ها زدوده شده است، باید عاری از قدرت و سلسله‌مراتب اجتماعی و برتری باشد. این همان تجربه یگانگی و اتحاد برابرگرایانه در موجودیتی بزرگ‌تر است و این همان ایده امت اسلامی است.

ب) تقویت سرمایه اجتماعی

سرمایه اجتماعی یکی از مهم‌ترین مفاهیم و مباحث نوین جامعه‌شناسی و علوم سیاسی است که به مباحثی مانند همبستگی اجتماعی نیز می‌پردازد.

یکی از مهم‌ترین رویکردها و تعاریف سرمایه اجتماعی، براساس ارتباطات اجتماعی،^۳ شبکه روابط و اعتماد اجتماعی است. بنابراین سرمایه اجتماعی در روابط میان افراد تجسم می‌یابد.^۴ البته اعتماد اجتماعی نیز در شبکه روابط اجتماعی در راستای

۱. برای نمونه ر.ک: خسی در میقات، جلال آل احمد، صص ۹۳ و ۹۴.

2. See you: X Malcolm• Autobiography of Malcolm x.

۳. ر.ک: جامعه‌شناسی ارتباطات، باقر ساروخانی، صص ۲۵.

۴. ر.ک: بنیادهای نظریه اجتماعی، جیمز کلمن، ترجمه صبوری، صص ۴۶۵.

تقویت سرمایه اجتماعی قابل تبیین است.^۱ به این ترتیب روابط اجتماعی می‌تواند اعتماد اجتماعی را افزایش دهد و از این طریق سرمایه اجتماعی را ارتقا دهد. پس سرمایه اجتماعی، تابع کیفیت و کمیت روابط اجتماعی است. در این بیان می‌توان گفت سرمایه اجتماعی که از روابط اجتماعی ایجاد می‌شود و اعتماد اجتماعی را افزایش می‌دهد، بیانی ظریف از امت اسلامی است. به عبارت دیگر در حج، روابط بین مسلمانان در سطحی جهانی و بین‌المللی در فضایی اخلاقی و دینی شکل می‌گیرد و نوعی از انسجام و اعتماد اجتماعی ایجاد می‌شود که با تقویت روابط اجتماعی، سرمایه اجتماعی را افزایش می‌دهد و این یعنی تقویت ایده امت اسلامی در حج.

کعبه تعبیر و نمایش بسیاری از آیات قرآن مانند «إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ» (حجرات: ۱۰) است و می‌تواند در جهت تحکیم پیوند قلبی و اجتماعی و بالا بردن قدرت اجتماعی مسلمانان کاربرد داشته باشد.^۲ علاوه بر این روابط اجتماعی، ره‌آورد مناسبی برای کسب اطلاعات است که سبب رفع ابهام‌ها و تقویت سرمایه و اعتماد اجتماعی می‌شود.^۳ بنابراین در حج با تقویت ارتباطات اجتماعی، زمینه وحدت و هم‌گرایی افزایش می‌یابد و از این طریق با افزایش اعتماد اجتماعی، سرمایه‌های نرم‌افزارانه مسلمانان نیز افزایش می‌یابد و حج‌گزاران با مشاهده نمایندگان جهان اسلام، قدرت خود را با وحدت افزایش می‌دهند.

۳. هم‌گرایی فقهی (مناسک و وحدت‌بخش)

مناسک حج مانند مناسکی وحدت‌بخش است که مرزهای ملی، فرهنگی، نژادی، سیاسی و دینی را درنور دیده و همه مسلمانان را در قالب امتی واحد به تصویر می‌کشد. حج از این نگاه، مراسمی است که به واسطه اجرای هم‌شکل مناسک و ایجاد فضای

۱. ر.ک: پایان نظم سرمایه اجتماعی و حفظ آن، فرانسیس فوکویاما، ترجمه غلام‌عباس توسلی، ص ۲۶.

۲. نامه پژوهش فرهنگی، «مناسک حج در نگارگری اسلامی و نقش آن در همبستگی ملی و وحدت اسلامی»، مهناز شایسته‌فر، ش ۱۲، صص ۶۵ - ۸۵.

۳. ر.ک: بنیادهای نظریه اجتماعی، جیمز کلنن، ص ۴۷.

جماعت‌واره، روح برابری و برادری انسانی و وحدت بنیادین مسلمانان را نمادینه کرده و آن را ارتقا می‌بخشد.

در اسلام، حج مهم‌ترین و بزرگ‌ترین اجتماع انسانی است که هر سال اتفاق می‌افتد و در این گردهمایی بزرگ دینی، مردم از کشورها و فرقه‌های مختلف اسلامی در کنار هم به انجام مراسم مذهبی می‌پردازند. مراسم حج خصوصیات از جمله تعامل مسلمانان با هم و تبادل نظر در مسایل اساسی اسلام، تمرین مدارا و رفتارهای محبت‌آمیز و برائت از استعمار و استکبار را دارد.^۱

در فرآیند انجام اعمال و مناسک حج، سه اصل را می‌توان جست‌وجو کرد؛ اصل اول، اصل «اتصال» است؛ اصل دوم، اصل «اجتماع» است؛ و اصل سوم نیز اصل «حرکت منظم یا مهاجرت برای یک آرمان» است. اصل اتصال یعنی در حج دائماً و هر سال، اتصال مجدد انسان‌ها به سرشت و سرنوشت تاریخی و رسالت عظیم انسانی‌شان مشاهده می‌شود. اصل اجتماع یعنی، در مناسک حج همه مکان خود را ترک کنند و در جایی با هم تصادم فکری داشته باشند. من وضعیت اجتماعی خودم را بگویم و او وضعیت اجتماعی خودش را بگوید. تصادم این جامعه‌های دور از هم، روح اجتماعی زنده و اندیشه اجتماعی آگاه پدید می‌آورد. تجمع اصولاً عامل تحرک انسانی، آگاهی و رشد جهان‌بینی اعتقادی بشری است. در دنیا، «کنگره» خیلی فراوان است. اما این «کنگره عظیم حج» با همه تجمع‌ها و کنگره‌های دیگری که در دنیا بوده و هست، فرق دارد. در تجمع‌ها و کنگره‌های دیگر، نمایندگان طبقات و ملت‌ها که انتخاب و دست‌چین شده‌اند، می‌آیند و جمع می‌شوند؛ اما در اینجا ملت‌ها و توده‌ها، بی‌نماینده و مستقیم، خودشان به میعادگاه می‌آیند. هر انسانی به نمایندگی خود و جامعه‌اش، اینجا دعوت‌خداایی شده و حاضر می‌شود. اصل حرکت و مهاجرت نیز یعنی، از وقتی که مناسک حج شروع می‌شود، هیچ توقفی (نظری و عملی) نیست. نه آدم می‌تواند توقف

۱. امام خمینی و هم‌گرایی جهان اسلام، سیدمحمد هاشمی، ص ۶۸.

کند و نه باید توقف کند. تمام مناسک حج در حرکت و تغییر، معنا می‌یابد؛ از تغییر لباس تا تغییر انجام مناسک در شب و روز.^۱

اساساً حج و عمره مناسکی دکترینال هستند. یعنی مناسکی با برانگیختگی عاطفی اندک و تواتر نسبتاً بالا که یک شکل و مرکزیت ایجاد می‌کنند و قدرت انتقال شبکه پیچیده‌ای از مفاهیمی را دارند که در خاطره معنایی ذخیره شده و مؤلفه‌های هویتی یک گروه مفروض مثل یک امت را پدید می‌آورند.^۲

مناسک حج دو ویژگی دارد که براساس آن به تقویت امت اسلامی بسیار کمک می‌کند:

الف) جمعی بودن

همبستگی از چهار عامل ارزش‌ها، هنجارها، نقش‌ها و تجمعات مشترک، حاصل می‌گردد و چهار کارکرد تطبیق با شرایط جدید، حل تنش‌های اجتماعی، نیل به اهداف و حفظ همبستگی را ایفا می‌کند.^۳ همه عوامل همبستگی و کارکردهای آن در حج در قالب مناسک، خود را نشان می‌دهد؛ زیرا مسلمانان در حج اعمال دینی یکسانی را در زمان و مکان مشترک به صورت دسته‌جمعی انجام می‌دهند. بر این اساس در همه ادیان، تشکیل انجمن اخوت برای رسیدن به آرمان مذهبی و اجتماعی متدینان رواج دارد؛ این حرکت برای همبستگی پیروان جهت اعتراض به وضع موجود و وصول به آرزوی مشترک و تجدید و تشدید اعمال دینی بنیادی است.^۴

تنظیم‌کنندگی روابط برای خیر همگان و برانگیزانندگی احساس مشترک و وحدت اجتماعی از کارکردهای اجتماعی مناسک دینی است که تأثیر مناسک حج را در تقویت

۱. میعاد با ابراهیم، علی شریعتی، مجموعه آثار ۲۹، ص ۱۱۱.

۲. برای مطالعه بیشتر ر.ک:

«Evolution» and human behavior (32) The cultural Morph space of ritual form: Examining modes of religiosity cross-culturally» Atkinson, Quentin & Whitehouse, Harvey, pp 50-62.

۳. انقلاب و بسیج سیاسی، حسین بشیریه.

۴. جامعه‌شناسی دین، یواخیم واخ، ترجمه جمشید آزادگان، صص ۱۷۳ - ۱۷۵.

امت اسلامی نشان می‌دهد. از این روی گناه، کنش برهم‌زننده روابط داخلی گروه و مناسک، عامل حفظ وحدت اجتماعی و احساس مشترک محسوب می‌شود.^۱ مناسک و مواقف حج از این جهت، بیشترین تأثیر را در ایجاد وحدت اجتماعی و تنظیم روابط مسلمانان و کشورهای اسلامی برای تأمین خیر عمومی آنها خواهد داشت.

جمعی بودن مناسک حج از جهت دیگر نیز در تقویت امت اسلامی مؤثر است. مناسک حج از منظر جامعه شناختی جمعی است و نه اجتماعی؛ یعنی مناسک حج به این شکل نیست که با مساعی یکدیگر و زنجیره‌وار انجام شود؛ به طوری که اگر کسی حاضر به تقبل بخشی از آن نشود، مسئولیت خود را به درستی انجام ندهد و فعالیت‌های دیگران را مخدوش یا مختل سازد، بلکه همه، عمدتاً باید به صورت فردی مناسک حج را انجام دهند؛ اما همراه با دیگران و در یک زمان و مکان مشخص و البته به شکل یکسان.

تفاوت کارگروهی در حج با فریضه عبادی دیگری مانند جهاد در این است که در جهاد با تقسیم وظیفه و کمک همگانی کار به انجام می‌رسد و اگر یک فرد کارش را درست انجام ندهد، به همه لطمه می‌خورد. در اینجا هریک از افراد به تنهایی مهم هستند و هریک در کنار دیگری تشکیل یک مجموعه را می‌دهند و با نبود هر کدام، مجموعه دچار نقص می‌شود. اما در حج هریک از حجاج دارای تعیین و تشخیص نیست تا به شکل‌گیری مجموعه کاملی منتهی شوند و با نبود یکی، مجموعه مختل شود. به عبارت دیگر در حج افراد موضوعیت ندارند. بلکه وجود آنها در کنار وجود دیگران، معنا و ارزش اثر پیدا می‌کند و به هم‌افزایی منجر می‌شود. آنان می‌فهمند که وجود یافتنشان در پیوستن به دیگران است و همگی در عین تکرار و تفاوت‌های فردی، در ابعاد انسانی دارای نیازها، انگیزش‌ها، احساسات، اهداف، اعمال و رفتار مشترک بوده و اساساً یگانه‌اند. به این ترتیب در حج مفهوم «امت واحده» به خوبی متجلی می‌شود.^۲

۱. جامعه‌شناسی دین، ملکم همیلتون، ترجمه محسن ثلاثی، ص ۱۷۰.

۲. ر.ک: «بررسی شیوه انتقال معانی فرهنگی و فرایند اجتماعی شدن در مراسم حج»، صص ۱۱۸ و ۱۱۹.

(ب) ساختار شکن بودن

در حج بر اساس مدل مناسک گذار^۱، زائر ابتدا از محیط زندگی خود جدا می‌شود و به فضایی جدید منتقل می‌شود و سپس با تغییری ناشی از گذراندن مناسک، با موقعیتی جدید به جامعه برمی‌گردد.^۲

ویکتور ترنر^۳ با اتخاذ مدل سه‌لایه مناسک گذار، به توسعه آن می‌پردازد و این مناسک را به مثابه حرکتی از ساختار به ضدساختار و بازگشت مجدد به ساختار می‌نگرد. او با طرح مفهوم جماعت‌واره، زائر را در هنگام انجام مناسک زیارتی، در شرایط ضدساختار یا حداقل ساختار می‌داند که از شبکه سلسله‌مراتب اجتماعی خارج شده و با دیگر زائران روابط اجتماعی جماعت‌وارگی را ایجاد می‌کند. شاخصه روابط اجتماعی در این فضای متفاوت، همسانی ظاهری و اعتزال دنیوی از لذت‌هایی است که در دوره احرام با هم‌شکلی در پوشش و نمادگرایی‌های قدرتمند مرگ به اوج خود می‌رسد.^۴

حج امکان ورود به فضایی خارج از ساختار زندگی دنیوی را ایجاد می‌کند که در آن زائران، گونه‌ای از روابط اجتماعی برابرگرایانه را می‌آزمایند. آنها در این فضا در هدفی مشترک وحدت می‌یابند و نوعی نزدیکی و همدلی را ورای تفاوت‌های دینی، قومی و

۱. برای مطالعه بیشتر در مورد مناسک گذار ر.ک:

the Rites of Passage, Arnold, Van. Gennep:

Anthropology of Religion: An Introduction, Fiano Boowie, p.p 147-157.

۲. برای مطالعه بیشتر ر.ک: تحلیل مردم‌شناختی حج بر اساس مناسک گذار، علی سادئی.

۳. برای مطالعه بیشتر در این مورد ر.ک:

A. vector, Turner, Edith & Turner, New York: Columbia university press, 1978.

image and pilgrimage in chritian culture: anthropological perspectives.

B. victor Turner: the ritual process: stractare and anti-structur.

C. the center out there: pilgrim's Goal. History of religions, victor, Turner, p.p191-230.

D: image and pilgrimage in Christian culture: anthropological perspectives, victor, Turner.

۴. ر.ک: حج تجلی معنویت و کانون دیپلماسی فرهنگی جهان اسلام، «حج ایرانی: وحدت و نقش گفتمان رقیب».

نژادی تجربه می‌کنند. زائران در این فضا، نوعی از روابط اجتماعی را تجربه می‌کنند که ناقص ساختار معمول زندگی دنیوی است و با خصایص برابرگرایانه‌ای که دارد، تجربه‌ای وحدت‌بخش را به زائران ارائه می‌دهد.^۱

۴. هم‌گرایی اخلاقی (زمینه‌های اخلاقی امت اسلامی)

علاوه بر جهات ارتباطات بین‌فرهنگی و میان‌فردی، و همچنین جهات فقهی و مناسکی حج که می‌توان آنها را در بستر هویت دینی در راستای ایجاد وحدت ایدئولوژیک، فقهی و سیاسی تحلیل کرد، فضای کلی اخلاقی، تربیتی و عرفانی حج را نیز می‌توان در این راستا تحلیل نمود.

حج تنها یک عبادت محض و خودسازی بدون توجه به جامعه‌سازی نیست و در عین ارتقای اخلاقی، مؤثرترین وسیله برای پیشبرد اهداف سیاسی است. اختلاط «عبادت» و «سیاست، اقتصاد...» در حج است که باعث شده در روایات، از کعبه به عنوان عامل ثبات‌بخش دین بر روی زمین یاد شود؛ زیرا به تعبیری، روح عبادت، توجه به خدا و روح سیاست، توجه به خلق خداست.^۲

حج در مفهوم بین‌المللی دو نوع منافع کارکردی دارد: ۱. نتایج تربیتی و خودسازی که به معنای هماهنگی فرد با خداوند و هم‌نوایی او با فطرت و طبیعت است؛ ۲. آثار سیاسی و اجتماعی که به معنای ارتباط و هماهنگی با واحدها و گروه‌های اجتماعی و سیاسی اسلامی دیگر است که به صورت ملت‌ها و دولت‌ها و از نژادهای مختلف و دارای زبان‌ها و فرهنگ‌های گوناگون هستند.

بنابراین می‌توان گفت برنامه تربیتی و خودسازی، مقدمه‌ای برای ایجاد یگانگی در جامعه بزرگ اسلامی است.^۳

۱. ر.ک: «حج ایرانی: وحدت و تنش گفتمان‌های رقیب»، ص ۱۳۴.

۲. فصلنامه قیسات، «عبادت و سیاست تاروپود حج»، محمد محمدی اشتهاردی، ش ۲۱، ص ۱.

۳. ر.ک: حج تجلی معنویت و کانون دیپلماسی فرهنگی جهان اسلام، «رزیابی عوامل سیاسی انسجام‌بخش میان

مسلمین در موسم حج»، زهرا معینی و شعیب یاری، ص ۸۶.

از منظر حقوقی نیز می‌توان کارکردهای سیاسی و اجتماعی حج در انسجام‌بخشی به امت اسلامی را یک سلسله وظایف حزبی دانست و آن را حقوق حزبی نامید؛ زیرا زیربنای فکری اسلام در گرایش به این دین، بر نوعی تخریب و تشکل سیاسی قرار دارد و مسلمانان، اعضای حزب الله هستند و فردیت و انزوا در نظر اسلام مردود است.^۱ حتی عبادت و خودسازی نباید به فردیت و انزوا کشیده شود.

به عبارت دیگر در اسلام، عبادت فقط در ارتباط با خدا خلاصه نمی‌شود، بلکه بخشی از فرائض دینی در نوع و کیفیت ارتباط و مواجهه با مردم تعریف می‌شود و دین‌داری کامل هیچ‌گاه با صرف ارتباط فردی با خدا - بدون توجه به جامعه و سایر مسلمانان - حاصل نمی‌شود. حتی اسلام برای عبادت فردی نیز شئون اجتماعی قرار داده است؛ مانند نماز جماعت. به این ترتیب اخلاق و عرفان در اسلام کاملاً جنبه اجتماعی دارد.

در حج نیز هرچند ابعاد قوی اخلاقی، تربیتی و عرفانی وجود دارد، ولی این ابعاد به صورت بسیار واضح و گسترده‌ای به صورت دسته‌جمعی و با ذیل اجتماعی همراه است. به عبارت دیگر یکی از کارکردهای حج این است که ابعاد اخلاقی، به سالم‌سازی و ارتقای روابط اجتماعی بپردازد. بر این اساس ابعاد معنوی حج در راستای تقویت و تعالی ابعاد سیاسی و اجتماعی مسلمانان و سامان‌دهی نظام ارتباطات اجتماعی مسلمانان براساس اصول اخلاقی و دینی قابل تحلیل است. در این مناسک و تعالیم اخلاقی، حج به بهترین شکل، زمینه هم‌گرایی امت اسلامی را فراهم می‌کند تا با تقویت هویت دینی، زمینه وحدت مسلمانان را در فضایل اخلاقی و با انگیزه‌های معنوی فراهم نماید.

۵. هم‌گرایی اقتصادی (وحدت‌آفرینی ابعاد اقتصادی حج)

حج در کنار ابعاد و کارکردهای اخلاقی و اجتماعی، از جهات اقتصادی نیز قابل توجه است؛ چنان‌که در آیات و روایات نیز به کارکردهای اقتصادی حج پرداخته شده

۱. ر.ک: حج از نگاه حقوق بین‌الملل، سیدمحمد خامنه‌ای، ص ۱۱۵.

است.^۱ به نظر می‌رسد این فرصت‌های اقتصادی حج، زمینه بسیار مناسبی برای وحدت مسلمانان باشد؛ چنان‌که اتحادیه اروپا که بر مدار همکاری اقتصادی شکل گرفت، در ادامه به تعاملات سیاسی و فرهنگی و ایجاد نوعی هویت فراملی منجر شده است. کشورهای اسلامی به دلیل وجود نظام‌های سیاسی گسترده و یک‌پارچه در قرون گذشته، از پیشینه تاریخی و فرهنگی مشترکی برخوردارند. افزون بر این دین مشترک، قدرت فوق‌العاده‌ای در ایجاد اتحاد و هم‌گرایی بین کشورهای اسلامی ایجاد کرده است.

از نظر اقتصادی نیز وجوه مشترک در این کشورها زیاد است. غالب این کشورها نفت‌خیز، تولیدکننده نفت و دارای نیروی کار فراوان هستند و از نظر جغرافیایی، بیشتر این کشورها در آسیا و به‌خصوص منطقه خاور میانه قرار دارند که به صورت نسبی از مزیت قرب مسافت برخوردارند که هزینه دادوستدهای اقتصادی را کاهش می‌دهد.

حج ظرفیت بالایی برای تقویت این عوامل جهت تعامل اقتصادی در سطح بین‌الملل اسلامی دارد. به این ترتیب حج به لحاظ ظرفیت‌های بالای معنوی و فرهنگی که در جهت ایجاد اتحاد و وحدت بین مسلمین دارد، ابزار بسیار مناسبی در جهت تحقق هم‌گرایی اقتصادی است.^۲

در راستای تأسیس بازارهای بزرگ و یا به تعبیری بازار مشترک، تاریخ نشان می‌دهد که همبستگی و هم‌گرایی سیاسی و اقتصادی، لازم و ملزوم یکدیگرند و هر کدام شرط وجود دیگری است. در حقیقت حصول همبستگی سیاسی به‌تنهایی و بدون برنامه‌های

۱. برای مطالعه بیشتر در این خصوص ر.ک: مجموعه مقالات اولین همایش حج و اقتصاد، «معیارهای اقتصادی حج در قرآن و سنت»، نبی‌الله قاسمی خطیر و سیدحبیب‌الله ساداتی، صص ۲۰۱ و ۲۰۶ - ۲۰۸، «ابعاد اقتصادی و مالی حج از دیدگاه قرآن و عترت»، سیداحمد سیادتی و احسان صائمی، صص ۲۱۶ - ۲۲۱، «حج و اقتصاد»، حسن رمضان‌زاده، صص ۲۳۲ - ۲۴۰، «نقش حج در تحقق توسعه اقتصادی مطلوب اسلام»، محمد اسماعیل‌زاده، صص ۵۷۲ - ۵۷۸، «نگاهی آماری به ظرفیت‌های بازرگانی کشورهای اسلامی با یکدیگر»، محمود حاجی یوسفی‌پور، صص ۶۳۷ - ۶۴۱.

۲. ر.ک: مجموعه مقالات اولین همایش حج و اقتصاد، «حج و هم‌گرایی اقتصادی»، غلامرضا سرآبادانی، صص ۶۸۵ - ۶۸۰.

منظم اقتصادی غیرعملی است و برنامه‌های اقتصادی در صورتی شکل واقعی به خود می‌گیرند که دولت‌ها برای تحقق آن اقدامات سیاسی را انجام دهند.^۱ از این رو ناهمگونی سیاسی مانع هم‌گرایی اقتصادی است.^۲

علامه طباطبایی ذیل تفسیر آیه «لِيَشْهَدُوا مَنَافِعَ لَهُمْ» (حج: ۲۸) ضمن اینکه منافع حج را فراتر از منافع اخروی و شامل مواردی مانند تجارت می‌داند، بر لزوم تعاون برای تحقق آنها تأکید می‌کند. ایشان تفاهم دینی در حج را بهترین مقدمه و زمینه برای تحقق این تعاون می‌داند.^۳

به این ترتیب اشتراکات معنوی و اعتقادی، موجب اتحاد و اتفاق معنوی و دینی شده و اتفاق روحی و معنوی، باعث گرایش به اتحاد و هم‌گرایی و تعاون و همکاری مادی و در نتیجه، بهره‌گیری از منافع عظیم مادی حج می‌شود.

آثار تقویت امت اسلامی در حج

تا به اینجا فرایند و مکانیسم‌های حج در تقویت امت اسلامی را در بستر تقویت هویت دینی برشمردیم. در ادامه برخی از آثار آن را مرور می‌کنیم:

۱. تقویت قدرت

یکی از مهم‌ترین دستاوردهای وحدت و انسجام‌بخشی، افزایش قدرت مسلمانان در سطح نظام بین‌الملل است. کاملاً بدیهی است که به هم پیوستن مسلمانان، قدرت آنها را افزایش می‌دهد و به اینکه حج مظهر اقتدار و نمایش قدرت مسلمانان است، معنایی عینی می‌دهد. دشمنان اسلام برای غلبه بر مسلمانان و دستیابی به اهدافشان، همواره

۱. ر.ک: تاریخچه بازار مشترک، ژان فرانسوا دونیو و ژرار دروسن، ترجمه محمد اسفندیاری، صص ۱۹ و ۲۰.

۲. ر.ک: اقتصاد بین‌الملل، علیرضا رحیمی بروجردی، صص ۲۸۳-۲۸۶.

۳. ر.ک: المیزان فی تفسیر القرآن، محمدحسین طباطبایی، ترجمه سید محمدباقر موسوی همدانی، ج ۱۴،

سعی در ایجاد تفرقه در جهان اسلام داشته‌اند، ولی وحدت و هم‌گرایی مسلمانان در حج، زمینه را برای اینکه مسلمانان یکی از قدرت‌های بین‌الملل باشند، فراهم می‌کند. امروزه مفهوم قدرت، نمادهای قدرت، تمرکز قدرت و سایر ابعاد مربوط به قدرت در نظام بین‌المللی دگرگون شده است.^۱

در بیش از سه قرن گذشته، دولت‌ها مهم‌ترین بازیگران بین‌المللی بوده‌اند که براساس سه مؤلفه قدرت اقتصادی، نظامی و سیاسی، اهداف و منافعشان را پیگیری می‌کردند. اما امروزه این ستون‌های سه‌گانه قدرت، به دلیل تحولات فناورانه در حال دگرگونی است. دولت‌ها رقبای جدیدی در عرصه کسب قدرت و اعمال آن در سطح جهانی هستند. قدرت در حال بازتوزیع است و اشکال و ویژگی‌های نوینی را به خود می‌گیرد.^۲

با تغییر عرصه سیاست بین‌الملل، اشکال، ابعاد، دامنه و مکانیسم‌های اعمال قدرت، بسیار پیچیده و متنوع شده است. چون قدرت، یک برساخته اجتماعی است که با تغییر بستر اجتماعی روابط بین‌الملل، برداشت از آن و شکل آن نیز تغییر می‌کند. قدرت دیگر، صرفاً بر مبنای سرزمین و عوامل مادی تعریف نمی‌شود، بلکه بر عوامل غیرمادی مثل هنجارها، گفتمان‌ها، دانش و اطلاعات نیز متکی است. این فضا هم باعث تقویت جامعه جهانی و اهمیت افکار عمومی و در نتیجه کاهش مطلوبیت قدرت سخت و کاربرد نیروی نظامی شده است و هم باعث پیچیدگی و چندبعدی شدن مفهوم قدرت در اشکالی همچون اجباری، نهادی، مولد، ساختاری، رابطه‌ای، نرم، هوشمندانه و غیره شده است که این اشکال در ارتباط با یکدیگر و مکمل هم هستند.

با تغییر در عرصه مؤلفه‌ها و نمادهای قدرت است که مسلمانان می‌توانند با اتکا بر

۱. ر.ک: تحول مفاهیم در روابط بین‌الملل، «تحول در دیپلماسی: پیدایش، پوشش و پوشش»، سید محمدکاظم سجادیپور، صص ۲۴۷ - ۲۶۷.

2. Journal of International Affairs, "Cyber politik: The Changing Nature of Power in The Information Age", David J. Rothkopf, Vol 51, No 2, p.p 325-359.

شاخص‌های جدید قدرت، بر اندیشه، گفتمان و هنجارهای خود اعتماد کنند و با تکیه بر هویت دینی، قدرت خود را در عرصه بین‌الملل تقویت نمایند.

بر این اساس حج که مظهر حضور ملت‌هاست، به یک کنشگر جدید و فعال جهان اسلام مبدل می‌شود که با تکیه بر هویت دینی، می‌تواند در مقابل دولت‌های خودفروخته، مستبد و وابسته به استعمارگران، فضای جدیدی را برای قدرت‌نمایی مسلمانان باز کند.

علاوه بر مطالب فوق، در بخش قبل بیان شد که یکی از مکانیسم‌های حج برای ایجاد وحدت، تقویت روابط میان‌فرهنگی و میان‌فردی است که از رهگذر سرمایه اجتماعی قابل تحلیل است. سرمایه اجتماعی، یکی از مؤلفه‌ها و شاخص‌های نوین قدرت است که برخلاف رویکردهای مادی و سخت‌افزارانه به مقوله قدرت، بر قدرت نرم تأکید دارد.

بنابراین با توجه به تغییر مفهوم دیپلماسی از کنشگران رسمی به غیررسمی^۱ و تغییر منابع قدرت از ابعاد نظامی و سخت‌افزارانه به ابعاد اجتماعی، فرهنگی و نرم‌افزارانه، حج علاوه بر اینکه نوعی نمایش اقتدار تجمع مسلمانان (قدرت ظاهری و فیزیکی) است، می‌تواند بازیگر و کنشگری فعال در راستای ایجاد و تقویت قدرت نرم کشورهای اسلامی در عرصه بین‌الملل باشد.

۲. ارتقای امنیت

امروزه امنیت، یکی از مهم‌ترین مسائل بنیادین در روابط بین‌الملل است. البته هم‌اکنون امنیت در ابعاد و شاخص‌های مادی و نظامی و صرف رویکرد دولت‌ها تعریف نمی‌شود، بلکه امنیت جنبه‌های هویتی، اجتماعی و نرم‌افزارانه نیز یافته است و در کنار دولت‌ها، بازیگران دیگری نیز در عرصه امنیت بین‌الملل، مؤثر و فعال هستند. بر

۱. ر.ک: تحول مفاهیم در روابط بین‌الملل، «تحول مفهوم کنشگر و مسئله امنیت در روابط بین‌الملل»، فرامرز تمنا،

این اساس حج نیز می‌تواند به عنوان یک کنشگر غیررسمی، کارکرد امنیتی داشته باشد. البته منوط به اینکه با وحدت و هم‌گرایی، این کارکرد حج به فعلیت برسد. تلقی سنتی از مفهوم کنشگر در روابط بین‌الملل، امنیت را صرفاً در چارچوب دولت‌محور و تعاملات میان بازیگران رسمی بررسی می‌کند.^۱ در دوران جنگ جهانی اول تا جنگ جهانی دوم، امنیت به عنوان یک موضوع مستقل مطالعاتی نبود، بلکه به عنوان یکی از ملزومات صلح بین‌المللی معرفی می‌شد.^۲ در دوران جنگ جهانی دوم تا پایان جنگ سرد، ابعاد مادی^۳ و نظامی امنیت و تفکیک دو سطح داخلی (ملی) و بین‌المللی مدنظر بود.

به این ترتیب در این دوران، ویژگی بارز امنیت‌پژوهی، هستی‌شناسی مادی، دولت‌محوری و نگاه تک‌بعدی نظامی به مسئله امنیت بود.

با پایان جنگ سرد، پژوهش‌های امنیتی از محدوده هستی‌شناسی مادی فراتر رفت و با تشدید روند جهانی شدن^۴، سطح تحلیل مطالعات نیز به سطح نظام بین‌الملل سوق یافت و تهدیدات سنتی (بین دولتی) جای خود را به تعداد زیادی از تهدیدات نوین داد^۵ و سیاست‌گذاری امنیتی نیز از دست دولت‌ها خارج شد و کنشگران دیگری مانند سازمان‌های بین‌المللی و غیردولتی در آن نقش یافتند. به این ترتیب با دگرگونی در

1. "Swords Into Plow Shares: The Problems and Progress of International Organization"، Inis L. Claude، 4th ed، p14.

Interantional Organization، "Anarchy and The limits of Cooperation: A Realist Critique of the Newcst Liberal Institutionalism"، Joseph M.Grieco، Vol 42، No 3، p.p 498-500.

۲. ر.ک: جامعه و همکاری در روابط بین‌الملل، اندرو لینکلینتر، ترجمه بهرام مستقیم، «جامعه و اقتدارگرایی در روابط بین‌الملل»، هدلی بول، صص ۳-۲۶.

۳. این رویکرد تحت تأثیر انقلاب رفتاری در علوم اجتماعی و در نتیجه روش‌شناسی علمی و تجربی برآمده از آن بود. رفتارگرایی به دنبال مطالعه عینی و فارغ از ارزش است؛ در حالی که مفاهیمی مانند امنیت و تهدید، اساساً ذهنی، سیال و به‌شدت ارزش‌محورند.

۴. ر.ک: جهانی شدن و نظریه روابط بین‌الملل، یان کلارک، ترجمه: فرامرز نقی‌لو، ص ۴۲.

5. Stuart E. Johnson، Martin Libicki F.Trevertan، New Challengcs، New Tools for Defence Decision Making.

محیط امنیتی نظام بین‌الملل، مفهوم امنیت عمیق‌تر و گسترده‌تر^۱ شد و از سطح دولت به جوامع و افراد، و از موضوعات نظامی به موضوعات غیرنظامی، و از هستی‌شناسی مادی به هستی‌شناسی معنایی تغییر کرد. با تغییر فضای روابط بین‌الملل و ورود کنشگران جدید، ماهیت مرزها و منافع ملی تغییر کرده است و از این‌رو تهدیدها و خشونت‌ها، بیشتر فرادولتی شده است.^۲

به این ترتیب اجتماع مسلمانان در حج به عنوان یک کنشگر غیررسمی (غیردولتی) در عرصه بین‌الملل می‌تواند نقش‌آفرینی کند و در عرصه‌های اجتماعی و سیاسی، کارکرد امنیتی داشته باشد. تحقق این کارکرد مهم و سرنوشت‌ساز حج در گرو وحدت و همبستگی مسلمانان در حج است.

کارکردهای امنیتی وحدت در حج در دو سطح جهان اسلام و نظام بین‌الملل قابل بررسی است.

وحدت در حج که نمایندگان جهان اسلام در آن حضور دارند، زمینه سوءتفاهم‌هایی را که امروز سبب اختلاف و برادرکشی در جهان اسلام است از بین می‌برد. سازه‌انگاران که به خاستگاه اجتماعی امنیت توجه بسیار دارند و امنیت را با خاستگاه اجتماعی هویت تحلیل می‌کنند^۳، تحصیل امنیت از طریق موازنه قوا و بازدارندگی را نامناسب می‌دانند و درمقابل بر اطمینان، اعتماد و همکاری برای تحصیل امنیت تأکید می‌کنند. این امر از اعتقاد آنها به بستر اجتماعی امنیت نشأت می‌گیرد.^۴

۱. برای نمونه ر.ک: مردم، دولت و هراس، باری بوزان.

2. *visions of Internal Relations: Assesing an Academic Field*، "Deterritorializing Global Politics"، Donald Puchala، ed.، Richard w.Mansbach، p106.

۳. ر.ک: تحول مفاهیم در روابط بین‌الملل، حمیرا مشیرزاده، نبی‌الله ابراهیمی، «جایگاه فرهنگ در نظریه‌های روابط بین‌الملل»، بهار سازمند، صص ۲۷۹ - ۳۰۲.

۴. ر.ک: فصلنامه مطالعات راهبردی، «تحلیل امنیت در پارادیم‌های حاکم بر روابط بین‌الملل»، مجید عباسی اشلقی، ش ۳، ص ۵۴۴.

این امر مهم با توجه به زمینه‌های مشترک اعتقادی، هنجاری و مناسکی در حج، به‌خوبی فراهم می‌شود.

بر این اساس سازه‌انگاران بر تأثیر هنجارها در امنیت بین‌المللی تأکید می‌کنند. از نظر آنها هنجارها، اعتقادات بین‌الذهانی درباره جهان اجتماعی و طبیعی هستند که براساس آنها کنشگران، نهادهای آنها و امکان کنش تعریف می‌شود.^۱ در این نظریه، هنجارها فهم مشترکی هستند که هویت و منافع بازیگران را پدید می‌آورند.^۲

چنان‌که گذشت، حج در بستر تقویت هویت مشترک دینی، همسویی‌های هنجاری و همبستگی‌های سیاسی و اجتماعی مسلمانان را ارتقا می‌دهد و آنها را متوجه منافع و دشمنان مشترک می‌کند تا تفرقه‌ها را کنار بگذارند. این فرایند وحدت‌بخشی، به‌خوبی در راستای تأمین امنیت جهان اسلام قابل تحلیل است.

شکل‌گیری امنیت در سطح جهان اسلام، زمینه اتحاد بزرگ‌تری است که مسلمانان را در سطح بین‌الملل با هم متحد می‌کند. وقتی مسلمانان براساس امتثال اصول و ارزش‌های اسلامی و تقویت هویت دینی، نقاط مشترک خود را تقویت نمودند و تعامل‌های بین خودشان را تقویت کردند، می‌توانند با تعریف یکسان از تهدیدها، تردیدهای همکاری و اتحاد در عرصه بین‌الملل را کاهش دهند.

سازه‌انگاران معتقدند طرح مفهوم هویت در نحوه شکل‌گیری تهدیدها و نیز اتحادها مؤثر است. سازه‌انگاران بر این اعتقادند که هویت‌ها با فراهم کردن معنا و مفهوم واحد، از تردیدها می‌کاهند و می‌توانند با توانمندسازی کشورها برای شناخت دشمنان خود، از دامنه تردیدها در قبال مسائل امنیتی بکاهند.^۳

1. Interantional Studies Association "Constructivist Security Studies of a Research Program"، Tho Farrell، p 49.

2. Interantional Studies Association "Constructivist Security Studies of a Research Program"، Tho Farrell، p 72.

۳. ر.ک: «تحلیل امنیت در پارادایم‌های حاکم بر روابط بین‌الملل»، صص ۵۴۵-۵۴۴.

به این ترتیب دفاع هماهنگ و مشترک مسلمانان در برابر دشمنان اسلام، یکی از مصادیق وحدت سیاسی مسلمانان می‌گردد.^۱

از مطالب فوق روشن شد که حج در بستر تقویت هویت دینی، وحدت را ایجاد می‌کند. ولی از طرف دیگر امروزه امنیت را براساس هویت تعریف می‌کنند^۲؛ یعنی هویت کارکرد امنیت‌زایی دارد. به این ترتیب وحدت‌آفرینی حج در بستر هویت دینی، سبب ارتقای امنیت جهان اسلام می‌شود. خاستگاه این امنیت در درجه اول ماهیتی نرم‌افزارانه و فرهنگی - اجتماعی دارد. ولی در ادامه و تداوم این مسیر، امنیت سخت‌افزارانه را نیز تقویت خواهد کرد. به این ترتیب چنان‌که در قدرت گذشت، امنیت نرم‌افزارانه، مقدمه امنیت سخت‌افزارانه می‌شود.

۳. تشخیص هویتی و کنشگری فعال در عرصه بین‌الملل

مفهوم هویت در علوم مختلف انسانی، کاربرد متفاوت و گسترده‌ای دارد و علم سیاست و روابط بین‌الملل نیز، هم در بعد فردی و هم در بعد اجتماعی از آن بهره گرفته است^۳ و حتی می‌توان گفت، هویت معنا و مفهوم نهفته در موضوع روابط بین‌الملل است.^۴

از این رو کشورهای اسلامی به شرطی که از تشخیص هویتی در سطح بین‌الملل برخوردار باشند، می‌توانند اسلام را به عنوان یک قدرت قوی و اثرگذار در سطح بین‌الملل وارد کنند. تقویت ایده امت اسلامی سبب می‌شود کشورهای اسلامی به عنوان یک قدرت واحد، فراتر از همه هویت‌های ملی و مرزهای جغرافیایی در عرصه بین‌الملل حضور یابند. به عبارت دیگر، کنشگری فعال در عرصه بین‌الملل، وابسته به

۱. ر.ک: وحدت اسلامی: مبانی، عرصه‌ها، موانع و راهکارها، محمدرسول حسینی، صص ۱۰۴-۱۱۱.
 ۲. ر.ک: تحول مفاهیم در روابط بین‌الملل، «هویت در روابط بین‌الملل»، طیبه واعظی، صص ۳۱۹-۳۲۸.
 ۳. ر.ک: مبانی نظری هویت و بحران هویت، «هویت: رویکردها و نظریه‌ها»، بهزاد دوران و منوچهر محسنی.
 ۴. ر.ک: «هویت در روابط بین‌الملل»، صص ۳۰۳-۳۱۸.

یک تشخیص هویتی است که در پرتو امت اسلامی، برای جهان اسلام ایجاد می‌شود. این موضوع در ادبیات نوین روابط بین‌الملل که مفاهیمی مانند هویت و کنشگر در آن تغییر یافته است، کاملاً قابل توجیه و تحلیل است.

امروزه مطالعات روابط بین‌الملل در فضای جهانی شدن، با پشت سر گذاشتن نظریات «دولت‌محور»، به سوی «چند / جهان‌محوری» می‌رود تا با تغییر مفهوم کنشگر در عرصه بین‌الملل، دیگر دولت‌ها تنها کنشگر سیاست و حکومت در عرصه داخلی و بین‌المللی نباشند.^۱ این تحول را می‌توان فراملی‌گرایی نامید.

به طور سنتی وقتی از سیاست و روابط بین‌الملل سخن گفته می‌شد، منظور روابط میان دولت‌ها بود؛ اما فراملی‌گرایی بر روابطی ورای روابط دولت‌ها و میان کنش‌گرانی غیر از دولت‌ها تأکید می‌کند. این روابط و کنشگران بر کنشگران دولتی و روابط میان آنها نیز تأثیر می‌گذارند.^۲ بر این اساس امروزه دیپلماسی در انحصار دولت‌ها نیست.^۳ در تعاملات معاصر بین کنشگران غیردولتی و دولت‌ها، گاهی می‌شود که کنشگران فراملی از طریق اعمال نفوذ می‌توانند بر روابط کنشگران دولتی نیز تأثیر بگذارند.^۴

به این ترتیب بازیگران جدید روابط بین‌الملل در دنیای امروز، سرزمین‌محور نیستند و سرزمین، عامل اساسی در تحولات بین‌المللی ایمن عصر به شمار نمی‌رود و حتی می‌توان گفت کنشگری نوین در عرصه بین‌الملل، ماهیت مرزها و منافع را تغییر داده است.

نتیجه‌گیری

حج عبادتی فراملی و فرامرزی است که در مهد تمدن و تاریخ اسلامی انجام می‌شود و از این جهت، توجه مسلمانان را به این نکته جلب می‌کند که آنها فراتر از

۱. ر.ک: جهانی شدن سیاست: روابط بین‌الملل در عصر نوین، اسمیت استیو و جان بیلینس، ترجمه ابوالقاسم راه‌چمنی و دیگران، ج ۱، نظریه اجتماعی سیاست بین‌الملل، الکساندر ونت، ترجمه حمیرا مشیرزاده.

۲. تحول در نظریه‌های روابط بین‌الملل، حمیرا مشیرزاده، ص ۳۲.

۳. ر.ک: «تحول در دیپلماسی: پیدایش، پویا و پوشش»، ص ۲۴۶.

۴. ر.ک: «تحول مفهوم کنشگر و مسئله امنیت در روابط بین‌الملل»، ص ۱۴۳.

همه هویت‌های فرهنگی و ملی و حتی مذهبی و فرقه‌ای، در یک هویت دینی فرادینی مشترک‌اند و از تاریخ و تمدن یکسانی برخوردارند. به این ترتیب در حج، هویت دینی در سطح تمدنی و فراملی تقویت و از این جهت، امت اسلامی تقویت می‌شود. همه ارکان سیاسی، فقهی، ارتباطی، اقتصادی و اخلاقی حج در این راستا قابل تحلیل است. ره‌آورد ارزشمند این نظام دینی در حج، تقویت قدرت، امنیت و کنشگری فعال کشورهای اسلامی در نظام بین‌الملل است.

حج، تبلیغ دین و امت اسلام

اشاره

اسلام به عنوان کامل‌ترین و خاتم ادیان که اداره تمام شئون زندگی بشر را در برنامه‌های خود دارد، نظام‌هایی را برای اداره جامعه در نظر گرفته است. در میان این نظام‌ها، نظام اجتماعی با توجه به ارتباطی که با شئون فرهنگی و تمدنی جامعه دارد، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. در بین نظام‌های اجتماعی، نظام تبلیغی اهمیت ویژه و در عین حال پنهانی دارد که با توسعه جوامع و پیچیده شدن شبکه ارتباطی در جوامع، آثار آن بیشتر نمود پیدا می‌کند. اسلام در نظام‌سازی با رویکردی کاملاً تمدنی، دین را در صحنه اجتماع گنجانده است. نمونه بارز این موضوع را می‌توان در نظام تبلیغی یافت.

در این بین حج به عنوان اجتماعی‌ترین عبادت اسلامی، از مهم‌ترین ابزارهای تبلیغی امت اسلامی است که با ماهیتی اخلاقی - عرفانی، ابعاد سیاسی و اجتماعی بسیار قوی‌ای دارد. این رسانه عظیم، دقیق و کهن اسلامی مبتنی بر روابط و حضور انسانی، هر سال تجمعی از نمایندگان مسلمانان برگزار می‌کند. این تجمع، فرصت بی‌نظیری را در اختیار امت اسلامی قرار می‌دهد تا علاوه بر ابعاد معنوی، از لحاظ سیاسی و اجتماعی نیز اسلام را تقویت کنند. به این ترتیب اسلام نظامی تبلیغی را ایجاد می‌کند که در یک فضا و رویکرد دینی و معنوی، کل جهان اسلام با هم ارتباط برقرار کنند و به سوی هویت دینی سوق پیدا کنند. این کنگره عظیم که از نمایندگان سراسر جهان

اسلام تشکیل شده، دارای تمام ویژگی‌های نظام تبلیغی است و از همه عناصر زمانی و مکانی و کالبدی برای انتقال معنا و پیام تبلیغی استفاده می‌کند.

بنابراین اسلام در ۱۴۰۰ سال پیش، حج را به عنوان رسانه‌ای پویا و پایا قرار داده است که تمام ویژگی‌های یک رسانه مدرن تبلیغی را دارد. از این جهت باید اسلام را دینی بسیار مترقی و به‌روز دانست که در بستر سنت، ابزاری با کارکردهای فوق‌مدرن را در اختیار امت اسلامی قرار داده است.

تمدن غرب به عنوان تمدن رقیب اسلام، از ابزارهای جدیدی برای تبلیغ خود استفاده می‌کند. در این بین رسانه‌ها جایگاه ویژه‌ای دارند. هرچند رسانه‌ها محصول تمدن غرب هستند، ولی ابزار قدرتمندی برای تقویت و صدور تمدن غرب در عصر جامعه اطلاعاتی به‌شمار می‌روند. اگر زمانی جنگ و فتح سرزمین، قالب مناسبی برای صدور تمدن بود، اما امروزه رسانه‌ها با فتح فرهنگی، ابزاری ارزان، راهگشا و کاملاً متفاوت در جوامع پسا صنعتی به حساب می‌آیند و جامعه مجازی بسیاری از واقعیت‌های جامعه بیرونی و عینی را مشخص می‌کند. امروزه رسانه‌ها با بازتولید مبانی مدرنیته، بیشترین نقش را در عرصه تمدنی غرب بازی می‌کنند و بازیگری فعال و تمام‌عیار هستند.

در این فضا، اهمیت ابعاد تبلیغی حج در حفظ و تداوم تمدن اسلامی خود را نشان می‌دهد.

در این بخش پس از ذکر چارچوب مفهومی و نظری تحقیق، ارتباط ابعاد تبلیغی حج و امت اسلامی را ذکر می‌کنیم و سپس ویژگی و ظرفیت تبلیغ دینی حج برای امت اسلامی را بیان می‌کنیم؛ ویژگی‌هایی که دین را با مشخصه هویتی امت اسلامی تبلیغ می‌کند و از هرگونه گرایش قومی، تاریخی، فرقه‌ای، نژادی و زمانی به دور است.

تأثیر مکان در شکل‌گیری و پذیرش پیام تبلیغی

ترسیم ابعاد تبلیغی حج در راستای تقویت امت اسلامی، تا حد زیادی مبتنی بر تأثیر مکان در پیام تبلیغی است. فضای کالبدی و مکانی حج، ویژگی و شرایط تبلیغی ویژه‌ای را

فراهم می‌کند که می‌تواند فراتر از ابزارهای تبلیغی و رسانه‌ای، پیام‌های دینی را در بین مسلمانان ارسال نماید. این پیام‌ها، فرازمانی و فرامکانی است و از این جهت، می‌تواند هویتی دینی فراتر از همه مرزها و تشخص‌های فرهنگی و ملی ایجاد نماید. به این ترتیب نظام تبلیغی حج مبتنی بر پیام‌های کالبدی و مکانی، امت اسلامی را تقویت می‌کند.

بنابراین در این بخش، تأثیر مکان در شکل‌گیری و پذیرش پیام تبلیغی را بیان می‌کنیم.

بر اساس پاسخ به چرایی تجلی پیام، مدل‌های گوناگون ارتباطی طراحی شده است. بر این اساس برخی شرایط محیطی و اجتماعی را در ایجاد و بروز معانی و پیام‌ها در انسان مؤثر می‌دانند.^۱ در جامعه‌شناسی معارف انسانی^۲، نمی‌توان با آن‌چنان عناصر و جریان‌های محض و مجرد معنوی روبه‌رو شد که از دسترس نفوذ عوامل اجتماعی دور باشد؛ زیرا هر نوع اشتغال معنوی، به ناچار در پیکر مناسبات اجتماعی انجام می‌گیرد. متقابلاً نیز در جامعه انسانی، پهنه خاصی یافت نمی‌شود که عاری از عناصر و جریان‌های شناختی (معرفتی) باشد؛ زیرا هر جریان اجتماعی و هرگونه جامعه‌پذیری، طبعاً در یک فضای تمدنی خاص روی می‌دهد و بنابراین هر رویه اجتماعی، حاصل عناصر معنوی نیز هست.^۳ البته این سخنان به این معنا نیست که اجتماع تنها مرجع معرفت بشری است یا اینکه جامعه بر همه معارف انسان اثر دارد، بلکه سخن در این است که بسیاری از شناخت‌های ما، تحت تأثیر جامعه و شرایط زمانی، مکانی و فرهنگی است.

از این رهگذر می‌توان برداشتی تبلیغی - ارتباطی نمود و از تأثیر مکان بر انتقال پیام دینی سخن گفت.

۱. ر.ک: ارتباط‌شناسی، مهدی محسنیان راد، صص ۳۲۶ و ۳۲۷.

۲. برای مطالعه بیشتر در مورد تأثیر شرایط اجتماعی بر شناخت و معرفت بشری ر.ک: علم و جامعه‌شناسی معرفت، مایکل مولکی، ترجمه حسین کچوئیان، جامعه‌شناسی معرفت: جستاری در تبیین رابطه ساخت و کنش اجتماعی و معرفت‌های بشری، عبدالرضا علیزاده.

۳. ارتباط‌شناسی، صص ۳۲۷.

روان‌شناسان دریافته‌اند محیط اطراف ما بر حالت‌های عاطفی مان تأثیر می‌گذارد. محیط زندگی می‌تواند در ما انگیزه ایجاد کند و بسته به اینکه این انگیزه را چگونه تعبیر کنیم، می‌تواند در ما حس تحرک، هوشیاری، هیجان یا فعالیت به وجود آورد. ما به دلیل تأثیر محیط فیزیکی، خوشی یا ناخوشی را تجربه می‌کنیم. برخی محیط‌ها، حس شادابی، شادمانی و خشنودی را برمی‌انگیزند و برخی احساس ناراحتی، نگرانی و نارضایتی به وجود می‌آورند.^۱

به طور کلی عوامل محیطی در ارتباطات انسانی بسیار بااهمیت هستند و بر واکنش‌های ما نسبت به دیگران، حالت‌های عاطفی و ادراک‌های ما تأثیر می‌گذارند. اگر ما عوامل محیطی در یک موقعیت خاص را درک کنیم، بهتر می‌توانیم ارتباطات حاصل شده در این شرایط را بفهمیم.^۲

علاوه بر تأثیر مکان بر روی حیات و رفتار، محیط ویژگی‌های ادراکی نیز دارد. بر این اساس محیط فیزیکی ما به روش‌های گوناگونی ادراک می‌شود. ادراک‌های محیط‌هایی که در آن تعامل می‌کنیم، بر رفتارهای ارتباطی ما تأثیر می‌گذارد. محیط شش ویژگی ادراکی دارد که «رسمیت» یکی از آنهاست. مثلاً ویژگی محیطی عبادت‌گاه‌ها به شکلی است که ادراکی از «رسمیت» و تعظیم بیافرینند که یادآور آداب، اسرار، مناسک، عظمت و رفعت است.^۳

با توجه به کارکردهای ادراکی محیط است که کارشناسان ارتباطی معتقدند پیام‌های تبلیغی در مجموعه‌ای جای می‌گیرد که محیط اجتماعی نام دارد. اگر پیام صادر شده با محیط پیرامون خود تجانس نداشته باشد، امکان دفع آن بیشتر خواهد بود.^۴

۱. ر.ک: رفتار غیرکلامی در روابط میان‌فردی، ویرجینیا پی. ریچموند، جیمز سی، مک کروسکی، ترجمه فاطمه

سادات موسوی و ژیلا عبدالله پور، ص ۳۲۵.

۲. همان، صص ۳۴۴ - ۳۵۸ و ۴۰۲ - ۴۰۵.

۳. همان، صص ۳۲۵ - ۳۳۱.

۴. ر.ک: جامعه‌شناسی ارتباطات، باقر ساروخانی، صص ۱۰۵ - ۱۰۸.

بر این اساس ساختمان‌ها و مناظر از عوامل محیطی هستند که در رفتار و ارتباطات انسان تأثیر می‌گذارند. بر این اساس است که می‌گویند ساختمان‌ها به منظور ابراز احساسات و هیجان‌های کسانی که آنها را نظاره می‌کنند و نیز افرادی که وارد آنها می‌شوند طراحی می‌شود.^۱

فضای روان‌شناختی اماکن مقدس و سازمان‌های مذهبی، بخشی از مطالعات مربوط به سنجش‌های مذهبی را به خود اختصاص داده‌اند. این پژوهش‌ها به این نتیجه رسیده‌اند که فضای روان‌شناختی این اماکن مقدس، متفاوت با دیگر فضاهاست و این تفاوت‌ها، رفتار و بازخوردهای افراد را تحت تأثیر قرار می‌دهد.^۲ ساختار فیزیکی اماکن مقدس، سبب بروز تصویربرداری‌های ذهنی خاصی در افراد می‌گردد که بیانگر پیچیدگی و نظام مفهومی اندیشه‌ها، باورها، ارزش‌ها و احساسات است. فراسوی ظاهر اماکن مقدس، اغلب سطوح عمیق‌تری از نظام‌های مذهبی نهفته است. سبک معماری، بیانگر ایدئولوژی خاصی است. پرستش‌گاه‌های مذهبی، هشیارانه برخی ارزش‌های خاص را از طریق سبک‌های معماری خود تقویت می‌کنند.

افزون بر این، شرایط زمان و مکانی که ارتباط در آن برقرار می‌شود در ارتباط مؤثر است. یکی از مباحث مؤثر در فرایند ارتباط، زمینه ارتباطی^۳ است. زمینه ارتباطی که به نوعی برگرفته از مفهوم زمینه اجتماعی است، در دو بخش قابل تفکیک و بررسی است:

۱. ر.ک: رفتار غیرکلامی در روابط میان‌فردی، صص ۳۳۱ - ۳۳۵.

۲. ر.ک: بررسی اثربخشی روان‌درمان‌گری کوتاه مدت «آموزش خوددرمان‌گری» با و بدون جهت‌گیری مذهبی اسلامی بر مهار اضطراب و تنیدگی، مسعود جان‌بزرگی، رساله دکترا، ص ۶۷.

۳. برخی واژه زمینه (Context) را مترادف با زمینه اجتماعی (Social Context) می‌دانند و برای آن دو مفهوم مجاور یکدیگر بیان می‌کنند: ۱. شرایط خاص محیطی و اجتماعی که کنش‌های متقابل و فراگرد ارتباطی را دربرگرفته و با آن در حال دادوستد (interchange) است؛ ۲. وضعیت تاریخی و اوضاع سیاسی - اجتماعی که رویدادها و اعمال خاصی را معنی می‌بخشند. بر اساس این مفهوم‌نگاری است که مقوله زمینه ارتباط در ارتباطات میان‌فرهنگی، خود را بیشتر نشان می‌دهد؛ زیرا در آن شرایط اثر فرهنگ حاکم بر فضای ارتباط بیشتر است. ر.ک: ریشه‌های فرهنگی ارتباط در ایران، مهدی محسنیان راد، ص ۱۲۸.

۱. سخت‌زمینه ارتباط^۱ که بیشتر به ابعاد فیزیکی و مکانی شکل‌گیری ارتباط توجه دارد؛ مثلاً براساس نوع روابط، مکان انتخاب‌شده برای آن متفاوت است یا اینکه بهتر است بگوییم مکان برقراری ارتباط در سمت‌وسو و کم‌وکیف ارتباط مؤثر است.

۲. نرم‌زمینه ارتباط^۲ که بیشتر به ویژگی‌های محیطی و خصوصیات زمانی که ارتباط در آن روی می‌دهد برمی‌گردد؛ مانند سکوت یا سروصدای محیط، روز تعطیل یا غیرتعطیل، مناسبت ویژه ملی یا مذهبی.^۳

گاهی اوقات یک ارتباط، دیدار یا گفت‌وگو در یک مکان، ولی در دو زمان و فضای ارتباطی متفاوت، آثار و ویژگی‌های ارتباطی مختلفی دارد.

با توجه به ابعاد و کارکردهای ارتباطی و ادراکی، و تأثیر آن بر روحیات و احساسات انسان، می‌توان یکی از ویژگی‌های تبلیغی حج را در شرایط مکانی آن جست‌وجو کرد. در این محیط معنوی و اخلاقی، تناسب پیام تبلیغی با محیط وجود دارد و با توجه به احساسات معنوی متأثر از محیط، امکان دفع پیام کم می‌شود. چنان‌که در فصل بعد می‌آید، هریک از محیط‌های حج به تبع مناسک خاصی که در آن انجام می‌شود، با پیام خاصی تناسب دارد که سبب افزایش درک و پذیرش آن پیام می‌شود.

اهمیت ابعاد تبلیغی حج وامت اسلامی

از ابتدای اسلام، تبلیغ جدی پیام، یک اصل اساسی عقیده اسلامی بوده است. اسلام به عنوان یک آیین عالم‌گیر و جهانی، گستراندن تعالیم خود را در سراسر جهان مدنظر دارد. از این جهت دعوت به اسلام، هم یک وظیفه جمعی است و هم فردی^۴ که با

1. Hard Context.

2. Soft Context.

۳. ر.ک: ریشه‌های فرهنگی ارتباط در ایران، مهدی محسنیان راد، ص ۱۲۷.

۴. ر.ک: الدعوة الی الاسلام، محمد ابوزهره، ص ۱۲۵.

بسیاری از فروع دین مثل امر به معروف و نهی از منکر^۱ و جهاد، ارتباط مفهومی و مصداقی دارد. حتی برخی از جریان‌های سیاسی و اجتماعی اسلامی، یکی از اصول ایدئولوژیک خود را براساس اصول تبلیغی بنا نهاده‌اند.^۲

اسلام اساساً دین تبلیغ است و با همین شگرد توانسته است در مقابل هجمه‌های عظیم و بنیان‌برافکن مانند حمله مغول، وجود تمدنی خود را حفظ کند^۳ و بدون اینکه مبلغان رسمی به جاهای مختلف ارسال کند، از راه مهاجرت و مسافرت مسلمان‌ها مانند تاجران و جهان‌گردان، اسلام را به سایر نقاط منتقل کند.^۴

توماس آرنولد که در کتاب خود، زندگی پیامبر را فقط از جنبه تبلیغی بررسی کرده است، در مورد هویت تبلیغی اسلام می‌نویسد:

انتشار این آیین در چنین قسمت پهناوری از جهان، به عوامل گوناگون اجتماعی، سیاسی و مذهبی برمی‌گردد و لکن نیرومندترین عاملی که در بین این عوامل برای ظهور این نتیجه بهت‌انگیز به چشم می‌خورد، همان فعالیت‌های پیگیر و مداوم رجال تبلیغی اسلام است که با در نظر گرفتن فداکاری‌های پیام‌آور خود به عنوان برجسته‌ترین سرمشق، هستی خود را در راه انتشار اسلام فدا کرده‌اند... وظیفه تبلیغ و نشر اسلام به مرور زمان و پس از اندیشه‌ها و تفکراتی در طول تاریخ آن روی کار نیامد، بلکه از همان اول، روشن و مشخص بود و به دوش هر گرونده‌ای نهاده شده بود.^۵

از این رو از هر فرصتی باید برای تبلیغ و تقویت امت اسلامی بهره برد که یکی از بهترین این فرصت‌ها، سفر سیاسی - معنوی حج است.

۱. رک: حماسه حسینی، مرتضی مطهری، صص ۱۹۱-۱۹۳؛ شرایط موفقیت تبلیغ، محمدرضا ناجی، صص ۱۷ و ۱۸.

۲. رک: اسلام در انقلاب: جنبش‌های اسلامی معاصر در جهان غرب (بررسی پدیده بنیادگرایی اسلامی)، هرایر دکمچیان، ترجمه دکتر حمید احمدی، صص ۹۱-۹۸.

۳. رک: تاریخ گسترش اسلام، توماس آرنولد، ترجمه ابوالفضل عزتی.

۴. گام‌هایی در راه تبلیغ، محمدحسین فضل‌الله، ترجمه و نگارش احمد بهشتی، صص ۸۵-۸۸.

۵. چگونگی گسترش اسلام، توماس آرنولد، ترجمه حبیب‌الله آشوری، ص ۴۷.

۱. جایگاه تبلیغ در جهان کنونی و امت اسلامی

امروزه با پیچیدگی فرهنگی و اجتماعی جوامع، تبلیغ نیز جایگاه ویژه‌ای در علوم اجتماعی به خود اختصاص داده و با برعهده گرفتن کارکردهای نوین و اتخاذ روش‌ها و ابزارهای متنوع و گسترده، پیچیدگی‌های خاص خود را یافته است. بخشی از این پیچیدگی به تکنولوژی، ابزار و وسایل ارتباطی و بخش دیگر به تأثیر ارتباطات بر ابعاد اجتماعی و فرهنگی جوامع برمی‌گردد. حتی جوامع پسا صنعتی را جوامع اطلاعاتی می‌نامند که براساس چرخش آزاد اطلاعات قابل تحلیل است.^۱ البته این جریان، عملاً یک فعالیت غیرمستقیم تبلیغی است که موجب سیطره فرهنگ و ارزش‌های مورد قبول صاحبان این ابزارهای ارتباطی و انحطاط و مقهور شدن فرهنگ دیگر نقاط جهان خواهد شد.^۲

پیچیدگی تبلیغ در جهان کنونی، فقط به جهت پیشرفت و تکامل ابزارهای ارتباطی - صنعتی نیست، بلکه در شاخه‌های علوم انسانی مربوط به تبلیغ هم تحقیقات و مطالعات زیادی انجام شده است. امروزه تبلیغ در کشورهای پیشرفته صنعتی به پدیده پیچیده‌ای تبدیل شده است که از یک سو ردپای مطالعات مربوط به آن را در صنعت‌های پیشرفته چاپ و انتقال اطلاعات می‌توان جست‌وجو کرد و از سوی دیگر تحقیقاتی در انواع هنرهای سنتی و جدید از طرف جامعه‌شناسان به‌خصوص جامعه‌شناسان ارتباطات و وسائل ارتباط جمعی و روان‌شناسان اجتماعی برای تحلیل نحوه نفوذ در افکار و احساسات دیگران و تحقق تبلیغ انجام شده، تا جایی که تبلیغ در دانش ارتباطات به گرایشی جدید تبدیل شده است. در ارزیابی میزان و نحوه تأثیر تبلیغ، روش‌های تحقیق و آمار به فراوانی مورد استفاده قرار می‌گیرند. در شرایطی که برای بهبود تبلیغ و ارتقای سطح موفقیت آن از مطالعات مربوط به مردم‌شناسی و فرهنگ‌شناسی استفاده می‌شود،

۱. ر.ک: نظریه‌های جامعه اطلاعاتی، فرانک وبستر، ترجمه اسماعیل قدیمی.

۲. ر.ک: ژئوپلیتیک اطلاعات (شیوه‌های سلطه‌جویی فرهنگ استعمار در جهان از طریق رسانه‌های همگانی)،

آنتونی اسمیت، ترجمه فریدون شیروانی.

دانش انسان‌شناسی و روان‌شناسی فردی و حتی زیست‌شناسی، در پی یافتن نقاط ثابت و نقاط تغییرپذیر شخصیت انسان برای سهولت نفوذ در آن می‌باشد. در جهانی که از یک سازمان کوچک تا اربابان تجارت و مردان سیاست و صاحبان عقاید جدید و رهبران دینی و فرماندهان جنگی، همه و همه، به عنوان یک اهرم قوی قدرت، بر تبلیغات تکیه می‌کنند، دیگر تبلیغ از سادگی اولیه در آمده و جامه پیچیدگی به تن کرده است. امروزه ارتباطات که تبلیغ سطح و نوعی از آن است، نظریات گوناگون و متنوعی را در مورد ابعاد فرهنگی، اجتماعی و توسعه جوامع بشری مطرح می‌کند.^۱

به گفته امام خمینی علیه السلام:

سابق، تبلیغات عبارت از این بود که اهل منبر یا علما در همان محل محدودی که داشتند، می‌رفتند و برای یک [یا] چند نفر یا یک عده‌ای صحبت می‌کردند و ارشاد می‌کردند. امروز این دستگاه در همه کشور پهن شده است...^۲

در چنین شرایطی که تبلیغ از پیچیدگی خاصی برخوردار است، توجه به اهمیت و آثار تبلیغ، و استفاده از ظرفیت‌های تبلیغی امت اسلامی، اهمیتی دوچندان می‌یابد که حج با توجه به ابعاد فردی، اجتماعی و بین‌المللی خود، از اهمیت و جایگاه ویژه‌ای برخوردار است.

۲. کارکردهای تبلیغی حج و تقویت امت اسلامی

یکی از وجوه اهمیت و ضرورت ابعاد تبلیغی حج، به جایگاه حج در اسلام باز می‌گردد^۳ که محقق‌کننده و متناسب با اهداف و برنامه‌های تبلیغی اسلام است. به عبارت

۱. برای مطالعه بیشتر در مورد ارتباطات و توسعه، برای نمونه ر.ک: ارتباطات و فرهنگ، آلفرد جی. اسمیت، ترجمه مهدی بابایی اهری؛ ارتباطات توسعه در جهان سوم، ترجمه و تألیف علی‌اکبر فرهنگی، ابوالفضل دانایی و رقیه جامع؛ ارتباطات توسعه در جهان سوم، سرینواس آر. ملکات و لزلئی استیوز، ترجمه شعبانعلی بهرامپور؛ بعد فرهنگی ارتباطات برای توسعه، اد بورن، ترجمه مهرسیما فلسفی.

۲. صحیفه امام، ج ۱۸، ص ۳۶۲.

۳. برای مطالعه در مورد اهمیت و جایگاه حج در آیات و روایات، برای نمونه ر.ک: حج گنجینه اسرار، محمداکبر محقق، صص ۳۹ - ۶۵، مشعر؛ حج و عمره در قرآن و حدیث، محمد محمدی ری‌شهری، ترجمه جواد محدثی، صص ۱۲۷ - ۱۷۹.

دیگر، نظام تبلیغی اسلام، اهداف و برنامه‌هایی را دنبال می‌کند که با حج محقق می‌شود. از این رو ویژگی و فرصت‌های تبلیغی حج، محقق‌کننده برنامه‌های تبلیغی اسلام است. به این ترتیب ویژگی تبلیغی حج در راستای تقویت هویت دینی مسلمانان و در نتیجه تقویت امت اسلامی قابل تحلیل است.

حج یکی از شاخص‌ترین برنامه‌های جهانی اسلام است که همگانی و همیشگی بودن آن، سند گویای کلیت و دوام این دین الهی است.^۱ حج را می‌توان نماد جامع اسلام سیستمی و جهان‌شمول معرفی کرد و ابزاری برای حفظ جاودانگی آن دانست.^۲ از طرف دیگر حج را می‌توان نمونه و مدل کوچکی از اسلام دانست؛ همان‌طور که پیامبر اکرم ﷺ ضمن بیان علت سایر فرایض، علت وجوب حج بر مسلمانان را معادل بودن حج با همه دین می‌دانند.^۳

علما و بزرگان علم اخلاق نیز بر این نکته تأکید دارند که هر یک از عبادات، برای از بین بردن رذیله‌ای از رذایل اخلاقی است. ولی حج مجمع‌العناوین و شامل اعمال دشواری است که هریک به‌تنهایی، صلاحیت تصفیه نفس را دارد.^۴ حج بر خلاف سایر عبادات که هریک اثری ویژه در تعالی و کمال روح انسان دارد، جامع‌الامور است؛ هم خاصیت تطهیر دارد و هم مایه تزیین است؛^۵ چرا که حج نمی‌خواهد یک عقیده، یک دستور یا یک ارزش را طرح کند. حج همه اسلام است؛^۶ گویی خداوند اراده کرده است؛ اسلام را با همه ابعاد و وجوه آن، در یکی از

۱. ر.ک: صهبای صفا، عبدالله جوادی آملی، صص ۳۷ و ۴۳.

۲. خداوند در قرآن، کعبه را به قوام و قیام مردم معرفی می‌کند (مائده: ۹۷) و امام صادق علیه السلام در توضیح این آیه شریفه فرمودند: لایزال الدین قائماً ما قامت الکعبه. (علل الشرائع، محمد بن علی بن بابویه قمی، ج ۲، ص ۹۸).

۳. علل الشرائع، ج ۲، ص ۹۸.

۴. ر.ک: تذکره المتقین، محمدباقر بهاری همدانی، ص ۶۶.

۵. ر.ک: حج برنامه تکامل، سیدمحمد ضیاءآبادی، ص ۴۶.

۶. تحلیلی از مناسک حج، علی شریعتی، ص ۲۵.

فروع دین جای دهد تا بندگان او با انجام دادن آن و معرفت به همه وجوه و ابعاد، یک بار هم اسلام را تجربه کرده باشند.^۱

حتی می توان آیه شریفه ﴿جَعَلَ اللَّهُ الْكَعْبَةَ الْبَيْتَ الْحَرَامَ قِيَاماً لِلنَّاسِ﴾ (مائده: ۹۷) را چنین معنا کرد که حج فرصتی بسیار مناسب و استثنایی برای تبلیغ و نشر فرهنگ اصیل اسلام در میان قشر وسیع و قابل توجهی از مسلمانان سراسر جهان است. حیات فکری، دینی، فرهنگی و اجتماعی انسان، همواره با ارتباطات و ابلاغ پیام‌ها و تبلیغات پیوند داشته است. امروز که در عصر ارتباطات به سر می‌بریم، بیش از هر زمان دیگری به این امر توجه شده است و سرنوشت فرهنگ‌ها، ملت‌ها و جریان‌های فرهنگی - اجتماعی جوامع، عمدتاً به ارتباطات وابسته است.^۲

از آنچه گفته شد، اهمیت حج در تقویت هویت دینی مسلمانان و تقویت مبانی نظری و ماهوی امت اسلامی مشخص شد.

۳. پیشینه ابعاد تبلیغی حج و امت اسلامی

شناخت حقایق و آموزه‌های دینی و نیز انتقال آن به نسل‌های بعدی، موضوع مهمی است که همیشه مورد توجه رهبران دینی از صدر اسلام تاکنون بوده است. حج و زمان انجام مناسک حج، یکی از فرصت‌ها و بسترهای مناسبی بوده و هست که هم مردم به شناخت و آگاهی کافی از معارف اسلام دست می‌یابند و هم ابزار مناسبی برای انتقال آن به دیگر انسان‌ها در مناطق دور و نزدیک می‌باشد. به این ترتیب رهبران دینی، همواره از پایگاه حج برای تقویت هویت و مبانی امت اسلامی بهره برده‌اند.

ابعاد تبلیغی حج از همان ابتدای ساخت کعبه و تشریح حج با آن همراه بود. این پیام‌رسانی و انتقال اندیشه‌ها و افکار در سیره عملی پیامبر اکرم ﷺ و ائمه معصومین علیهم‌السلام به خوبی قابل مشاهده است. پیامبر اکرم ﷺ در مدت سیزده سال اقامت در مکه با

۱. اسلام در آینه حج، غلامعلی حداد عادل، ش ۲۸، ص ۳۸.

۲. ر.ک: حج در آینه روان‌شناسی، محمدرضا احمدی، صص ۸۹ - ۹۲.

نمایندگان و سران قبایلی که از اطراف مکه برای انجام مناسک حج به مکه می‌آمدند، تماس برقرار می‌کرد یا در حجة‌الوداع در موافق متعددی خطبه می‌خواند و گردهمایی حج را ابزاری برای ارائه و انتقال معارف دین و تقویت شناخت راه حق و گسترش فرهنگ اسلام قرار می‌داد.^۱ رسول خدا ﷺ در مراسم حج نزد قبایل عرب می‌رفت و آنها را به سوی خدا می‌خواند و رسالتش را ابلاغ می‌نمود و از آنها می‌خواست تا او را تصدیق و حمایت کنند.^۲ نقل شده که یکبار حضرت محمد ﷺ را دیدند که در منا حاضر شده و به تک‌تک قبایل سر زده و می‌گوید: ای قبیله فلان، من رسول خدا برای شما هستم. به یکتاپرستی روی آورید و غیر از او کس و چیز دیگری را مپرستید.^۳ به طور کلی پیامبر از مراکز تبلیغی غیررسمی و سیار، در کنار مرکز تبلیغی ثابت، یعنی مسجد با نماد اذان برای تبلیغ بهره می‌جست.^۴ کعب بن مالک می‌گوید:

پیامبر بعد از علنی شدن دعوت خود، در ایام حج به دنبال مردم می‌رفت و آنان را به اسلام دعوت می‌نمود. پس از مدتی نیز از قبایل آنان پرسش می‌کرد و قبیله به قبیله به سراغ آنان می‌رفت.^۵

در همین راستا پیامبر در مورد ضرورت مستمر بودن تبلیغ به مبلغان چنین می‌فرماید: «عهده‌دار تذکر مردم باشید و مدام اندرزشان دهید که این برای کسانی که طبق دوستی خدا عمل می‌کنند، مایه تقویت بیشتر است».^۶

سفر پیامبر در سال دهم هجری به مکه، علاوه بر ابعاد عبادی و سیاسی، جنبه تبلیغی نیز داشت که از مهم‌ترین آنها، آموزش مناسک حج بود. چنان‌که امام باقر علیه السلام می‌فرماید:

۱. سیره ابن‌هشام، عبدالملک ابن‌هشام، ص ۱۸۴.

۲. السیره النبویه، عبدالملک ابن‌هشام، تحقیق محمد محی‌الدین عبدالحمید، ج ۲، صص ۳۱ و ۳۲.

۳. سیره ابن‌هشام، ج ۱، ص ۴۲۳.

۴. ر.ک: سیره تبلیغی پیامبر اکرم (درآمدی بر سیاست تبلیغی اسلام در عصر ارتباطات)، صص ۹۰ - ۹۶.

۵. ر.ک: تاریخ سیاسی اسلام تا سال چهارم هجری، رسول جعفریان، صص ۴۸ و ۴۹.

۶. تبلیغ در قرآن و حدیث، محمد محمدی ری‌شهری، ترجمه علی نصیری، ص ۲۰۴.

رسول اکرم عازم زیارت خانه خدا بود که جبرئیل نازل شد و از جانب پروردگار متعال ابلاغ سلام نمود و گفت: خداوند می‌فرماید: «من پیغمبری را از پیامبران گذشته قبض روح نکردم، مگر پس از اکمال دین و اتمام حجت و برای تو دو موضوع باقی مانده که می‌باید آن دو را به مردم ابلاغ کنی؛ حکم حج و خلافت و ولایت. لازم است اعلام عمومی داده و هرکس را که استطاعت و توانایی سفر حج دارد، دعوت نمایی تا اعمال و خصوصیات زیارت خانه خدا را برای آنان تعلیم کنی».^۱

پیامبر در حجه‌الوداع به بهترین شکل از ظرفیت تبلیغی حج بهره برد. ایشان در مسجد خیف در منا برای زائران خطبه خواند و آنها را به اخلاص در عمل، ارادت و خیرخواهی نسبت به پیشوایان دین و همراهی با جماعت صالح فرا خواند.^۲ ایشان در بازگشت از منا به مسلمانان فرمودند:

آیا می‌دانید این شهر [مکه] چه شهری است؟ آیا می‌دانید این ماه [ذی‌الحجه] چه ماهی است؟ آیا می‌دانید این روز چه روزی است؟ همه گفتند: بلی می‌دانیم. این شهر بلدالحرام و این ماه، ماه حرام و این روز، روز حرام است. سپس حضرت فرمودند: «خداوند جان‌ها و مال‌هایتان را بر شما حرام کرده مانند حرام بودن این شهر، ماه و روز».^۳

پیامبر ﷺ در این روایت با استفاده از فضای معنوی حج و احترام مسلمانان به مکه و ماه حرام، توجه آنها را به حرمت اموال و جان مسلمانان جلب نمود تا یکی از مهم‌ترین آسیب‌های اجتماعی در جامعه جاهلی را که به نزاع و کشمکش منجر می‌شد، اصلاح نماید.

۱. احتجاج طبرسی، ابومنصور احمد بن علی طبرسی، ترجمه حسن مصطفوی، ج ۱، ص ۱۳۶.

۲. نَصَرَ اللهُ عَبْدًا سَمِعَ مَقَالِي فَوَاعَاهَا وَ حَفِظَهَا وَ بَلَّغَهَا مَنْ لَمْ يُسْمِعْهَا قَرُبَ ... (الكافي)، ج ۱، ص ۴۰۳؛ وسائل الشیعه، ج ۲۷، صص ۸۹ و ۹۰؛ بحار الانوار، ج ۲، ص ۱۴۸، ج ۲۱، ص ۱۳۸ و ج ۲۷، ص ۶۹.

۳. يَا أَيُّهَا النَّاسُ أَيُّ يَوْمٍ هَذَا قَالُوا يَوْمٌ حَرَامٌ ثُمَّ قَالَ يَا أَيُّهَا النَّاسُ قَائِي شَهْرٍ هَذَا ... (الخصال، ج ۲، ص ۴۸۷؛ بحار الانوار، ج ۲۱، ص ۳۸۱ و ج ۷۴، ص ۱۱۹؛ مستدرک الوسائل، ج ۱۸، ص ۲۰۸).

بزرگ‌ترین استفاده تبلیغی پیامبر ﷺ از حج، اعلام ولایت امیرالمؤمنین ﷺ در حجةالوداع در غدیر خم بود.^۱ حضرت علی ﷺ در سرزمین منا، آیات اول تا ششم سوره توبه که بعد سیاسی حج را بیان می‌کند، برای مردم تلاوت کردند.^۲ امام حسین ﷺ در فضای اختناق عصر اموی، در سرزمین منا تعداد زیادی از صحابه و تابعین را در خیمه‌ای جمع کردند و فضایل اهل بیت ﷺ را برای آنها بیان نمودند و از آنها می‌خواهند که پس از بازگشت به وطن، آن مطالب را به دیگران منتقل کنند تا حقایق دین به مرور فراموش نشود.^۳

امام صادق ﷺ روز عرفه در صحرای عرفات در میان انبوه جمعیت ایستاد و با صدای بلند به هر طرف رو نموده و در هربار، سه مرتبه می‌فرمود: ای مردم! رسول اکرم ﷺ امام شما بود؛ پس از او علی بن ابی طالب و سپس امام حسن و امام حسین ﷺ، پس از آنها علی بن حسین و سپس امام باقر ﷺ، سپس من امام شما هستم؛ پس (بیایید و معارف حق و صحیح را) از من بپرسید و این سخن را سه مرتبه به چهار طرف خود اعلام فرمود که جمعاً دوازده بار شد.^۴

برگزاری مناسک حج و حضور زائران در این سرزمین، می‌تواند نمادی باشد برای آموختن علوم و معارف اسلامی (نسبت به کسانی که در مراسم حج شرکت می‌کنند) و مرکز اطلاع‌رسانی و انتقال حقایق و آموزش‌های دینی به نواحی و مناطق دور و نزدیک

۱. علامه امینی در کتاب شریف و ماندگار الغدیر این رویداد عظیم را به طور کامل بررسی کرده است.

۲. این مسئله به تفصیل در کتب تفسیری شیعه و سنی ذیل آیات ابتدایی سوره توبه ذکر شده است. ر.ک: المیزان، ج ۹، ص ۲۱۶؛ تفسیر نور الثقلین، ج ۲، ص ۱۸۲؛ روح المعانی، ج ۱۰، ص ۴۴؛ الجامع لاحکام القرآن، محمّد بن احمد انصاری قرطبی، ج ۸، ص ۶۸؛ مجمع البیان، ج ۵، ص ۶؛ تفسیر نمونه، ج ۷، ص ۲۷۵؛ تفسیر کبیر، فخر رازی، ج ۱۵، ص ۲۱۸.

۳. و قد جمع الحسن بن علی بن علی بن هاشم رجالهم و نساءهم و موالیهم و شیعتهم... (الاحتجاج، ج ۲، صص ۲۹۶ و ۲۹۷)؛ همچنین ر.ک: سلیم بن قیس، ص ۱۶۵.

۴. رَأَيْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ ﷺ يَوْمَ عَرَفَةَ بِالْمَوْقِفِ وَهُوَ يُتَادِي بِأَعْلَى صَوْتِهِ أَيُّهَا النَّاسُ... (الكافي، ج ۹، ص ۳۸؛ بحار الانوار، ج ۴۷، ص ۵۸؛ الوافی، ج ۲، ص ۳۰۳).

(نسبت به دیگران)؛ چنان‌که امام رضا علیه السلام یکی از دلایل وجود حج را گسترش دانش و معارف اسلامی به تمام نقاط و در طول زمان معرفی می‌نماید.^۱

ویژگی‌های تبلیغی حج و امت اسلامی

در این بخش برخی ویژگی‌ها و مختصات تبلیغی حج را در راستای تقویت امت اسلامی بررسی می‌کنیم. در حج، اسلامی تبلیغ می‌شود که فراتر از قومیت، ملیت، نژاد و هرگونه فرقه خاص است. این نظام تبلیغی درصدد تقویت هویت تمدنی مسلمانان است که لازمه آن تقویت امت اسلامی است. به عبارت دیگر نظام تبلیغ دینی در حج به صورت غیرمستقیم، مسلمانان را به وحدت و هم‌گرایی و توجه به اصول مشترک هویتی و تمدن اسلامی فرامی‌خواند و از این جهت نوعی تبلیغ برای امت اسلامی محسوب می‌شود.

۱. ارتباط غیرزبانی خدا با انسان در حج

مهم‌ترین مبنای نظری و معرفتی امت اسلامی، ایمان به خداوند است. بر این اساس مهم‌ترین رکن نظام تبلیغی امت اسلامی، تقویت ارتباط با خداست. در حج ارتباط با خدا از جهات مختلف تقویت و تعمیق می‌شود.

بین خدا و انسان دو نوع رابطه وجود دارد: ۱. ارتباط شفاهی که از طرف خداوند در قالب وحی و از طرف بندگان در قالب الفاظ (اذکار و ادعیه) برقرار می‌شود؛ ۲. غیرشفاهی که از طرف بندگان از طریق اعمال و رفتار و از طرف خدا از طریق «نشانه‌های طبیعی» در حال انجام است. به این ترتیب، رابطه بین خدا و انسان دوطرفه و فراتر از الفاظ است.

در ارتباط شفاهی، پیام‌ها صریح، شفاف و مستقیم است. ولی در ارتباط غیرشفاهی، اراده الهی به صورت جمعی، کلی و نه تحلیلی و تفصیلی متجلی می‌شود. به این ترتیب آیات و نشانه‌های غیرشفاهی برای همه افراد نوع بشر بدون تفاوت فرستاده می‌شود. از این گذشته فرستادن این آیات به صورت مستقیم است و واسطه‌ای برای رساندن آنها ضرورت

ندارد، در صورتی که آیات شفاهی به صورت مستقیم، تنها به یک نفر، یعنی پیغمبر می‌رسد و رسیدن آنها به افراد نوع بشر غیرمستقیم و با میانجی‌گری پیغمبر صورت می‌گیرد. همه افراد نوع بشر در بحبوحه جهان آیات و نمادهای الهی زندگی می‌کنند و هرکس که قابلیت فکری و روحی برای تفسیر و تعبیر این نمادها داشته باشد به آنها دسترسی دارد.

با اینکه آیات به صورت مساوی در معرض دید و فهم همگان قرار دارد، آثار مثبت آیات زمانی خود را نشان می‌دهد که انسان از قوه درک خود بهره ببرد. چنان‌که اگر همه افراد بشر مانند کفار بودند که «کر و گنگ و کورند و نمی‌فهمند»^۱ دیگر از آیات کاری برنمی‌آمد. در اینجا قسمت بشری موضوع آغاز می‌شود. بنابراین دستگاه تصویری ارتباط انسان و خدا را به صورت خلاصه می‌توان چنین ذکر کرد: خداوند آیات (شفاهی و غیرشفاهی) را بر انسان فرو فرستاده است که آدمی پس از درک معانی به تصدیق یا تکذیب آن می‌پردازد که نتیجه نهایی آن ایمان یا کفر خواهد بود.^۲

در حج انواع ارتباط انسان با خدا وجود دارد. از طرفی کعبه و مکه محیط وحی است و زائران با قرائت قرآن ارتباط شفاهی خدا با انسان را مرور می‌کنند و از طرفی حج در برگیرنده ارتباط شفاهی انسان با خداست و در اینجا است که انسان عاشقانه‌ترین و عارفانه‌ترین مناجات‌هایش را با حضرت حق در کنار کعبه و خانه خدا در میان می‌گذارد. ولی این امور به حج اختصاص ندارد؛ هرچند در حج بسیار پررنگ‌تر می‌شود.

ولی آنچه ارتباط خدا با انسان را در حج مهم و متمایز می‌کند، ارتباط غیرشفاهی خدا با بندگانش در حج است. خداوند در توصیف کعبه چنین می‌فرماید:

﴿إِنَّ أَوَّلَ بَيْتٍ وُضِعَ لِلنَّاسِ لَلَّذِي بِبَكَّةَ مُبَارَكًا وَهُدًى لِّلْعَالَمِينَ * فِيهِ آيَاتٌ بَيِّنَاتٌ

مَقَامُ إِبْرَاهِيمَ﴾ (آل عمران: ۹۶ و ۹۷)

۱. «صُمُّ بَكْمٌ عُنِيَ فَهُمْ لَا يَعْقِلُونَ» (بقره: ۱۷۱).

۲. برای مطالعه بیشتر در مورد ارتباط غیرشفاهی خدا و انسان و بحث آیات، ر.ک: خدا و انسان در قرآن، توشیهیکو

در این آیه، خداوند پس از اینکه کعبه را اولین خانه بناشده برای مردم و باعث هدایت مردم معرفی می‌کند، آن را از آیات روشن خدا می‌داند. چنان‌که در آیات دیگر، صفا و مروه را از شعائر الهی می‌داند.^۱ به این ترتیب کعبه یکی از ابزارها و نشانه‌های ارتباط غیرشفاهی بین خدا و انسان است؛^۲ چنان‌که الفاظ قرآن یکی از ابزارهای ارتباط شفاهی بین خدا و انسان است.

یکی از مهم‌ترین اهداف تبلیغی در سطح کلان، تقویت ارتباط انسان با خداست که بیشتر مبتنی بر ادبیات ارتباطی شفاهی است. در حج ضمن اینکه زائران به محیط وحی (ارتباط شفاهی خدا و انسان) وارد می‌شوند، ارتباط غیرشفاهی آنها با خدا نیز تقویت می‌شود. به عبارت دیگر، مناسک حج در راستای اهداف نظام تبلیغی اسلام قابل تحلیل است. وقتی ارتباط غیرشفاهی زائران با خدا تقویت می‌شود، آنگاه برقراری ارتباط شفاهی که از برنامه‌ها و اهداف نظام تبلیغی اسلام است، آسان‌تر می‌شود.

۲. پتانسیل فرهنگی - تبلیغی نمادها در حج

برای نماد چند تعریف ذکر شده است^۳؛ مثلاً به رابطه‌ای که بین دو عنصر بصری و معنایی، براساس قرارداد باشد، «نماد» می‌گویند.^۴ تعاریف مختلف نماد، همگی یا

۱. بقره: ۱۵۸.

۲. در مورد اینکه منظور از آیات بینات در بیت (کعبه) چیست، اقوال مختلفی نقل شده است: مقام ابراهیم، امنیت واردین به آن، وجوب حج، حجر الاسود، حطیم، زمزم، مشاعر، ارکان بیت و حجر اسماعیل. ر.ک: تفسیر المیزان، سیدمحمدحسین طباطبائی، ج ۳، ص ۳۵۲؛ مجمع البیان، طبرسی، ج ۲، ص ۴۷۸؛ نور الثقلین، عبدعلی بن جمعه حویزی، ج ۱، ص ۳۶۶. تعبیر قرآن تنها آیات بینات است، اما بیان نشده است که این آیات، بیانگر و نشانه چه چیز است. برخی از مفسران تصریح به «توحید» نموده‌اند (الجامع لاحکام القرآن، محمدبن احمد قرطبی، ج ۴، ص ۱۴۱؛ تفسیر نمونه، ناصر مکارم شیرازی و همکاران، ج ۳، ص ۱۴). و برخی مقام ابراهیم را نشان از پیامبری بزرگ چون ابراهیم بنای کعبه و فداکاری آن حضرت دانسته‌اند. (تفسیر نمونه، ج ۳، ص ۱۵).

۳. ر.ک: اصول ارتباط جمعی، محمود اکرامی، ص ۳۲.

۴. روش تحلیل رسانه‌ها، آرتور آسبرگر، ترجمه پرویز اجلالی، ص ۲۰۱.

بیان‌کننده یک معنای واحد هستند یا اینکه به لوازم آن معنا اشاره دارند و آن معنای واحد، ظهور یا ارائه یک حقیقت است^۱، در حالی که این حقیقت همیشه آشکار نیست. نمادها به عنوان زبانی برای توسعه مفاهیم و گسترش ادراکات مشترک و نیز تعمیق معانی و مفاهیم در عرصه ارتباطات^۲ جایگاه ویژه‌ای دارند. گستردگی دنیای نمادها و جلوه‌های گوناگون آن در اشیا، اعداد، حروف، رنگ‌ها، نام‌ها و شکل‌ها و بستر مناسبی که برای فضاسازی ایجاد کرده، ظرفیت‌های تبلیغی وسیعی در تبیین و انتقال پیام ایجاد نموده است. از این روست که نماد در انتقال فرهنگی، جایگاه ویژه‌ای دارد^۳ و در طول تاریخ به عنوان ابزاری برای ایجاد ارتباط از آن استفاده شده است.^۴

اس. پیرسیس، پدر علم نمادشناسی مدرن، معتقد است نمادها به عنوان رسانه‌ای عمومی بین تفکر مردم و جهان عمل می‌کنند^۵ و ارنست کاسیرر، استفاده از نماد را یکی از ویژگی‌های اختصاصی انسان می‌داند.^۶

ویژگی‌های مفهومی نماد در انتقال معانی، به‌ویژه معانی انتزاعی، جایگاه و کارکرد ویژه‌ای را برای آن در تبلیغ و انتقال معنا ایجاد کرده است. سیره تبلیغی پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله نیز از این حیث بسیار غنی و قابل تأمل است.^۷ آنچه که ظرفیت‌های تبلیغی نماد را مهم

۱. نماد و اسطوره در عرصه توحید و شرک، حمید پارسنیا، ص ۱۲. همچنین ر.ک: انسان و سمبل‌هایش، کارل گوستاو یونگ، ترجمه محمود سلطانی، ص ۱۶؛ فرهنگ مصور نمادهای سنتی، جی. سی کوپر، ترجمه ملیحه کرباسچیان، ص ۳.

۲. انواع پیام‌هایی که از طریق خلق آثار هنری، در حین بازی کردن، تماشای عکس، سمبل‌ها یا نوع پوشش مبادله می‌شوند را ارتباط انتزاعی می‌نامیم (مدیریت ارتباطات میان‌فردی، هاشم دهقان پور فریاد، ص ۲۰).

۳. ر.ک: بحران جامعه مدرن: زوال فرهنگ و اخلاق در فرایند نوگرایی، علی اصغر کاظمی، ص ۱۷۶؛ الگوهای نمادین و غیرکلامی در تعلیم و تربیت نامرئی، عبدالعظیم کریمی، ص ۲۸.

۴. ر.ک: طراحی نشانه، فرهاد گشایش، ص ۷؛ بررسی مفاهیم نمادین شکل‌ها، لعیا باستانی، ص ۱۴.

۵. ر.ک: جامعه‌شناسی تبلیغات، احمد یحیایی ایل‌های، صص ۱۶۶ و ۱۶۷.

۶. ر.ک: انسان‌شناسی تربیتی، جورج فردریک نلر، ترجمه محمدرضا آهنجیان و یحیی قان‌دی، ص ۱۳۵.

۷. ر.ک: المدینة المنورة، عاصمة الاسلام الاولى (مدینه، اولین پایتخت اسلام)، محمد السید الوکیل، صص ۴ - ۱۲.

می‌کند، ویژگی‌های آن است؛ ویژگی‌هایی از قبیل سرعت در انتقال پیام، ماندگاری پیام در طول زمان و اعصار، تناسب و تطبیق‌یابی با فرهنگ‌های گوناگون، و ظرفیت برای دربرگیری پیام‌های فراوان.^۱

البته دیدگاه دینی نسبت به نماد^۲ با نگاه رایج علوم جامعه‌شناختی و ارتباطی به نماد^۳ متفاوت است و جنبه‌های تبلیغی آن صرفاً به امور اعتباری مربوط نمی‌شود؛ لذا بحث از ابعاد تبلیغی نماد در دین به معنای فاصله گرفتن از مباحث و جهات معنوی و عالی‌ه دین نخواهد بود.

- نمونه‌ای از ظرفیت‌های تبلیغی نماد در حج

در حج نمادهای گوناگونی وجود دارد که از لحاظ جامعه‌شناختی و فرهنگ‌شناختی با ادبیات مختلف قابل بررسی است؛ به‌خصوص وقتی که به تشابه این نمادها با سایر فرهنگ‌های دینی جهان، به‌خصوص ادیان ابراهیمی توجه می‌کنیم. البته این موارد، ویژگی کلی نماد را دارند و دستیابی به معنای عمیق آن نیاز به تأمل و ژرف‌نگری بیشتری دارد و با معانی رویین و لایه‌های آغازین مفاهیم در حج فاصله دارد. همین ویژگی نماد است که به ماندگاری آن در طول زمان کمک می‌کند و انتقال فرهنگی آن را آسان می‌کند. به عبارت دیگر، فشرده و عمیق شدن معانی در نماد، سبب چابکی آن در انتقال بین‌نسلی و بین‌فرهنگی شده است.

این ویژگی نماد در نظام تبلیغی حج، زمینه را برای تقویت امت اسلامی فراهم می‌کند تا حج بتواند توجه مسلمانان را به پیام‌ها و مفاهیم فرازمانی و فرامکانی جلب کند. در ادامه، مفاهیم و معانی برخی از نمادها را در حج مرور می‌کنیم. این معانی و مفاهیم،

۱. ر.ک: جایگاه حج در فرهنگ ارتباطات، سید رضا هاشمی، ص ۱۸۶؛ الگوهای نمادین و غیرکلامی در تعلیم و تربیت نامرئی، عبدالعظیم کریمی، ص ۲۸.

۲. ر.ک: نماد و اسطوره در عرصه توحید و شرک، حمید پارس‌نیا، صص ۱۶ - ۴۲.

۳. برای نمونه ر.ک: فرایند تأثیرگذاری پیام‌های اقناعی، ویلیام ال. بنوا و بنوا پالملاچی، ترجمه مینو نیکو و وازگن

همگی در راستای تقویت شخصیت ایمانی زائران خانه خدا و جلب کردن توجه آنها به هویت و ادراکی مشترک از تعالیم دینی است تا مسلمانان با برداشت‌ها و شخصیت یکسان، نقاط مشترک بیشتری از تعالیم دینی بین خود احساس کنند. این همان ایده امت اسلامی است که نظام تبلیغی حج با بهره‌گیری از نمادها از آن حداکثر استفاده را می‌کند.

ویژگی نماد این است که هیچ مفسر و بیانی نیاز ندارد و همه افراد با مشاهده و حضور در آن مکان، در معرض پیام‌های نماد و مفاهیم آن قرار می‌گیرند. از این جهت حج به کمک نمادهای گوناگونی که از نظر تاریخی و مکانی در خود جای داده است، هویت دینی مسلمانان را که مبنا و اساس امت اسلامی است تقویت می‌کند.

حرکت دایره‌ای طواف: زائران به دور خانه خدا طواف می‌کنند و این نوع حرکت، تداعی‌کننده حرکت دایره‌ای است. دایره به سبب شکل هندسی خاص و با توجه به آنکه نقاط پیرامون آن در قیاس با نقطه مرکزی، دارای ارزش یکسانی هستند، نمادی از کمال^۱، یک‌پارچگی و نبود هر نوع تمایز و تفکیک است. همچنین شکل بی‌زاویه دایره، حس حرکت دائمی را القا می‌کند؛ در عین حال همین ویژگی، آن را به نمادی از آرامش و راحتی تبدیل کرده است.^۲ در واقع شکل دایره، گردش دورانی و دور تسلسل و ابدیت را ارائه می‌دهد و در انسان حالت آرامش ایجاد می‌کند و از این رو نمادی از حالت‌های معنوی و روحی است.^۳

در تطابق شکل و رنگ، دایره را به سبب شکل دورانی آن که القاکننده احساس آرامش است و همچنین محیط مستدیر آن که بیانگر درون‌گرایی است، با رنگ آبی مطابقت داده‌اند. در این تطابق، وجوه نمادین رنگ آبی را می‌توان به دایره منتقل نمود: آبی آرام‌کننده هرگونه تحریک و ذخیره‌کننده نیروهاست.^۴

در مسجدالحرام، زائران بیت‌الله در حین طواف، آسمان آبی را بالای سر خود دارند

۱. رمزهای زنده جهان، مونیک دوبوکور، ترجمه جلال ستاری، ص ۷۷.

۲. نمادها و نشانه‌ها، آلفرد هوهنه‌گر، ترجمه علی صلح‌جو، ص ۱۳.

۳. مبانی هنرهای تجسمی، غلامحسین نامی، ص ۹۵.

۴. مبانی نظری هنرهای تجسمی، حبیب‌الله آیت‌اللهی، ص ۱۵۴.

و به این ترتیب به زیبایی نمادی از پویایی و کمال دایره و با آرامش و درون‌گرایی رنگ آبی به هم می‌پیوندد.

با کمی تأمل می‌توان ارتباط وثیقی بین پیام‌های عرفانی و اخلاقی حج با این نمادهای بسیط و عمیق برقرار کرد.

شکل ظاهری کعبه: مکعب نماد ثبات، استواری و استحکام است.^۱ طواف بر گرد کعبه، یادآور دایره ماندالا نیز هست (مربعی که با دایره محاط شده است). این سیروسولوک را می‌توان در طواف‌های پیچیده و مصائب زاهد عابد که همواره در طلب راهی به سوی خویشتن خویش است دید.^۲ علاوه بر اینکه طواف، مرکزیت کعبه را تداعی می‌کند.

معماری کعبه وجه نمادین آن را قوت بخشیده است: شش جهت بودن کعبه که تمامی جهات متناقض را در خود جمع کرده، نشانی از بی‌جهتی آن است و سادگی و بی‌زینت بودن آن، تداعی‌گر مطلق‌ها و خارج از توصیف بودن خداوند است.^۳

امت اسلامی با توجه به جاودانگی و ابدی بودن دین اسلام، برای انتقال فرهنگ خود به نسل‌های آینده و ارتباط فرهنگ انسان‌های مسلمان با ریشه تاریخی خود، نیازمند نمادهای دائمی است. مناسک حج در مکانی انجام می‌گیرد که از این نمادهای دائمی و غیرقراردادی استفاده می‌شود.

کعبه، اصلی‌ترین نماد دائمی اسلام است که ثبات^۴ آن، نماد و خصیصه تغییرناپذیری دائمی اسلام است.^۵

۱. بررسی مفاهیم نمادین شکل‌ها، ص ۱۱۲.

۲. ر.ک: رساله در تاریخ ادیان، میرچا الیاده، ص ۳۵۷.

۳. ر.ک: تحلیلی از مناسک حج، علی شریعتی، صص ۶۰ - ۶۳.

۴. امام صادق علیه السلام فرمود: «أَسَاسُ الْبَيْتِ مِنَ الْأَرْضِ السَّابِغَةِ السُّفْلَى إِلَى الْأَرْضِ السَّابِغَةِ الْعُلْيَا»؛ «ریشه کعبه از هفتمین

طبقه زیرین زمین است تا هفتمین طبقه بالای آن». (وسائل الشیعه، ج ۴، ص ۳۳۹).

۵. ر.ک: علم و تمدن در اسلام، سیدحسین نصر، ترجمه احمد آرام، ص ۱۷۰.

کعبه مجموعه‌ای از سنگ‌هایی نیست که اگر به جای دیگری برده شود، بتوان کعبه دیگری ساخت. از زمان حضرت ابراهیم علیه السلام، بلکه از زمان حضرت آدم علیه السلام که کعبه بنا شد، موقعیت و جایگاه کعبه تغییری نکرده است.

سایر اماکن حج نیز از این ویژگی برخوردارند. صحرای عرفات، مشعر و محدوده منا نیز سرزمین‌های معین و مشخصی هستند که قابل تغییر نیستند. این نمادها، نمادهای اعتباری نیست که بتوان آن را با اعتبار معتبری تغییر داد، این نمادها دست‌ساز بشر نیست که به مرور زمان به دلیل تغییرات زیست‌محیطی، حوادث طبیعی و غیرطبیعی، و دیگر عوامل به تدریج یا به طور دفعی رو به زوال و نابودی کشانده شود؛ ماندگاری و بقای آن به ماندگاری زمین و فضا و محیط است.

جدای از اماکن حج که تحلیل و کارکردی نمادین دارند، مناسک حج نیز سمبولیک و نمادین است. حج پیامی است از سوی خداوند متعال که توسط پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و ائمه اطهار علیهم السلام از رهگذر نمادهای گوناگون که در فرهنگ اسلام به شعایر الهی و آیات بینات نام برده می‌شود، در قالب مناسک به مردم منتقل می‌گردد. خداوند محتوای این پیام را با ارائه نمادهای مختلف و رفتارهای نمادین گوناگون به حج‌گزار معرفی می‌کند. چراکه بهترین، ساده‌ترین و قابل فهم‌ترین روش برای سطوح فرهنگی و شناختی مردم، بهره‌گیری از نماد و رفتار نمادین است.^۱

براساس روایات^۲، هریک از مناسک حج نمادی از یک رفتار است. احرام بستن نماد محافظت خود از هرچه انسان را از خدا دور می‌کند، طواف نماد حضور پیدا کردن در محضر حق تعالی، هروله در سعی بین صفا و مروه نماد فرار از غیرخدا به سوی خداوند و دلبستگی به او، رفتن به منا نماد گذر کردن از آرزوهای فراوان و کاهش آنها، وقوف در عرفات نماد اظهار تذلل و خشوع در محضر حق و اعتراف به خطاها و فراهم

۱. میقات حج، «جایگاه حج در فرهنگ ارتباطات»، سیدرضا هاشمی، ص ۱۸۸.

۲. مانند حدیث مصباح الشریعه امام صادق علیه السلام؛ رک: مستدرک الوسائل، میرزاحسین نوری، ج ۱۰، ص ۱۷۲.

کردن زمینه ارتباط با خداوند، قربانی نماد قطع ریشه‌های هوای نفس و طمع، رمی و پرتاب سنگ به جمرات نماد مبارزه با شهوات و پستی‌ها و سر تراشیدن نماد ریشه‌کن کردن عیوب ظاهری و باطنی است.^۱

به عبارت دیگر حج پیامی است از سوی خداوند متعال که از رهگذر شعایر و آیات روشن در قالب مناسک به مردم منتقل می‌شود تا اهداف متعالی را جامه عمل بپوشاند. مهم‌ترین عنصر ارتباط، عنصر انتقال‌دهنده پیام است. حج و مناسک آن برای انتقال پیام از مبدأ پیام به گیرندگان پیام از علایم، کدها، رموز و نشانه‌هایی استفاده کرده است. در مراسم حج، از گویاترین و کامل‌ترین علایم و نشانه‌ها کمک گرفته شده و زیباترین و جذاب‌ترین کدها و رموز به کار رفته است. چگونگی این امر را می‌توان در چند محور زیر مورد بررسی قرار داد. از طرفی حج زمینه‌آشنایی حجاج با معارف دین را فراهم می‌کند؛ از طرف دیگر ابزاری است برای انتقال این معارف به دیگران و حتی انسان‌های آینده؛ و از همه مهم‌تر چگونگی انتقال فرهنگ را از طریق ارتباط نمادی به ساده‌ترین و عمیق‌ترین روش به عهده می‌گیرد. حاجی با حضور در سرزمین وحی و انجام مناسک حج، ضمن آشنایی با نمادهای به‌کاررفته در مشاعر مقدس و یافتن معانی و حقایقی که پشتوانه آنها را تشکیل می‌دهد، پیوند خود را با ارزش‌های نهفته در آن محکم می‌کند. علاوه بر این خود نمادها زمینه‌ساز انتقال معارف، ارزش‌ها و فرهنگ دینی و حفظ آنهاست.^۲

۳. بازشناسی و بازیابی هویت دینی و هویت تمدنی

هویت تمدنی، معرفت و آگاهی عمیق آدمی به تمدنی است که منسوب به آن می‌باشد. درک چنین هویتی، به فرد این امکان را می‌دهد که احساس نماید در سرزمینی زندگی می‌کند که ریشه‌های فرهنگی آن تا اعماق تاریخ، کشیده شده است و این

۱. ر.ک: نمادها و رموزهای حج، مجتبی شریفی.

۲. ر.ک: «جایگاه حج در فرهنگ ارتباطات، سید رضا هاشمی»، ص ۱۸۵.

احساس، موجب تعلق ارتباط به آن تمدن و در نتیجه شکل‌گیری «هویت تمدنی» می‌شود. احساس تعلق به یک تمدن، به معنای وابستگی به تمامی مظاهر آن تمدن و از جمله مشاهیر، افتخارات، میراث‌ها و ارزش‌های آن است.^۱

«هویت تمدنی» مانند داریستی است که تکیه‌گاه معرفتی فرد محسوب می‌شود و با اتکای به آن، می‌تواند موضعی مطلوب در قبال تمدن‌های دیگر اتخاذ کند. بدیهی است فقدان «هویت تمدنی» زمینه را برای تأثیرپذیری منفعلانه از تمدن‌های موجود فراهم نماید. پاره‌ای از محققین معتقدند سطوح گسترده هویت تمدنی به معنای آگاهی عمیق‌تر نسبت به تفاوت‌های تمدنی و ضرورت حفظ چیزهایی است که «ما» را از «غیر ما» متمایز می‌کند.^۲

امت اسلامی، حاصل اجتماع مسلمانانی است که فراتر از هویت‌های فردی، قومی و ملی در یک هویت مشترک‌اند: هویت تمدنی اسلامی که فراتر از همه زمان‌ها و مکان‌هاست و با درهم آمیختن سایر هویت‌ها، مسلمانان را در اینکه اصول دینی خود را اصل و معیار قرار دهند، یاری می‌کند. به این ترتیب تعالیم دینی، عامل اشتراک هویتی آنها می‌شود. در اینجا جامعه‌ای شکل می‌گیرد که هرچند از ملل و قومیت و فرهنگ‌های مختلف است، ولی هویت پایه و اصلی آنها را دین و تعالیم دینی تشکیل می‌دهد که مبنای تصمیم و موضع‌گیری آنها نیز می‌باشد و این یعنی امت اسلامی.

انجام مناسک حج در سرزمین وحی و مشاهده مشاعر مقدسه، زمینه‌آشنایی حج‌گزار با ریشه‌های فرهنگی تمدن اسلامی را فراهم می‌کند. او می‌تواند ریشه‌های تاریخی پیدایش تمدن خود را بشناسد؛ به ویژگی‌های بارز و برجسته تمدن اسلامی آگاهی یابد؛ با شخصیت‌های تمدن‌ساز آگاه‌تر شود؛ و از جایگاه تمدن خود در بین

۱. جوان و بحران هویت، محمد رضا شرفی، ص ۸۲.

۲. برخورد تمدن‌ها و بازسازی نظم جهانی، ساموئل هانتینگتون، ترجمه محمدعلی حمید رفیعی، ص ۲۰۷.

تمدن‌های دیگر شناخت دقیق‌تری پیدا کند. شواهد تجربی حکایت از تأثیرگذاری مراسم مذهبی در شکل‌گیری هویت می‌کند.^۱

امام سجاد علیه السلام به شبلی می‌گوید: «فَعِجِنَ صَلَّيْتَ فِيهِ رَكَعَتَيْنِ نَوَيْتَ اَنَّكَ صَلَّيْتَ بِصَلَاةِ اِبْرَاهِيمَ؟» یعنی «وقتی که پشت مقام ابراهیم دو رکعت نماز طواف خواندی، آیا قصد کردی ابراهیم‌گونه نماز بخوانی؟» می‌توان گفت که امام سجاد علیه السلام شبلی را به تمدن توحیدی رهنمون می‌کند. با یادآوری مقام ابراهیم و لزوم توجه به ارزش‌های خلق‌شده توسط ابراهیم علیه السلام که سرسلسله ادیان توحیدی است، گذشته تمدنی حج‌گزار را به او معرفی می‌کند و به این وسیله در شناخت هویت تمدنی و تقویت آن کمک می‌کند.

هویت تمدنی، هویتی فراملی است که چندین ملیت را دربر می‌گیرد. حج با گردهم‌آوری نمایندگان از کشورهای مختلف اسلامی نیز هویت تمدنی را تقویت می‌کند. مسلمانان از سراسر جهان در کنگره عظیم حج شرکت می‌کنند؛ از ملیت‌های مختلف و فراتر از تمام مرزهای اعتباری در کنار یکدیگر جمع می‌شوند و بدون توجه به تمایزات و تفاوت‌های فردی، اجتماعی، ملیتی و فرهنگی، اعمال مشترک و واحدی را انجام می‌دهند؛ اعمالی که از یک تمدن ریشه‌دار، الهی و معنادار سرچشمه گرفته است و برای تمام حج‌گزاران ضرورت یکسانی دارد. در چنین مراسمی است که این اعمال به همراه آگاهی از اسرار و رموز آن، افراد را به هویتی تمدنی و ریشه‌های شکل‌گیری مناسک حج رهنمون می‌کند؛ رفتارهایی که به فردی خاص یا ملیتی ویژه اختصاص ندارد. در این فضا افراد به همان دारبستی دست می‌یابند که می‌تواند تکیه‌گاه معرفتی آنها بوده و خود را در برابر دیگر تمدن‌ها محافظت کنند.

حج مهم‌ترین مناسک دینی در اسلام است که می‌تواند مسلمانان را سالیانه در یک اجتماع عظیم مذهبی گردهم آورد و همگان را با دستور و نظام هماهنگ و شعار واحد به اجرای مراحل مختلف مناسک هدایت نماید و ارتباط معنوی با خدا و مردم را در عالی‌ترین و زیباترین صورت نشان دهد. مناسک حج مناسک خانوادگی نیست؛ مناسک حج مناسک خویشاوندی همچون صله رحم، ازدواج، عیادت بیماران و نظیر آن نیست؛ مناسک حج مناسک محلی همچون نماز جماعت نیست؛ مناسک حج یک مناسک ملی که در پهنه یک کشور و ملیت خاص به اجرا گذاشته می‌شود، نیست. بلکه مناسک حج یک مناسک معنوی جهانی است. ملل و نحل موجود در جهان، فقط توانسته‌اند مناسک ملی و نژادی داشته باشند و نهایتاً در قرن اخیر که به پدیده جهانی شدن می‌اندیشند، جز در چارچوب روابط مادی و سیاسی، تصویری از جهانی شدن را درک نمی‌کنند. مناسک حج، یک مناسک معنوی جهانی است که هویت تمدنی می‌بخشد.

امام صادق علیه السلام در این باره می‌فرماید: «خداوند در مکه و حج، اجتماع مسلمانان را از مشرق و مغرب قرار داد تا یکدیگر را بشناسند».^۱

نتیجه‌گیری

سفر حج ابعاد گوناگون سیاسی، اجتماعی، فقهی، اخلاقی، تربیتی، تاریخی و عرفانی دارد که هر یک بیان‌کننده بخشی از معارف حج است. علاوه بر این نکات، چنانچه سفر حج را با رویکرد تبلیغی بررسی کنیم، حج ویژگی‌هایی دارد که در راستای تحقق اهداف و برنامه‌های تبلیغی قابل توجه است.

با توجه به ماهیت فراملی، فرازمانی و فرامکانی حج، این نظام تبلیغی که در فضای دینی و معنوی حج قرار می‌گیرد، نوعی از مفاهیم دینی و خوانش از تعالیم اسلامی را

ارائه می‌کند که فراتر از مسائل و مرزهای ملی و جغرافیایی و هویت‌های ملی و قومی است. به عبارت دیگر نظام تبلیغی حج در بستر فرهنگی و اجتماعی بین‌المللی حج، زمینه بسیار مناسبی را برای ایجاد و تقویت هویتی تمدنی که هویت‌ها، تشخص‌ها و مرزهای ملی و قومی را درمی‌نوردد، ایجاد می‌کند. حاصل این فضای تبلیغی که ماهیتی اخلاقی، سیاسی و فرهنگی دارد، تقویت امت اسلامی است. به عبارت دیگر نظام تبلیغی حج، مبانی و زیرساخت‌های شناختی و رفتاری را ایجاد و تقویت می‌کند که در راستای امت اسلامی قابل تحلیل و بررسی است.

ظرفیت‌های اقتصادی حج وامت اسلام

اشاره

دین و اقتصاد دو حوزه کاملاً نزدیک به هم هستند.^۱ از جهت تاریخی ملاحظه می‌کنیم که عالمان پیشین اقتصاد از طبقه عالمان دینی بوده‌اند. در قرون وسطا در اروپا، علم اقتصاد سکولاریستی را کشیشان مسیحی ایجاد کردند. در این بین اسلام براساس مبادی و توجیهاات و تشریعات و احکام، نظام اقتصادی ممتازی^۲ را پدید می‌آورد و به فهم رفتار اقتصادی کمک می‌کند.^۳ البته در قرن نوزدهم هم افکار و اعمال مسیحیت، به اقتصاد سرمایه‌داری مشروعیت بخشید و نظم اجتماعی موجود را امری مقدس شمرد.^۴

پس از رشد اقتصاد سرمایه‌داری، دین از صحنه اقتصاد خارج شد. ولی ایجاد مشکلات اقتصادی ناشی از نظام سرمایه‌داری، مانند فقر و نابرابری‌های انسانی، مجدداً دین را متوجه امور اقتصادی کرد.^۵

۱. ر.ک: دین و اقتصاد، دانشگاه امام صادق (ع)، ترجمه محمد مهدی عسکری و دیگران.

۲. مسیحیت و یهودیت نیز هرچند درباره رفتارهای اقتصادی انسان، هنجارها و ارزش‌های اخلاقی را مطرح می‌کنند، اما ادعا ندارند علم اقتصاد ویژه‌ای دارند؛ زیرا در روایت اروپایی مسیحیت و یهودیت، بر مفهوم دین محدودیت‌هایی تحمیل شد که سبب خروج حوزه‌های اصلی زندگی مانند اقتصاد و سیاست از حوزه دین شده است.

۳. ر.ک: فصلنامه اقتصاد اسلامی، «دین و اقتصاد: نظام اقتصادی اسلام و علم تحلیل اقتصاد اسلامی»، منذر قحف و سیدحسین میرمعزی، ش ۱۸، صص ۱۵۶-۱۶۷.

۴. ماکس وبر در کتاب اخلاق پروتستان و روح سرمایه‌داری (ترجمه عبدالکریم رشیدیان) این موضوع را به‌خوبی بررسی و تحلیل کرده است.

۵. ر.ک: جامعه‌شناسی دین، جابر دانش، ص ۱۰۸.

نظریه اقتصاد غربی، فاقد دانش حاصل از وحی است و نمی‌تواند در برخی زیرمجموعه‌های جامعه جهانی مثل جهان اسلام معتبر باشد؛ زیرا در این جوامع، ترکیبی از ارزش‌ها و الگوهای رفتاری پدید آمده است که با ترکیبی که در زادگاه علم اقتصاد غربی به وجود آمده مطابق نیست.^۱

بر این اساس پژوهشگران و نویسندگان متعددی^۲ مانند اکرم‌خان^۳، حسن‌الزمان^۴، محمدعریف^۵، سیف‌الدین تاج‌الدین^۶، زیدان ابوالمکارم^۷، عبدالجبار^۸، محمد انس الرزقا^۹، شهید صدر^{۱۰} و محمد عمر چاپرا^{۱۱} در مورد اقتصاد اسلامی سخن گفته‌اند.^{۱۲} به دنبال این تلاش‌ها و دغدغه‌ها، امروزه اقتصاد اسلامی در سطح بین‌الملل در قالب بانک‌داری جهانی اسلامی مطرح است که استحکام و تثبیت سازمان‌های بزرگ اسلامی به گسترش این روند کمک کرده است.^{۱۳}

۱. ر.ک: فصلنامه اقتصاد اسلامی، «علم اقتصاد اسلامی، تعریف و روش»، منذر کھف، ترجمه سید حسین میرمعزی، ش ۲۳، ص ۱۷۳.

۲. البته قبل از این موارد نیز قریبی که یک اقتصاددان متخصص بود، در سال ۱۹۴۶م. کتاب اسلام و تئوری بهره را نوشت و به نحوی در مباحث اقتصاد اسلامی وارد شد.

3. Journal for Research in Islamic Economics، “Islamic Economics، Nature and need”، Akram Khan، Vol. 1، No. 2، p 55-61،

4. JRIE، “Definition of Islamic Economics”، Zaman Hasanuz، Vol.1، No.2، p.p 51-53.

5. JRIE، “Toward a Definition of Islamic Economics”، Arif Muhammad، Vol.2، No.2، p.p 87-103.

6. Review of Islamic economics، “What is Islamic Economics”، Tag el Din، Seif el Din، Vol.3، No.2، pp 97-100.

7. Dar al Turath، “Im a Adl al Iqtisadi”، Al Makrim، Zaidan Abu، pp 35-38.

8. “Comments on the paper of Kharshid Ahmad on seminar on Problems of Research in Islamic Economics”، Taysir Abd Al Jabir، pp 23-28.

۹. ر.ک: مجله جامعه‌الملك عبدالعزيز: الاقتصاد الاسلامی، «تحقیق اسلامیة علم الاقتصاد، المفهوم و المنهج»، محمد انس الرزقا، ش ۲، صص ۳ - ۴۰.

۱۰. ر.ک: المجموعة الكاملة لمؤلفات السيد محمدباقر الصدر، محمدباقر صدر، ج ۱۰، اقتصادنا.

۱۱. ر.ک: اقتصاد اسلامی چیست؟، محمدعلی چاپرا، ترجمه حسین عباسی‌نژاد.

۱۲. ر.ک: تاریخ اندیشه‌های اقتصادی در جهان اسلام، حسن توانایان فرد.

۱۳. ر.ک: شکل دادن مجدد به اقتصاد مالیه و بانکداری اسلامی در سیاست جهانی، بیل مائورر، ترجمه رضا سیمبر، صص ۹۸ و ۹۹؛ همچنین ر.ک: بانکداری اسلامی در جمهوری اسلامی ایران، شاپور زردموی اوردکلو.

شکل‌گیری امت اسلامی و دوام آن در سطح نظام بین‌الملل در تقابل با سایر نظام‌های تمدنی که نظام غرب مهم‌ترین آنهاست و در تقابلی آشکار با امت اسلامی است، به برخورداری و بهره‌مندی از یک نظام اقتصادی قوی و پویا نیاز دارد. به عبارت دیگر امت اسلامی فقط مفهوم و مقوله‌ای سیاسی یا فرهنگی نیست، بلکه شکل‌گیری و دوام آن در گرو تحقق نظامی فراگیر و پویاست که اقتصاد از مهم‌ترین آنهاست. هرچند در ابتدا، شکل‌گیری امت اسلامی بیشتر در فرایند سیاسی و فرهنگی بین‌الملل جهان اسلام قرار می‌گیرد، ولی در ادامه نظام اقتصادی از مهم‌ترین ارکان بقا و پویایی امت اسلامی است؛ زیرا امت اسلامی جهت فراگیر شدن و ثبوت، به یک استقلال اقتصادی نیاز دارد تا بتواند حیثیت سیاسی و فرهنگی خود را حفظ کند و ارتقا دهد. البته بهره‌مندی از نظام اقتصادی کارآمد، در فرایند شکل‌گیری امت اسلامی در پیشبرد ابعاد اقتصادی بسیار مؤثر است و از این جهت نقش پیشینی نیز دارد.

تعامل و اثرگذاری متقابل نظام‌های سیاسی، اقتصادی و فرهنگی در بستر نظام اجتماعی به‌خوبی ضرورت توجه به نظام اقتصادی در تحقق امت اسلامی را نشان می‌دهد. تحلیل وقایع اجتماعی با رویکرد سیستمی نشان می‌دهد که نهادهای مختلف اجتماعی با یکدیگر ارتباطی تعاملی دارند؛ به طوری که هیچ‌یک را نمی‌توان بدون دیگری مورد بررسی قرار داد. برخی از جامعه‌شناسان چنین تعامل ارگانیکی بین نهادها در اجتماع را «نظام‌های مبادله در جامعه» نامیده‌اند.^۱

در این بخش ابتدا با بررسی نظام اقتصاد اسلامی نشان می‌دهیم که امت اسلامی زمینه و امکان بهره‌مندی از نظام اقتصادی را دارد و سپس در تبیین ظرفیت‌های درونی اسلام برای تحقق ابعاد اقتصادی اسلام، ظرفیت‌های حج را در این مورد بررسی می‌کنیم.

نظام اقتصادی اسلام و امت اسلامی

اسلام دارای نظام اقتصادی خاص خود است که بر پایه دیدگاه‌های فلسفی آن بنا شده و با سازماندهی اسلامی دیگر جنبه‌های رفتارهای بشری، یعنی نظام‌های اجتماعی و سیاسی سازگار^۱ است.^۲

با توجه به این گستره و عمق، باید گفت در کشف نظام اقتصادی امت اسلامی به عنوان نظام اقتصادی مطلوب از منابع اسلامی، نمی‌توان به روش اجتهاد جزءگرایانه مرسوم بسنده کرد. بلکه افزون بر آن، لازم است از اجتهاد سیستمی و روش‌های مطالعه نظام اقتصادی در اقتصاد کلان بهره برد و با گسترش قلمرو اجتهاد از احکام فرعی فقهی به هدف‌ها، مبانی، روابط و ترکیب آگاهانه آن با روش‌های مطالعه نظام اقتصادی در اقتصاد کلان، نظام اقتصادی اسلام را به عنوان کل منسجم درک کرد.

نظام اقتصادی اسلام، مجموعه‌ای از الگوهای رفتاری و روابط اقتصادی در حوزه‌های تولید، توزیع و مصرف است که از کتاب^۳، سنت پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و امامان معصوم علیهم السلام، و عقل استنباط می‌شود. این الگوها چگونگی پیوند شرکت‌کنندگان در نظام اقتصادی به یکدیگر و منابع اقتصادی را تبیین کرده و براساس مبانی بینشی و در چارچوب اخلاق و حقوق اقتصادی اسلام در جهت هدف‌های اقتصادی اسلام سامان یافته‌اند.^۴

۱. هرچند برخی بین اهداف نظام اقتصادی اسلام و دیگر نظام‌ها هیچ‌گونه تفاوتی قائل نیستند و معتقدند نظام اقتصادی اسلام به لحاظ اهداف در وضعیت ابهام قرار دارد، ولی اهداف نظام اقتصادی با اهداف دیگر زیرنظام‌های اجتماعی اسلام متمایز است و مبانی اعتقادی نظام اقتصادی در تعیین اهداف آن نقش تعیین‌کننده دارد؛ ر.ک: فصلنامه اقتصاد اسلامی، «ابهام در اهداف نظام اقتصادی اسلام و ساماندهی آن»، احمدعلی یوسفی، ش ۲۳، صص ۱۰۱-۱۲۶.

۲. «علم اقتصاد اسلامی، تعریف و روش»، ص ۱۶۰.

۳. یکی از مهم‌ترین مبانی اقتصاد اسلامی، آیات قرآن است که منطق اقتصادی اسلام را به وجود آورد و کاملاً در راستای فرضیه‌های مدرن تئوری نوکلاسیک اقتصادی است؛ ر.ک: شکل دادن مجدد به اقتصاد مالیه و بانکداری اسلامی در سیاست جهانی، بیل مانورر، ترجمه رضا سیمبر، ص ۱۰۰؛ همچنین ر.ک: فلسفه اقتصاد (در پرتو جهان‌بینی قرآن کریم)، علی‌اصغر هادوی‌نیا.

۴. برای نمونه ر.ک: نظام اقتصاد علوی (مبانی، اهداف و اصول راهبردی)، احمدعلی یوسفی.

۵. ر.ک: نظام اقتصادی اسلام ساختار کلان، سیدحسین میرمعزی، ص ۲۱.

به این ترتیب می‌توان گفت نظام اقتصادی اسلام از سه عنصر تشکیل شده است: ۱. فلسفه یا عقاید اساسی؛ ۲. اصول موضوعه، فرض‌ها و قواعد کلی؛ ۳. قوانین اجرایی که وقتی درباره منابع مادی و انسانی معین اجرا شوند، باعث قاعده‌مند کردن و قالب‌بندی روابط تولید، توزیع و هدف و نیز درجه کامیابی اقتصادی جامعه می‌شوند.^۱

نظام اقتصاد اسلامی در راستای تحقق امت اسلامی باید جایگاه خود را در رشته علم اقتصاد همانند جایگاه دیگر نظام‌های اقتصادی پیدا کند و همچون دیگر نظام‌های اقتصادی، مطالعه نظام اقتصادی اسلامی، همان‌گونه که «بایدها» را شامل می‌شود، لازم است آثار «بایدها» بر متغیرها و روابط درون اقتصاد اسلامی را نیز شامل شود.^۲

اقتصاد اسلامی

بررسی نظریات و مباحث اقتصاددانان اسلامی نشان می‌دهد که همگی در مورد اینکه اسلام نظام اقتصادی دارد، اختلافی ندارند؛ اما در پاسخ به این سؤال که چه رابطه‌ای بین علم اقتصاد و اسلام وجود دارد و اینکه اساساً می‌توان علم اقتصاد اسلامی ایجاد کرد، اختلافاتی وجود دارد. پاسخ به این سؤال تا حد زیادی در نحوه شکل‌گیری ابعاد اقتصادی امت اسلامی مؤثر است.

هرچند اغلب محققان اقتصاد اسلامی با تفکیک نظام اقتصادی از علم اقتصاد، بر این باورند که اسلام، نظام اقتصادی متمایزی را ارائه می‌کند؛ اما به طور معمول معتقدند، علم اقتصاد با نظام اقتصادی تفاوت نمی‌کند. لازمه چنین تفکری این است که تحقق علم اقتصاد اسلامی ممکن نیست؛ به همان دلیل که امکان تحقق ریاضیات اسلامی و فیزیک اتمی اسلامی وجود ندارد. در مقابل تفکر یادشده، تفکر دیگری نیز وجود دارد که علم اقتصاد چیزی جز بازتاب تمدن معینی نیست. بنابراین امکان ندارد مقولاتی صحیح و عام وجود داشته باشند که در نظام‌های اجتماعی گوناگون صادق باشند.

۱. ر.ک: «علم اقتصاد اسلامی، تعریف و روش»، ص ۱۷۴.

۲. «علم اقتصاد اسلامی، تعریف و روش»، ص ۱۷۴.

از این رو اگر بخواهیم اقتصاد اسلامی حقیقی داشته باشیم، باید علم اقتصاد متعارف را کنار بگذاریم و علم اقتصاد اسلامی را از نقطه صفر بنا کنیم.^۱

برخی نیز معتقدند بررسی تاریخ تمدن اسلامی، نشانگر عدم امکان شکل‌گیری دانشی اقتصادی است که به صورت شناخت فی‌نفسه و عاری از ارزش‌های اخلاقی و با هدف تبیین و تحلیل صرف واقع اقتصادی جلوه کند.^۲

برخی، از تفاوت بین نظام اقتصادی و علم اقتصاد، نظام اقتصادی را به «بایدها» و «ارزش‌ها» محدود می‌دانند و علم اقتصاد را در امور توصیفی خلاصه می‌کنند.^۳ ولی برخی این تفکیک بین اقتصاد دستوری و اثباتی را نمی‌پذیرند.^۴ در این فضا برخی با تکیه بر اثباتی بودن علم اقتصاد و دستوری بودن اسلام، اقتصاد اسلامی را بی‌معنا می‌دانند.^۵ در مقابل برخی دیگر از اقتصاددانان معتقدند علوم اقتصادی، مطالعه توأم اقتصاد اثباتی و اقتصاد دستوری است^۶ و حتی باید علم اقتصاد را علمی هنجاری (تجویزی) نامید^۷ و اساساً هیچ علمی را نمی‌توان فارغ از ارزش‌گذاری دانست.^۸ بر این اساس تعاریف متعددی از علم اقتصاد اسلامی ارائه شده است.^۹

۱. ر.ک: فصلنامه اقتصاد اسلامی، «اسلامی کردن علم اقتصاد: مفهوم و روش»، محمد انس الرزقا، ترجمه منصور زراءنژاد، ش ۱۴، صص ۱۵۰ و ۱۵۱.
۲. ر.ک: فصلنامه اقتصاد اسلامی، «امکان شکل‌گیری دانش اقتصاد نظری در تمدن اسلامی»، سید عقیل حسینی، ش ۲۳، صص ۷۷-۱۰۰.
۳. ر.ک: اقتصادنا، سید محمدباقر صدر، صص ۳۵۹-۳۶۲؛ الگوی تخصیص درآمد و رفتار مصرف‌کننده مسلمان، سیدرضا حسینی، ص ۲؛ مکتب و نظام اقتصاد اسلام، مهدی هادوی تهرانی، ص ۳.
۴. ر.ک: فصلنامه اقتصاد اسلامی، «امکان، ضرورت و جایگاه اقتصاد اسلامی (مطالعه تطبیقی با اقتصاد کلاسیک)»، علی اصغر هادوی‌نیا، ش ۲۳، صص ۵۷-۶۰.
۵. ر.ک: مطالعاتی در اقتصاد اسلامی، منذر قحف و احمد خورشید، ترجمه محمدجواد مهدوی، ص ۲۶.
۶. ر.ک: تاریخ عقاید اقتصادی، فریدون تفضلی، صص ۱۰-۱۳.
۷. ر.ک: ایدئولوژی و روش در اقتصاد، همایون و محمدعلی کاتوزیان، ترجمه م. قائد، ص ۱۴۸.
۸. ر.ک: طرحی برای مبارزه با فقر جهان، گونار میردال، ترجمه قهرمان قدرت‌نما، ص ۲۹.
۹. ر.ک: «علم اقتصاد اسلامی، تعریف و روش»، صص ۱۶۴ و ۱۶۵؛ طبقه‌بندی توصیفی ادبیات اقتصاد اسلامی، حسن سبحانی؛ گستره اقتصاد اسلامی، حسن سبحانی.

هریک از این رویکردها، بخشی از حقیقت را بیان می‌کنند. ما در اینجا به دنبال قضاوت بین آنها نیستیم، ولی برای جمع‌بندی و تعیین ساختار یا مدلی برای بحث این نوشتار، توجه به این نکته ضروری است. چنان‌که گزاره‌های علم اقتصاد فقط به گزاره‌های وصفی (خبری) محدود نمی‌شود، نصوص اسلامی نیز هرچند اساساً منشأ ارزش‌ها (گزاره‌های هنجاری) هستند، ولی دربرگیرنده گزاره‌های وصفی زیادی درباره زندگی اقتصادی نیز هستند. بر این اساس چنان‌که ارزش‌های مورد استناد علم اقتصاد با ارزش‌های اسلامی جای‌گزین شوند و نیز به سؤالات وصفی علم اقتصاد، سؤالات وصفی دینی در مورد زندگی اقتصادی افزوده شود، می‌توان علم اقتصاد اسلامی را پدید آورد.^۱ به این ترتیب می‌توان اقتصاد اسلامی را براساس «ترابط بایدها و هست‌ها» تعریف و تبیین نمود.^۲

اقتصاددانان مسلمان در راستای ایجاد و تقویت امت اسلامی باید به اصول موضوعه با بار ارزشی غربی، نگاهی منتقدانه داشته باشند و به تعریف مجدد برخی مفاهیم پایه‌ای نظری اقتصاد پردازند. ولی این به معنای نفی روش‌های استقرایی اقتصاد و ابزارهای تحلیل نظری اقتصادی نیست.^۳ به عبارت دیگر اقتصاد اسلامی، نقیض اقتصاد کلاسیک نیست. بلکه در اصول و مبانی هستی‌شناسی و معرفت‌شناسی و ارزش‌ها تفاوت و تعارض جدی بین این دو وجود دارد. ولی اقتصاد اسلامی می‌تواند از برخی روش‌های اجرایی اقتصاد غیراسلامی جهت توسعه و پویایی اقتصادی استفاده کند و شکل‌گیری و ثبات امت اسلامی را براساس آن بچیند. البته طبیعی است که با تغییر مبانی و نظام ارزشی، روش‌ها و نظام هنجاری نیز تغییر می‌کند.

۱. ر.ک: «اسلامی کردن علم اقتصاد: مفهوم و روش»، صص ۱۵۴-۱۶۷.

۲. ر.ک: «امکان، ضرورت و جایگاه اقتصاد اسلامی (مطالعه تطبیقی با اقتصاد کلاسیک)»، صص ۵۱-۷۶؛ همچنین

ر.ک: فلسفه علم اقتصاد اسلامی، حسین میرمعزی.

۳. ر.ک: «علم اقتصاد اسلامی، تعریف و روش»، صص ۱۸۳.

در مورد اینکه اقتصاد اسلامی چگونه و با چه مکانیسمی در راستای پویایی و پایایی امت اسلامی اجرا می‌شود، نظرات مختلفی مطرح است. برخی تأکید بیشتری بر فقه اسلامی دارند و فقه را زمینه‌ساز تحقق اقتصاد اسلامی می‌دانند.^۱ با توجه به اینکه فقه، نظام رفتار فردی و اجتماعی مسلمانان را پوشش می‌دهد و به صورت مستقیم، بخشی از آن به معاملات مربوط می‌شود، حتماً بخش مهمی از اقتصاد اسلامی از این رهگذر تبیین و تنظیم می‌شود. ولی گستردگی حوزه و مباحث اقتصاد، سبب می‌شود اقتصاد اسلامی را در همه عرصه‌ها و گزاره‌های دینی باید جست‌وجو کرد. بر این اساس هریک از مناسک دینی را می‌توان از این دید تحلیل کرد.^۲

حج یکی از مهم‌ترین مناسک دینی است که با گردهم آوردن نمایندگان از جهان اسلام در مکان و زمان مشخص، تبلوری عملی از امت اسلامی است. حج علاوه بر ابعاد اخلاقی، فقهی و سیاسی - اجتماعی، از جهات اقتصادی ژرفی برخوردار است. در آیات و روایات متعددی ابعاد و کارکردهای اقتصادی حج در سطح فردی، ملی و بین‌الملل جهان اسلام بیان شده است^۳ که حاکی از نقش‌آفرینی حج در تقویت امت اسلامی در بعد اقتصادی است. ابعاد بین‌المللی حج این نقش‌آفرینی را پررنگ‌تر می‌کند.

در این نوشتار قصد داریم ظرفیت‌های اقتصادی حج را در راستای امت اسلامی در سه بخش و با سه رویکرد سیاسی، اخلاقی و توسعه پایدار بررسی کنیم.

۱. ر.ک: «اسلامی کردن علم اقتصاد: مفهوم و روش»، صص ۱۲۹-۱۵۳؛ همچنین ر.ک: مبانی فقهی اقتصاد

اسلامی، محمود عبداللهی؛ مبانی فقهی اقتصاد اسلامی، محمد مهدی کری و محمد پورمند (نویسندگان).

۲. برای نمونه ر.ک: بهره‌وری در آموزش‌های نماز، حسن توانایان فرد؛ تأثیر نماز در افزایش بهره‌وری، حسن توانایان فرد؛ اقتصاد حج: بهره‌وری در آموزش‌های حج، حسن توانایان فرد.

۳. ر.ک: مجموعه مقالات اولین همایش حج و اقتصاد، «معیارهای اقتصادی حج در قرآن و سنت»، نبی‌الله قاسمی خطیر و سیدحبیب‌الله ساداتی، صص ۱۹۹-۲۱۲، «ابعاد اقتصادی و مالی حج از دیدگاه قرآن و عترت»،

سیداحمد سیادت و احسان صائمی، صص ۲۱۳-۲۲۶.

ظرفیت‌های اقتصادی حج و امت اسلامی

۱. اقتصاد و سیاست

اقتصاد اسلامی علاوه بر دغدغه پاسخ‌گویی به نیازهای اقتصادی، دغدغه پاسخ‌گویی به نیازهای سیاسی را نیز دارد و بر نگرش اجتماعی - اقتصادی تأکید دارد. بر این اساس به ظهور استعمار اروپایی و روش‌های غربی در نظام‌های مالی این منطقه توجه می‌شود و در روند استعمارزدایی و جنبش‌های استقلال‌طلبانه، حرکت احیاگرانه اسلامی نیز جان می‌گیرد و دکترین‌های کلاسیک اسلامی احیا می‌شوند.^۱ امروزه در مباحث سیاسی و اجتماعی بر این نکته تأکید می‌شود که چنان‌که تحولات سیاسی را نمی‌توان از عملکرد و روابط نیروهای اقتصادی دور دانست،^۲ روندهای اقتصادی را نیز نمی‌توان از زمینه‌های سیاسی و اجتماعی آن جدا کرد.^۳ افزون بر این، اقتصاد علاوه بر جهات سیاسی، با فرهنگ و اجتماع نیز در تعامل است.^۴

این نوع نگاه به مسائل اقتصادی براساس نگرش سیستمی^۵، در نظر گرفتن کلیت پدیده، توجه به ابعاد گوناگون آن، و ارتباط بین اجزای تشکیل‌دهنده آن است.^۶

۱. ر.ک: شکل دادن مجدد به اقتصاد مالی و بانکداری اسلامی در سیاست جهانی، بیل مانورر، ترجمه رضا سیمبر، صص ۱۰۰ و ۱۰۱.

۲. برای نمونه ر.ک: کتاب بیداری اسلامی (ویژه مطالعات موردی)، «درآمدی بر زمینه‌ها و پیامدهای اقتصادی بیداری اسلامی در خاور میانه»، حسن شکوه، صص ۲۱-۵۷.

۳. برای نمونه ر.ک: کتاب بیداری اسلامی (ویژه مطالعات موردی)، «بررسی ابعاد اقتصادی جنبش بیداری اسلامی»، چتم هاوس و الهام شوشتری‌زاده، صص ۵۹-۸۱.

۴. اقتصاد اجتماعی با برداشتی از اقتصاد اجتماعی اسلام، حسن توانایان فرد.

۵. نگرش سیستمی، روشی از برخورد با پدیده‌هاست که بر کل متشکل از اجزاء می‌نگرد و ارتباط اجزاء را با یکدیگر و تأثیر و تأثر آنها را مورد توجه قرار می‌دهد. افزون بر این، همین کل متشکل از اجزاء نیز به صورتی مجزا از دیگر پدیده‌ها مشاهده نمی‌شود، بلکه خود با دیگر پدیده‌ها در جایگاه «کل»‌های دیگر در تعامل است و خود جزئی از اجزای کل بزرگ‌تری شمرده می‌شود. از طرفی رابطه سلسله‌وار نیز میان سیستم‌ها برقرار است؛ حاصل کار یکی، منابع آغاز کار دیگری است و این دور تسلسل همچنان ادامه می‌یابد. (کاربرد اندیشه سیستمی، درک هیچنز، ترجمه رشید اصلاهی، ص ۲۰).

۶. ر.ک: مجموعه مقالات اولین همایش حج و اقتصاد، «بررسی ظرفیت‌های اقتصادی حج ابراهیمی - محمدی با رویکرد نظام‌وار (سیستمی) در پرتو بیانات امام خمینی و مقام معظم رهبری»، علی‌اکبر کریمی، محمدحسین دلدار، صص ۲۹-۳۱.

یکی از مهم‌ترین اثرگذاری‌های اقتصادی حج در امت اسلامی با رویکرد سیاسی در بحث برائت از مشرکین، خود را نشان می‌دهد.

امام خمینی علیه السلام به زیبایی و ظرافت، ابعاد سیاسی و اقتصادی حج را در برائت از مشرکین تبیین کرده است:

راه‌پیمایی‌های مکه و مدینه است که بسته شدن شیرهای نفت عربستان را به دنبال دارد. راه‌پیمایی برائت در مکه و مدینه است که به نابودی سرسپردگان شوروی و آمریکا ختم می‌شود... و در پناه همین برائت از مشرکین است که حتی ساده‌دلان می‌فهمند که نباید سر بر آستان شوروی و آمریکا نهاد.^۱

ایشان در جای دیگر، واقعیت و ماهیت برائت از مشرکان را یادآوری می‌کند تا ارتباط آن با ابعاد اقتصادی حج مشخص شود:

امروز فریاد برائت از مشرکان و کافران، فریاد از ستم ستمگران و فریاد امتی است که جانشان از تجاوزات شرق و غرب و در رأس آنان آمریکا و اذنان آن به لب رسیده است و خانه و وطن و سرمایه‌اش به غارت رفته است.

و نیز فریاد برائت ما، فریاد مردم مسلمان آفریقا است... فریاد برائت ما، فریاد برائت مردم لبنان و فلسطین و همه ملت‌ها و کشورهای دیگری است که ابرقدرت‌های شرق و غرب، خصوصاً آمریکا و اسرائیل به آنان چشم طمع دوخته‌اند و سرمایه آنان را به غارت برده‌اند.

فریاد برائت ما، فریاد برائت همه مردمانی است که دیگر تحمل تفرعن آمریکا و حضور سلطه‌طلبانه آن را از دست داده‌اند.

فریاد برائت ما، فریاد دفاع از مکتب و حیثیات و نوامیس، فریاد دفاع از منابع و ثروت‌ها و سرمایه‌ها، فریاد دردمندان ملت‌هایی است که خنجر کفر و نفاق، قلب آنان را دریده است.

فریاد برائت ما، فریاد فقر و تهی‌دستی گرسنگان و محرومان و پابرنه‌هایی است که حاصل عرق جبین و زحمات شبانه‌روزی آنان را زراندوزان و دزدان بین‌المللی به یغما برده‌اند.

فریاد برائت ما، فریاد امتی است که همه کفر و استکبار به مرگ او در کمین نشسته‌اند و همه تیرها و کمان‌ها و نیزه‌ها به طرف قرآن و عترت عظیم نشانه رفته‌اند.^۱

برای درک بهتر ارتباط کارکردهای سیاسی - اقتصادی برائت از مشرکان در راستای تقویت امت اسلامی، توجه به این نکته مفید است که امروزه بسیاری از مشکلات اقتصادی جوامع اسلامی، از رابطه حاکمان سرسپرده جوامع اسلامی با ابرقدرت‌ها و اجانب سرچشمه می‌گیرد که در صورت برائت و دوری مسلمانان از این دشمنان اسلام، زمینه هرگونه سوء استفاده آنها از سرمایه‌ها و منابع مسلمانان از بین می‌رود. به این ترتیب تحلیلی سیاسی - اقتصادی از برائت از مشرکین در حج به مسلمانان جهان این نکته کلیدی را یادآوری می‌کند که رابطه استعمارگونه و غفلت‌انگیز با دشمنان اسلام، اثری جز تداوم مشکلات اقتصادی و به یغما رفتن سرمایه‌های مسلمانان ندارد. بنابراین مسلمانان برای دستیابی به عزت از دست‌رفته خود و اقتدار اقتصادی در قدم اول، باید روابطی عزت‌مندانه و مستقلانه با مستکبرین ایجاد نمایند و از روابط سازش‌کارانه بپرهیزند.

۲. اقتصاد و اخلاق

در ابتدا اخلاق و اقتصاد رابطه‌ای نزدیک داشتند. ولی پس از آدم اسمیت، به تدریج با ریاضی‌تر شدن علم اقتصاد و ترویج باور «جدایی ارزش از دانش (واقعیت)»، اقتصاد از اخلاق فاصله گرفت.^۲ ولی نمی‌توان این واقعیت را نادیده گرفت که ارزش‌ها بر

۱. همان، صص ۲۰۰ و ۲۰۱.

۲. ر.ک: فصلنامه تخصصی اقتصاد اسلامی، «تاریخچه‌ای از علم اقتصاد در جایگاه علمی اخلاقی»، ترجمه علی نعمتی، ش ۱۹، صص ۱۵۵-۱۶۷؛ تاریخ عقاید اقتصادی، فریدون تفضلی، ص ۷۰.

رفتار انسان‌ها اثر می‌گذارند.^۱ بنابراین اساساً تفکیک اقتصاد از اخلاق امکان‌پذیر نیست؛ چنان‌که اقتصاددانان نیز به این موضوع اعتراف دارند.^۲

با گذشت زمان مشخص شد که سازوکار بازار (اقتصاد آزاد جدای از اخلاق) در کنار محاسنی که دارد، نارسایی‌هایی مانند مالکیت خصوصی،^۳ سودگرایی و توزیع درآمد نامطلوب نیز دارد (شکست بازار).

اقتصاد سرمایه‌داری برای مقابله با این شکست، دخالت دولت را پیشنهاد می‌دهد؛ اما راه‌حل نظام اقتصاد اسلامی، اخلاق است که با ایجاد کنترل درونی و اصلاح و ارتقای مبانی معرفت‌شناختی و هستی‌شناختی انسان، تعاریف جدیدی از مفاهیمی مانند فقر، غنا، رفاه، زهد، سود، درآمد (رزق)، سعادت و ثروت ارائه می‌دهد. به این ترتیب دایره نفع شخصی را گسترش می‌دهد تا منافع اجتماعی نیز از یاد نرود.^۴

بر این اساس اقتصاد اسلامی با توجه کردن به اخلاق، در راستای تقویت امت اسلامی گام برمی‌دارد. طبیعی است اقتصادی می‌تواند در شکوفایی امت اسلامی مؤثر باشد که مبتنی بر مبانی اسلامی و اخلاقی باشد. از این جهت اقتصاد غربی در تبیینی آشکار با مبانی و اهداف امت اسلامی است و نمی‌توان براساس آن امت اسلامی را بنیان نهاد.

جدایی اقتصاد از اخلاق را باید در نگاه تک‌بعدی به انسان و انحصار سعادت انسان در لذت مادی^۵ جست‌وجو کرد تا جایی که برخی پالایش انسان از منفعت‌طلبی

۱. مبانی اقتصاد اسلامی، دفتر همکاری حوزه و دانشگاه، ص ۱.

۲. ر.ک: تجزیه و تحلیل اقتصادی و فلسفه اخلاق، دی. ام هازمن و ام. اس مک فرسن، صص ۸۴ و ۱۰۸.

۳. بازار یا نابازار؟، محسن رنایی، ص ۱۳۵؛ اقتصاد بخش عمومی (مالیات‌ها)، جمشید پژوهان، ص ۱۲۴.

۴. اسلام و چالش اقتصادی، ص ۸۶.

۵. فصلنامه علمی پژوهشی اقتصاد اسلامی، «اخلاق اقتصادی (مبانی بینشی، آموزه‌ها و آثار)، غلامعلی معصومی‌نیا، ش ۲۶، صص ۱۳۰-۱۴۶.

۶. ر.ک: تاریخ فلسفه، فردریک کاپلستون، ترجمه بهاء‌الدین خرم‌شاهی، ج ۸، ص ۲۴.

شخصی را در ارزش‌های اخلاقی می‌دانند.^۱ طبیعی است این مبانی انسان‌شناختی اقتصاد غربی با مبانی امت اسلامی در تعارض آشکار است.

یکی از جنبه‌های معنوی اقتصاد اسلامی، واکاوی و بررسی تأثیر جهان‌بینی، آموزه‌ها و احکام اسلامی بر رفتار اقتصادی عاملان اقتصادی در سطح خرد و تغییر در مسیر رشد، توسعه و ضرورت اقتصادی جامعه در سطح کلان است. بخش مهمی از این اثرگذاری از طریق نظام اخلاقی و مبانی ارزش‌های دینی است که در همه مناسک و مراحل دینی قابل مشاهده است.

حج یکی از مناسک دینی است که در عین برخورداری از ابعاد اجتماعی و سیاسی، جهات اخلاقی پررنگ و گسترده‌ای دارد.^۲ در حج نگاه تک‌ساحتی به انسان وجود ندارد و لذت، در لذت مادی منحصر نمی‌شود. بلکه در ذیل ارتباط انسان با خدا، باور به آخرت، لذت معنوی و ابعاد روحانی وجود انسان به صورت جدی خود را نشان می‌دهد. در ادامه ابعاد اخلاقی حج را با رویکرد اقتصادی در راستای امت اسلامی بررسی می‌کنیم:

الف) ارتقای عقلانیت اقتصادی

یکی از مهم‌ترین مسائل که در مبانی هستی‌شناختی و معرفت‌شناختی ریشه دارد و رفتار اقتصادی را تحت تأثیر قرار می‌دهد، عقلانیت اقتصادی است که سطوح متفاوتی دارد. عقلانیتی که هژمونی سرمایه با آن در تناظر است، عقلانیت حسابگرانه و ابزارگری است که رشد جامعه را حداکثر فقط در ابعاد مادی انسان قرار می‌دهد. «در رویکرد مسلط از اقتصاد معاصر، انسان اقتصادی همان انسان عقلایی است».^۳ در حالی که اسلام

۱. ر.ک: تحلیلی بر سیر شناخت و روش‌شناسی علم اقتصاد، سیدمهدی زریباف، ص ۴۰۵.

۲. برای نمونه ر.ک: صهبای حج، عبدالله جوادی آملی؛ اسرار عرفانی حج، محمدتقی فعالی؛ نمادها و رموزهای حج، مجتبی شریفی؛ حج برنامه تکامل، سیدمحمد ضیاء‌آبادی.

۳. تجزیه و تحلیل اقتصادی و فلسفه اخلاق، دی. ام. هازمن و ام. اس مک فرسن، ص ۸۴.

با مبانی انسان‌شناختی ویژه خود، ما را به عقلانیتی فراتر و متمایز فرا می‌خواند که آثار آن در همه عرصه‌های اقتصادی و اجتماعی از جمله رشد و توسعه پایدار پدیدار می‌گردد.

حج به عنوان عالی‌ترین جلوه شکوه تمدن اسلامی و تبلور ناب جهان‌بینی توحیدی، با توجه به ابعاد و جهات عمیق تربیتی، اخلاقی و عرفانی‌اش، نقش چشم‌گیری در دگردیسی عقلانیت و عبور از حد آستانه‌ای عقلانیت حسابگرانه ابزاری به عقلانیت قدسی ابراری دارد. بروز و شیوع این نوع عقلانیت در ارتقا و سالم‌سازی رفتار و فضای اقتصادی و در نتیجه توسعه پایدار، بسیار مؤثر است.^۱

ب) تقویت اعتماد اجتماعی

«اعتماد» یکی از مهم‌ترین و اصلی‌ترین مؤلفه‌ها و شاخص‌های سرمایه اجتماعی است که بستر مناسبی برای توسعه اقتصادی محسوب می‌شود. دین اسلام با سفارش به راست‌گویی و امانت‌داری و دستورهای روشن درباره آداب معامله‌ها، مانند نهی از کم‌فروشی، نظامی را ترسیم می‌کند که در آن ارتباطها و کنش‌های جمعی با سهولت بیشتری صورت گرفته و اعتماد افراد جامعه را تقویت می‌کند. این اعتماد می‌تواند با اثرگذاری بر کارایی بازار، دولت، کاهش فقر، توسعه مالی و سرانجام رشد اقتصادی، بسترهای مناسب توسعه اقتصادی را در جامعه فراهم کند.^۲

حج با ایجاد یکسانی در مناسک، رفتار و پوشش، سعی می‌کند تشابهات بین افراد را افزایش دهد و زمینه‌های ارتباطی را افزایش دهد. با افزایش زمینه‌های ارتباطی، زمینه‌های سوء تفاهم کاهش می‌یابد و در مقابل، همدلی و احساس همدردی افزایش می‌یابد. در این

۱. ر.ک: مجموعه مقالات اولین همایش حج و اقتصاد، «تأثیر حج ابراهیمی بر رفتار عاملان اقتصادی برای تأمین توسعه پایدار؛ تحلیلی بر اساس رشد فراگیری با انجام کار با نرخ پس‌انداز درون‌زا»، ناصر الهی، صص ۵۱۷ - ۵۳۸.

۲. ر.ک: فصلنامه اقتصاد اسلامی، «فرهنگ اعتمادساز در اندیشه دینی و نقش آن در توسعه اقتصادی»، محمدتقی

فضای تعاملی ارتباطی، نگاه مثبت افراد و در نتیجه اعتماد بین آنها افزایش می‌یابد. در مناسک حج زمینه‌های سلب اعتماد از بین می‌رود؛ مثلاً یکی از محرّمات احرام، جدال و ناسزا گفتن است که سبب تیرگی روابط اجتماعی و از بین رفتن اعتماد می‌شود.

بنابراین از یک طرف به طور کلی کارکردهای اخلاقی حج، تقید و دین‌داری مردم را بیشتر می‌کند و به طور عمومی سبب ارتقای فضائل اخلاقی‌ای مانند راستگویی و احترام به دیگران می‌شود که در ارتقای اعتماد عمومی بسیار مؤثر است. از طرف دیگر همدلی و همراهی حاصل از ابعاد اجتماعی حج، سبب ارتقای همبستگی اجتماعی است که یکی از آثار آن تقویت اعتماد بین اعضای جامعه است.

ج) توجه به منافع عمومی

یکی از چالش‌های مهم اقتصاد فردگرای لیبرالیستی که بر بازار آزاد مبتنی است، از بین رفتن منافع عمومی در سایه منافع شخصی است. اسلام ضمن احترام به مالکیت شخصی، به منافع جمعی بسیار توجه دارد و نظام ارتباطات اجتماعی را مبتنی بر اصول اخلاقی طراحی می‌کند، تا افراد جامعه هم، نگاه و اهدافشان به سود شخصی معطوف نباشد.

به عبارت دیگر حب ذات به صورت امر طبیعی حقیقی، در تمام ابعاد زندگی بشر وجود دارد.^۱ ولی تمرکز بر سود و منافع شخصی، مانع از تحقق اهداف اجتماعی می‌شود. در این بین بهترین راه برای ایجاد رقابت و ارتباط صحیح بین نیروهای بازار، ضوابط اخلاقی است.^۲

شیوه برگزاری حج بر طبق زندگی دهک‌های پایین جامعه است تا زائران ضمن خارج شدن از امتیازطلبی و روح تبعیض، مشکلات طبقه پایین جامعه را تجربه و با آن زندگی کنند.^۳ زائران خانه خدا در فضای معنوی حج، نوعی از روابط اجتماعی را

۱. فلسفتنا، سید محمدباقر صدر، ص ۳۶.

۲. ر.ک: اسلام و چالش اقتصادی، محمد عمر چپرا، ترجمه سید حسین میرمعزی و همکاران، ص ۳۴۰.

۳. ر.ک: حج، تجلی معنویت و کانون دیپلماسی فرهنگی جهان اسلام، «ارزیابی عوامل سیاسی انسجام‌بخش میان

تجربه می‌کنند که ناقض ساختار معمول زندگی دنیوی است و با خصایص برابرگرایانه‌ای که دارد، تجربه‌ای وحدت‌بخش را به زائران ارائه می‌دهد.^۱ به طور کلی روح جمع‌گرای مناسک حج، سبب می‌شود توجه زائران به سایر افراد جامعه نیز جلب شود؛ به‌خصوص زمانی که همه امتیازات و زمینه‌های برتری جویانه برداشته می‌شود و همه مسلمانان با یک لباس و زمان و مکانی واحد، اعمال یکسانی را انجام می‌دهند. نمونه بارز توجه به دیگران و پرهیز از سود شخصی، قربانی کردن در حج است که بدون آن فرد از حالت احرام خارج نمی‌شود.

۳. اقتصاد و توسعه

ظرفیت‌ها و ابعاد اقتصادی حج، فقط به ابعاد سیاسی و اخلاقی ختم نمی‌شود. بلکه زمینه‌های عملیاتی زیادی در این زمینه وجود دارد که حج وارد عرصه توسعه و رونق اقتصادی امت اسلامی شود. در اینجا برخی از این موارد را بررسی می‌کنیم:

الف) توسعه گردشگری دینی

گردشگری یکی از مهم‌ترین موارد خدمات است که در کنار کشاورزی و صنعت، از مهم‌ترین بخش‌های اقتصاد است. گردشگری علاوه بر جهات سیاسی و فرهنگی، یکی از مهم‌ترین راه‌های توسعه اقتصادی و روبه‌رشدترین صنعت اشتغال‌زا در دنیاست که در حال تبدیل شدن به رکنی اصلی از اقتصاد تجاری جهان است.^۲ اسلام در بین ادیان، بیشترین تأثیر را در افزایش گردشگری داشته است؛ زیرا مردم

۱. ر.ک: حج، تجلی معنویت و کانون دیپلماسی فرهنگی جهان اسلام، «حج ایرانی: وحدت و تنش گفتمان‌های رقیب»، مهرداد عربستانی، ص ۱۳۴.

۲. مجموعه مقاله‌های سمینار بررسی سیاست‌ها و برنامه‌های توسعه جهانگردی در جمهوری اسلامی ایران، «زمینه‌های فرهنگی توسعه جهانگردی»، ابوالحسن فقیهی و مهدی کاظمی، ص ۱۴۲؛ جهانگردی و چشم‌اندازی جامع، وای چاک‌گی، ترجمه علی پارساییان و محمد اعرابی، ص ۱۱۶؛ گردشگری و توسعه در جهان سوم، جان لی، ترجمه علیرضا افتخاری و دیگران، ص ۵۴ و ۵۵؛ مروری بر صنعت گردشگری، سیمین تولایی، ص ۱۸-۲۶؛ اصول و مبانی جهانگردی، کوپر و همکاران، ترجمه اکبر غمخور، ص ۳.

را به سفر دعوت می‌کند.^۱ چنان‌که در آیات قرآن بر گردشگری روی زمین برای عبرت و هدایت تأکید شده است.^۲

بر این اساس می‌توان گفت یکی از شاخه‌های مهم گردشگری، گردشگری دینی است که بازدید از اماکن مقدس نظیر زیارتگاه‌ها، قبور، معابد و نظایر آن را شامل می‌شود.^۳ گردشگری دینی که حج نمونه بارز آن است، عنصر مهمی در روابط میان فرهنگی به حساب می‌آید.^۴ به عبارت دیگر گردشگری از نظر چیستی، قبل از اینکه پدیده‌ای اقتصادی باشد، پدیده‌ای فرهنگی است و حتی فرهنگ خود به عنوان جاذبه اصلی گردشگری محسوب می‌شود.^۵

گردشگری مذهبی از دیرباز از مهم‌ترین انواع گردشگری بوده است. گرچه حج مورد توجه سایر ادیان نیز بوده است، و جوب یک‌باره حج در عمر و توجه مؤکد به انجام مکرر عمره در اسلام، سبب شده سالیانه افراد بسیاری بدون تبلیغات با علاقه فراوان برای شرکت در مراسم حج، هزینه زیادی را صرف کنند. به این ترتیب تقاضای حضور در حج و برخورداری از خدمات شکل می‌گیرد. با شکل‌گیری عرضه آن و تعادل بازار عرضه و تقاضا، مبادله رخ می‌دهد.^۶

به این ترتیب جدای از ابعاد معنوی، حج از مهم‌ترین پدیده‌های گردشگری در جهان اسلام است. حج با دارا بودن جاذبه‌های تاریخی منحصربه‌فرد، پذیرای هزاران زائری است که از اقصانقاط جهان برای انجام فرایض دینی به آن روی می‌کنند.

۱. مجموعه مقالات چهارمین کنگره بین‌المللی جغرافی‌دانان جهان اسلام، «نقش گردشگری در فرایند هم‌گرایی فرهنگی کشورهای اسلامی»، حمید جلالیان و دیگران، ص ۵.

۲. آل عمران: ۱۳۷ و ۱۳۸؛ انعام: ۱۱.

۳. مجله خیمه، «ضرورت‌های توسعه گردشگری مذهبی در ایران»، ساناز عرب خدری، ش ۴۶، ص ۵۳.

۴. ر.ک: مجموعه مقالات نخستین همایش جهانگردی و جمهوری اسلامی ایران، «جهانگردی و ارتباط میان فرهنگی»، محمدهادی همایون، ج ۱، ص ۲۲۸.

۵. مدیریت گردشگری فرهنگی، پریسلا بونی فیس، ترجمه محمود عبدالله‌زاده، ص ۹.

۶. ر.ک: مجموعه مقالات اولین همایش حج و اقتصاد، «گستره ابعاد اقتصادی حج»، مجید رضایی دوانی، صص ۱۸ و ۱۹.

شناخت گردشگری مذهبی می‌تواند یکی از مهم‌ترین بخش‌های اقتصاد اسلامی را روشن کند. چراکه بخشی از آنچه به عنوان اقتصاد اسلامی مطرح است، تحت تأثیر اعمال عبادی است. وجود زیارتگاه‌ها، مساجد و اماکن مذهبی، بازار خدمات مذهبی را رقم می‌زند و این بازار از مواردی است که در درون دین شکل گرفته است.

اگر حج واجب نمی‌شد، مردم این‌چنین مشتاقانه به سوی آن حرکت نمی‌کردند؛ مکه و مدینه توسعه زیادی پیدا نمی‌کرد؛ و درآمد زیادی هم برای حج پس‌انداز نمی‌شد.^۱ حج با توجه به جاذبه‌هایی که دارد، از استعداد فراوانی برای جذب گردشگران برخوردار است. استفاده بهینه از آنها و تجربیات موجود درخصوص گردشگری، می‌تواند سبب کاهش بیکاری و در نتیجه کاهش فقر در جهان اسلام شود و زمینه بهبود این شاخص‌ها را در منطقه ایجاد کند.

حج از لحاظ پتانسیل کلی جهانگردی، دارای این ظرفیت است که اقتصاد محدود خود را به اقتصادی متنوع با بهره‌گیری از اشتغالات موجود در بخش گردشگری و صنایع وابسته به آن تبدیل کند و از این جهت با صنعت نفت جهان اسلام رقابت کند.^۲

یکی از شرایط و زمینه‌های توسعه و ترویج گردشگری، هم‌گرا کردن فرهنگ‌ها و ایجاد یک‌پارچگی است. کشورهای اروپایی با ایجاد اتحادیه اروپا، شاهد مناسبی برای این موضوع هستند که امروزه ۷۹ درصد جریان‌های گردشگری میان این کشورهاست.^۳ کارکردهای فرهنگی حج در هم‌گرایی فرهنگ‌های مختلف در حج در بستر انجام مناسک حج، در تحقق این بعد از گردشگری نیز بسیار مهم است.

۱. ر.ک: «گستره ابعاد اقتصادی حج»، مجید رضایی دوانی، ص ۲۰.

۲. ر.ک: مجموعه مقالات اولین همایش حج و اقتصاد، «نقش حج در تحقق توسعه اقتصادی مطلوب اسلام»، محمد اسماعیل‌زاده، ص ۵۸۷.

۳. ر.ک: مجموعه مقالات اولین همایش حج و اقتصاد، «رابطه حج و گردشگری»، حسین حشمتی مولایی،

ب) تشکیل بازار مشترک امت اسلامی

شکل‌گیری بازارهای مشترک در بین کشورهای مسلمان، مسئله‌ای است که در بین متفکران اسلامی اهمیت ویژه‌ای دارد.^۱ از بعد اقتصادی، جمعیت بیش از ۲۵ درصدی مسلمانان جهان، این ایده را به همراه دارد که آیا امکان دارد بازارهایی در بین مسلمانان شکل گیرد که صرفاً کالاهایی تولیدی کشورهای مسلمان در آن خرید و فروش شود و به واسطه آن، کشورهای مسلمان بی‌نیاز از هر کشور دیگری اقدام به توزیع کالاهای خود نمایند و از این طریق به تقویت بخش تولیدی و مصرفی خود بپردازند.

شکل‌گیری بازار مشترک اسلامی، نه تنها آثار خود را بر رشد اقتصادی امت اسلامی و بی‌نیازی از دیگران نشان می‌دهد، بلکه بازار حج که دغدغه بسیاری از علما و کارشناسان مسلمان است را سامان می‌دهد و قدرتی عظیم به امت اسلامی می‌دهد که در این صورت، کشورهای مسلمان می‌توانند بیش از پیش بر معادلات جهان اثر بگذارند.

امروزه به دلیل سیاست‌های غلط دولت‌های وابسته به بیگانه، بازار داخلی کشورهای اسلامی از جمله عربستان، با کالاهای خارجی اشباع می‌شود. این وابستگی در هدف، علاوه بر آثار مخرب فرهنگی و سیاسی، سبب انتقال درآمدهای عمومی جامعه به بیگانگان، تضعیف تولید و اقتصاد ملی و کاهش درآمد داخلی می‌شود.

حج فرصت مناسبی برای تبادل نظر و تصمیم‌گیری مناسب برای قطع سلطه و استثمار کفار از امت اسلامی می‌باشد. یکی از این راهکارها، تشکیل بازار مشترک مسلمانان و عرضه کالا و خدمات برای تأمین نیازهای متقابل اسلامی است. در اولین قدم، بازار بزرگ حج که با حضور بیش از سه میلیون زائر برگزار می‌شود، باید در اختیار کالای تولیدشده مسلمانان قرار گیرد که علاوه بر برکات اقتصادی، آثار فراوان فرهنگی نیز دارد. در سطح گسترده‌تر، تمام کشورهای اسلامی می‌توانند با شناخت امکانات بالقوه اقتصادی خویش و

۱. حتی برخی ضرورت آن را از دید فقهی بررسی کرده‌اند؛ ر.ک: مجله فقه (کاوشی نو در فقه اسلامی)، «دلایل

فقهی ضرورت تشکیل بازار مشترک اسلامی»، احمد مبلغی، ش ۳۹.

تولید کالاها و خدمات متناسب با سطح استاندارد و کیفیت لازم، نیازهای یکدیگر را تأمین کنند و مازاد بر مصرف داخلی را به سایر کشورها صادر کنند.

بدیهی است برای نیل به این هدف، وحدت و پایداری کشورهای اسلامی برای مبارزه با توطئه و کارشکنی دشمنان اسلام ضروری و لازم است.^۱
حج در تحقق عملی بازار مشترک اسلامی به دو نحو تأثیر دارد:

یک- ایجاد زمینه و بستر مناسب

وقتی به ظرفیت‌ها و ویژگی‌های کنگره جهانی حج می‌نگریم که هر ساله در ایام حج و همچنین در طول ایام سال برای عمره مفرده، میلیون‌ها مسلمان را در مکه جمع می‌کند، ایده بازار مشترک اسلامی بیشتر جلوه می‌کند و امکان تحقق آن بسیار نزدیک می‌نماید. اجتماع حج، میلیون‌ها مسلمان را در یک مکان جمع می‌کند که هریک از آنها حداقل برای سوغات و تبرک^۲ این سفر معنوی نیز که شده، اجناسی را خریداری می‌کنند و این به معنای جامعه مصرف و مشتریان آماده‌ای است که بدون هیچ‌گونه هزینه و تبلیغات، فراهم شده است. ولی در حال حاضر، متأسفانه این ظرفیت عظیم در اختیار کالاهایی قرار گرفته که عمدتاً بی‌کیفیت‌اند و محصولات کشورهای غیرمسلمان هستند.

دو- رفع موانع

تحقیقات متعددی نشان می‌دهد با وجود مشکلات سیاسی، نهادی، جغرافیایی و اقتصادی بسیاری از کشورهای مسلمان، عملاً ایجاد بازار مشترک اسلامی ممکن نیست. کارکردهای فرهنگی و اجتماعی حج، زمینه مناسبی برای رفع این موانع است. در ادامه موانع را اجمالاً بررسی و کارکرد حج را برای رفع آن ذکر می‌کنیم:

۱. مجموعه مقالات اولین همایش حج و اقتصاد، «حج و اقتصاد»، ص ۲۴۵.

۲. در روایات، هدیه و سوغات حج از حج دانسته شده است. (الکافی، الكلینی، ج ۴، ص ۲۸۰) بر این اساس می‌توان گفت خرید سوغات و هدیه حج نیز مانند حج، ثواب و مطلوبیت دارد. (مرآة العقول فی شرح خیار آل الرسول،

محمدباقر مجلسی، ج ۱۷، ص ۱۷۰).

اول- موانع سیاسی: مقصود از دلایل سیاسی ناکامی‌های همکاری منطقه‌ای اسلامی، توجه به بافت حکومتی و نفوذ استعمار سیاسی در جوامع اسلامی است که سبب ایجاد بافت حکومتی وابسته، عدم اعتماد بین ملت‌ها و عاملان اقتصادی منطقه و همچنین آثار فرهنگی وابستگی سیاسی در روحیات مردم (عدم اعتماد به نفس، اعتماد کاذب به اقتصاد جهانی، تنبلی و مصرف‌گرایی غیرعقلانی) می‌شود.^۱

دوم- موانع اجتماعی - فرهنگی: در میان کشورهای اسلامی با وجود اینکه اشتراک در دین، سبب همسانی و هم‌شکلی فرهنگی و حقوقی شده و زمینه اعتقادی و فکری را برای هم‌گرایی فراهم آورده است؛ اما وجود اقوام مختلف را با زبان‌های متفاوت و شاخصه‌های مذهبی متعدد که فرهنگ‌های گوناگون را به دنبال دارد، نباید از نظر دور داشت. اختلافات ناشی از این عدم انسجام اجتماعی، مانع از وفاق جمعی در سطح بین‌الملل اسلامی برای مشارکت اجتماعی و اقتصادی می‌شود و آثار ذیل را به دنبال دارد: مصرف‌زدگی غربی، ضعف استقلال و ابتکار، عدم خودباوری و احساس ضعف در مقابل اقتصاد جهانی و وابستگی کاذب به درآمدهای خدماتی در مقابل درآمدهای تولیدی.^۲

علاوه بر این روحیه ناسیونالیستی در برخی کشورهای اسلامی، امکان استفاده از زمینه وسیع اشتراک فرهنگی را کاهش می‌دهد. البته علاوه بر این، مشکلات اقتصادی و جغرافیایی نیز برای تشکیل بازار مشترک اسلامی مطرح شده است.

با وجود همه این مشکلات که حج البته زمینه مناسبی برای رفع آنهاست، هرچند ممکن است ایجاد بازارهای فیزیکی، عملاً با مشکلاتی مواجه باشد، اما با استفاده از ابزارهای نرم‌افزاری مانند استفاده از «برند»، می‌توان با ایجاد بازار مشترک در بین کشورهای مسلمان اقدام نمود، بدون اینکه حتی بازاری فیزیکی و مشترکی وجود

۱. ر.ک: بازار مشترک اسلامی، غلام‌حسین خورشیدی، صص ۵۶-۵۸.

۲. ر.ک: مجموعه مقالات اولین همایش حج و اقتصاد، «سازوکار ایجاد بازار مشترک اسلامی با بهره‌گیری از نشان تجاری (برند) و آثار اقتصادی آن بر حج»، عبدالمحمد کاشیان و دیگران، صص ۶۲۰ و ۶۲۱.

داشته باشد.^۱ «نشان تجاری حلال» نمونه بسیار مناسبی برای این ایده است که توانسته است موانع جغرافیایی و اقتصادی ایجاد بازار مشترک اسلامی را پشت سر بگذارد.^۲ البته هرچند برخی از غیرمسلمانان نیز به کالاهای «حلال» علاقمندند، ولی متأسفانه بسیاری از کالاهای حلال توسط غیرمسلمانان تولید می‌شود.^۳

ج) تشکیل اتحادیه‌های همکاری اقتصادی

اتحادیه‌های اقتصادی در سطوح مختلف و آزادسازی و آسان‌سازی مبادلات و نقل و انتقال عوامل تولید، به لحاظ آثار مثبت در کاهش هزینه‌ها و سالم‌سازی اقتصادی و هموار کردن مسیر رشد و توسعه اقتصادی، امروزه به عنوان یک ضرورت اقتصادی پیگیری می‌شود.

منطقه اسلامی و کشورهای اسلامی، ابزارهای مناسب متعددی از جمله اجتماع بزرگ حج را برای رسیدن به هدف فوق در اختیار دارند. فلسفه حج بیانگر آن است که بخش عمده‌ای از منافع قابل حصول از این فریضه، منافع مادی آن است که به منظور دستیابی به توانمندی اقتصادی و رسیدن به وحدت کلی امت اسلامی مورد توجه قرار گرفته است.

حج یک بازار بزرگ جهانی و یک اتحادیه بزرگ اسلامی است که خداوند به امت اسلام موهبت نموده تا قوام خود را باز یابد^۴ و با همفکری و همیاری، راهکارهای پیشرفت اقتصادی را بررسی کند و از طریق «وَاعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا» (آل عمران: ۱۰۳) وحدت و عزت خود را حفظ کنند.

از این رو می‌توان گفت حج مناسب‌ترین فرصت و موقعیت برای شکل‌گیری

۱. ر.ک: «سازوکار ایجاد بازار مشترک اسلامی با بهره‌گیری از نشان تجاری (برند) و آثار اقتصادی آن بر حج»، صص ۶۲۸ - ۶۳۰.

۲. متن کامل گزارش ریاست دبیرخانه نشان حلال، عبدالحسین فخاری، ص ۱.

۳. ر.ک: مجله‌نامه اتاق بازرگانی، «تولید فرآورده‌های غذایی حلال صنعتی روبه‌گسترش و تجارتنی روبه‌توسعه»، مهرآفرین، ش ۳۳۹، ص ۴۵.

۴. «جَعَلَ اللَّهُ الْكُفَّةَ الْبَيْتَ الْحَرَامَ قِيَامًا لِلنَّاسِ» (مائده: ۹۷).

اتحادیه‌های همکاری‌های اقتصادی در امت اسلامی است تا در پرتو ارتباطات منطقی و مداوم و پیگیری فعالیت‌های اقتصادی و تجاری، بتوان از مشکلات و کمبودهای کشورهای اسلام آگاه شد و برای حل آنها چاره‌اندیشی کرد.

زمینه‌های فرهنگی - اجتماعی هم‌گرایی اقتصادی در امت اسلامی و حج

ناهمگونی اقتصادی، وجود اختلافات سیاسی و فرقه‌ای و ضعف سیستم‌های حمل و نقل، سبب شده است اتحادیه‌های اقتصادی در کشورهای در حال توسعه با چالش مواجه شود^۱. ولی به نظر می‌رسد امت اسلامی از زمینه‌های فرهنگی و اجتماعی خوبی جهت پشت سر گذاشتن این موانع بهره‌مند است.

امت اسلامی به دلیل وجود نظام‌های سیاسی گسترده و یک‌پارچه در قرون گذشته، از پیشینه تاریخی و فرهنگی مشترکی برخوردار است. افزون بر این دین مشترک، قدرت فوق‌العاده‌ای در ایجاد اتحاد و هم‌گرایی بین کشورهای اسلامی ایجاد کرده است.

از نظر اقتصادی نیز وجوه مشترک زیاد است. غالب کشورهای اسلامی نفت‌خیز، تولیدکننده نفت و دارای نیروی کار فراوان هستند و از نظر جغرافیایی، بیشتر این کشورها در آسیا و به‌خصوص منطقه خاور میانه قرار دارند که به صورت نسبی از مزیت قرب مسافت برخوردارند که هزینه دادوستدهای اقتصادی را کاهش می‌دهد.

شرایط و تشابه‌های فرهنگی، دینی و اقتصادی فوق، زمینه را برای هم‌گرایی اقتصادی فراهم می‌کند.

حج ظرفیت بالایی برای تقویت این عوامل جهت تعامل اقتصادی در سطح بین‌الملل اسلامی دارد. به این ترتیب حج به لحاظ ظرفیت‌های بالای معنوی و فرهنگی که در جهت ایجاد اتحاد و وحدت در امت اسلامی دارد، ابزار بسیار مناسبی در جهت تحقق هم‌گرایی اقتصادی است^۲.

۱. ر.ک: اقتصاد بین‌الملل، علیرضا رحیمی بروجردی، صص ۲۸۳ - ۲۸۶.

۲. ر.ک: مجموعه مقالات اولین همایش حج و اقتصاد، «حج و هم‌گرایی اقتصادی»، غلامرضا سرآبادانی،

هدف عمده در هم‌گرایی اقتصادی، هم‌افزایی امکانات و توانایی‌های اقتصادی و دستیابی به امکان رفع نواقص و رسیدن به توسعه اقتصادی و در صورت امکان، تبدیل شدن به قدرت واحد اقتصادی است. این هم‌گرایی اقتصادی بدون هم‌گرایی سیاسی محقق نمی‌شود.

در راستای تأسیس بازارهای بزرگ یا به تعبیری بازار مشترک، تاریخ نشان می‌دهد که همبستگی و هم‌گرایی سیاسی و اقتصادی، لازم و ملزوم یکدیگرند و هر کدام شرط وجود دیگری است. درحقیقت حصول همبستگی سیاسی به تنهایی و بدون برنامه‌های منظم اقتصادی غیرعملی است و برنامه‌های اقتصادی در صورتی شکل واقعی به خود می‌گیرند که دولت‌ها برای تحقق آن اقدامات سیاسی را انجام دهند.^۱

علامه طباطبایی ذیل تفسیر آیه ﴿لِيَشْهَدُوا مَنَافِعَ لَهُمْ﴾ (حج: ۲۸) ضمن اینکه منافع حج را فراتر از منافع اخروی و شامل مواردی مانند تجارت می‌داند، بر لزوم تعاون برای تحقق آنها تأکید می‌کند. ایشان تفاهم دینی در حج را بهترین مقدمه و زمینه برای تحقق این تعاون می‌داند.^۲

به این ترتیب اشتراکات معنوی و اعتقادی، موجب اتحاد و اتفاق معنوی و دینی شده و اتفاق روحی و معنوی، باعث گرایش به اتحاد و هم‌گرایی و تعاون و همکاری مادی و در نتیجه بهره‌گیری از منافع عظیم مادی حج می‌شود.

نتیجه‌گیری

امت اسلامی جهت پویایی و پایایی باید از همه نظام‌های اجتماعی برخوردار باشد. بر این اساس نمی‌توان انتظار داشت امت اسلامی براساس مبانی و رویه‌های علوم و جهان‌بینی غربی بتواند جامعه‌ای براساس تعالیم و ارزش‌های دینی به عنوان امت اسلامی بنا گذارد.

۱. ر.ک: تاریخچه بازار مشترک، ژان فرانسوا دونیو و ژرار درونسن، ترجمه محمد اسفندیاری، صص ۱۹ و ۲۰.

۲. ر.ک: المیزان فی تفسیر القرآن، محمدحسین طباطبایی، ترجمه سید محمدباقر موسوی همدانی، ج ۱۴،

پس باید با توجه به مبانی و ظرفیت‌های خود و براساس تعالیم اسلامی نظام‌سازی کند تا بتواند بنیان‌های سیاسی و اجتماعی امت اسلامی را ایجاد کند. در این صورت امت اسلامی با ماهیتی اسلامی و متمایز از نظام غربی شکل خواهد گرفت.

امت اسلامی در این راستا به همه نظام‌های سیاسی و اجتماعی باید توجه کند؛ از جمله اقتصاد و در این توجه، باید توان خود را بر ظرفیت‌های داخلی و اسلامی بگذارد. بر این اساس امت اسلامی صرفاً مقوله‌ای سیاسی یا نظری و مفهومی نیست.

در این بین حج با توجه به ابعاد فراملیتی و کارکردهای انسجام‌بخشی در سطح امت اسلامی، از جهت اقتصادی نیز قابل توجه است. حج در تعامل بین نظام‌های سیاسی و اخلاقی، نظام اقتصادی خود را طراحی کرده است که هم‌پوشانی زیادی با نظام‌های امت اسلامی دارد.

مواجهه امت اسلامی و غرب

(بررسی ظرفیت‌های بی‌ثبات از مشرکین در انسجام امت اسلامی)

اشاره

مهم‌ترین مسئله بیرونی و بین‌المللی امت اسلامی، رویارویی با غرب است که همواره چون رقیبی دیرین در مقابل امت اسلامی قرار گرفته است. بررسی تمدنی تاریخ اسلامی، حاکی از برخی ابعاد هستی‌شناختی و معرفت‌شناختی است که در پرتو وحی و جهان‌شمول و خاتم بودن دین اسلام، ابعادی بین‌المللی یافته است و در عرصه سیاسی و اجتماعی به صورت فعال حضور و عینیت یافته است. دین اسلام هم‌زمان با توجه به سعادت اخروی، به زندگی دنیوی بشر نیز توجه داشته و در مسیر تحقق اهداف و آرمان‌های معنوی خود در بستر اجتماع گام برداشته است. از این جهت سیاست و مدیریت اجتماعی اسلام، جنبه الهی و به نوعی ایدئولوژیک پیدا کرده است. این ویژگی سبب شده است اسلام خاستگاهی تمدنی پیدا کند و در صحنه بین‌المللی با تمدن‌های معارض مقابله نماید.

در مقابل تمدن توحیدی اسلام، تمدن الحادی غرب قرار دارد که پس از حذف دین و اخلاق از صحنه سیاسی و اجتماعی زندگی بشر و طرد آن به حیات خلوت و زندگی فردی انسان، تمدنی اومانستی را طرح‌ریزی کرد که از جهت مبانی و کارکرد در تعارضی آشکار با تمدن امت اسلامی بود. بارزترین نمود این تعارض، تهاجم غرب به امت اسلامی و استعمار آشکار و پنهان آن در طول چند قرن است. ضعف تمدنی امت

اسلامی پس از قوت تمدنی چندین قرنه آن که با قوت تمدنی غرب پس از رنسانس همراه شده بود، کفه ترازو را در این جدال تمدنی به سوی غرب سنگین کرد.

اسلام به عنوان دینی جهان‌شمول که به همه نیازهای دنیوی و اخروی بشر توجه نموده است، در آموزه‌های خود به بروز امت اسلامی و تقابل با رقبای تمدنی امت اسلام توجه ویژه کرده است. حج به عنوان مناسکی جهان‌شمول که نمود و تجسمی از کل جهان اسلام است، توحید و پرستش خدای یگانه را در کنار رد و رجم هر نوع طاغوت و کفر قرار داده است تا ضمن تقویت اتحاد درونی امت اسلامی، امت اسلامی را در مقابل دشمنان و کافران منسجم نماید.

در این بخش پس از بررسی مواجهه غرب با امت اسلامی و بیان تاریخ و انواع استعمار، ظرفیت‌های برائت از مشرکین در تقویت امت اسلامی و مقابله با غرب بیان می‌شود.

تحلیلی بر مراحل تاریخی مواجهه امت اسلامی و غرب

سابقه رویارویی اسلام و غرب به صدر اسلام باز می‌گردد، آنجا که مسلمانان به مسائل دنیای اطراف خود توجه نموده و جنگ ایران و روم را پیگیری می‌کردند و خداوند در قرآن می‌فرماید: ﴿عَلَيْتِ الرُّومُ﴾ (روم: ۱)، البته این موضوع صرف یک مسئله خبری و نزاع جغرافیایی نیست، بلکه حاکی از مسائل مهم‌تری در حوزه تمدنی است.^۱

نامه‌های پیامبر اسلام ﷺ به فرمانروایی‌های بزرگ جهان در آن زمان نیز در این راستا قابل تحلیل است.^۲ پس از پیامبر ﷺ نیز فتوحات مسلمین در ایران و روم، عرصه جدیدی از رویارویی را ایجاد کرد^۳ که با ورود اسلام به اندلس در سال ۹۲-۹۵ هجری (۷۱۱-۷۱۴ میلادی) و حاکم شدن تمدن اسلام در اروپا، ابعاد جدیدی پیدا کرد.

۱. ر.ک: ذیل تفسیر آیات ۱- ۷ سوره روم در کتاب الدر المنثور به نقل از احمد ترمذی، نسایی، ابن ابی حاتم،

بیهقی و دیگران.

۲. ر.ک: مکاتیب الرسول، علی احمدی میانجی، ج ۲، صص ۳۱۶، ۳۸۸ و ۳۹۰.

۳. برای نمونه ر.ک: حركة الفتح الاسلامی فی القرن الاول، شکرى فیصل.

به‌طور کلی تعامل غرب و دنیای اسلام فراز و فرودهایی را پشت سر گذاشته است که می‌توان با رهیافتی تاریخی - نظری آن را در مراحل زیر خلاصه کرد:

مرحله اول: در قرون اولیه اسلام، مسلمانان متوجه فرهنگ و فلسفه یونانی شدند و اساساً علوم سایر حوزه‌ها مانند علوم چینی و هندی را فعالانه به جهان اسلام عرضه کردند. این فرایند، اختیاری و براساس اندیشه و تفکر مسلمانان انجام شد. در نتیجه هیچ‌گاه مسلمانان در داشته‌ها و ذخایر خود شک نکردند؛ البته تعامل مسلمانان با غرب در اولین مرحله خود به‌طور طبیعی و بدون فزون‌خواهی و توسعه‌طلبی غرب انجام شد و در حوزه خواص و اندیشمندان تأثیرگذار بود و هرگز به صورت تفکر عامه مردم در نیامد.^۱

مرحله دوم: در این مرحله، تلاقی اسلام و غرب به‌طور عمده از جنبه علمی و فرهنگی فراتر رفت و به مداخلات سیاسی و نظامی و جنگ‌های صلیبی منجر شد. این جنگ‌ها به شناخت اندک مسلمانان از غرب و تأثیر بیشتر مسلمانان بر اروپاییان منجر شد.^۲

از این رو می‌توان جنگ‌های صلیبی را مقدمه‌ای بر رنسانس اروپا دانست.^۳ در این مرحله مسلمانان نظم‌های اجتماعی نیرومندی داشتند و غرب هیچ جاذبه‌ای برای آنان نداشت. از این رو، آحاد مردم مسلمان به شکلی جدی و چالش‌برانگیز از تأثیر فرهنگی یا سیاسی غریبان به دور بودند.

مرحله سوم: در این مرحله که دوران مدرنیته غربی است، غرب به شکلی جدید و یک‌پارچه خود را بازیابی کرد. در حالی که سه امپراطوری بزرگ اسلامی (صفویه، عثمانی و گورکانی) در یک جبهه واحد سیاسی نبودند. از این رو با شروع انقلاب انگلیس و سپس فرانسه از قرن هفدهم و هیجدهم میلادی و به آرامش رسیدن نسبی هرچه بیشتر رنسانس از یک سو و تزلزل و انحطاط در نظام‌های مدنی و اجتماعی مسلمانان

۱. برای مطالعه بیشتر ر.ک: ایران معاصر و غرب جدید: درآمدی تاریخی - فلسفی بر ریشه‌های انقلاب اسلامی (مجمومه مقالات).

۲. ر.ک: مدارس و دانشگاه‌های اسلامی و غربی در قرون وسطی، زیر نظر کریم مجتهدی.

۳. برای نمونه ر.ک: نگاهی به ابعاد گوناگون جنگ صلیبی غرب با اسلام، علی ابوالحسنی (منذر)؛ تاریخ جنگ‌های صلیبی، استیون رانسیمان، ترجمه منوچهر کشف.

از سوی دیگر، کم‌کم کفه تعادل این ترازو به هم خورد و نفوذ پیدا و پنهان غرب در جهان اسلام آغاز شد. این نفوذ نه به طور طبیعی بر اثر تماس علمی و فرهنگی، بلکه در سایه سیاست‌های استعماری^۱ غربیان بود که آثار اقتصادی و تجاری خاصی را به دنبال داشت. نمونه بارز و مرحله اولیه استعمار را می‌توان در حمله نظامی و اشغال سرزمین‌های اسلامی دانست. ورود ناپلئون به اسکندریه در سال ۱۷۹۲م. آغاز این ماجرا بود^۲ و تأسیس اسرائیل در سال ۱۹۴۸م. پس از سقوط امپراطوری عثمانی در سال ۱۹۲۴م. را نیز می‌توان پایانی بر این مرحله دانست. بدین‌سان بود که این مرحله از تعامل غرب با دنیای اسلام نه فقط بر نخبگان، بلکه بر زندگی و آداب‌ورسوم و سنن مردم عادی کوچه‌بازار هم تأثیر داشت.^۳

البته این پایان ماجرا نیست. در برابر این صورت‌مسئله و با مفقود شدن و ضعف و سستی نظام‌های مدنی و اجتماعی اسلامی بر اثر این نفوذ فرایند دنیای غرب، نوعی «بیداری اسلامی» و سپس «نهضت‌های بیدارگرایانه اسلامی» ظهور کرد که مقاومت ذاتی و درونی دنیای اسلام را شامل می‌شد. درحقیقت در این مرحله، بیداری اسلامی و سپس در مرحله تکامل‌یافته‌تر، نهضت‌ها و جنبش‌های اسلامی، جبران‌کننده فقدان یا ضعف مدنیت و نظام‌های سیاسی و اجتماعی بومی و اسلامی شدند.

البته غرب هیچ‌گاه اسلام را به عنوان یک تمدن و فرهنگ پویا به رسمیت نشناخت و بیشتر انتظار داشت مسلمانان هژمونی غرب را بپذیرند و به عبارت دیگر جهان سومی باقی بمانند.^۴ نمونه بارز این رویکرد را می‌توان در جریان شرق‌شناسی مشاهده کرد.^۵ غرب از هیچ کوششی برای ناکام گذاردن خیزش اسلامی، مقابله با آن، سرگرم

۱. برای نمونه ر.ک: اسلام سیاسی در کشاکش هویت و تجدد، رضوان السید، ترجمه مجید مرادی، ص ۱۷.

۲. موسوعة تاریخ العلاقات بین العالم الاسلامی و الغرب، سمیر سلیمان؛ الاسلام و الغرب، اشکالیه التعایش و الصراع، سمیر سلیمان.

۳. برای مطالعه بیشتر در این مورد ر.ک: پرسش از ماهیت مدرنیته در ایران، موسی نجفی و دیگران؛ چالش‌های اجتماعی - فرهنگی سنت و مدرنیته در ایران، محمدعلی محمدی؛ درآمدی بر مبانی و فرایند شکل‌گیری مدرنیته، مهدی مشکفی؛ مدرنیته سیاسی، موریس باریبه، ترجمه عبدالوهاب احمدی.

۴. برای نمونه ر.ک: آینده اسلام و غرب: برخورد تمدن‌ها یا همزیستی مسالمت آمیز؟، شیرین هانتر.

۵. ادوارد سعید در کتاب شرق‌شناسی (ترجمه عبدالکریم گواهی)، به‌خوبی این جریان را نقد کرده است.

ساختن آن و وارد آوردن انواع تهمت‌ها از قبیل عقب‌ماندگی و ارتجاع، افراط‌گرایی و بنیادگرایی، خشونت و تروریسم، فعالیت علیه دموکراسی و آزادی و ضربه زدن به حقوق بشر و ... فروگذار نکرد.^۱

غرب با فروپاشی امپراطوری عثمانی سعی کرد وجود سیاسی اسلام را از بین ببرد و در همین احوال، یورش فرهنگی غرب نیز فزونی یافت و ادعاهای صلیبی جدیدی مطرح شد. نمونه این برخوردها را می‌توان در نظرات لرد کرومر^۲ در سال ۱۹۰۸م. در کتاب «المصر الحدیثه»^۳ دانست که اسلام را مرده یا در آستانه مرگ می‌دانست. در سال‌های اخیر نیز نظریه جنگ تمدن‌های هانتینگتون در همین راستا قابل بررسی است.^۴

تمدن غرب به این دلیل مانع اعتلای تمدن اسلامی است که این تمدن می‌خواهد در همه ابعاد، تمامیت خود را نشان دهد و اجازه نمی‌دهد که چیزی بر خلاف مسیر حرکت تمدن غرب اظهار وجود کند. به عبارت دیگر تمدن غرب تمامیت‌خواه است و از این جهت، مانع بروز و ظهور تمدن اسلام است.^۵

به عبارت دیگر، غرب برای خود اصالت تمدنی قائل است و بقیه تمدن‌ها را فرعی می‌داند. از این رو می‌خواهد اصول و مبانی خود را بر سایر فرهنگ‌ها تحمیل کند.^۶ حتی در رویکرد اقتصادی جهانی شدن، غرب قصد استحاله فرهنگ‌ها و نظام‌های سیاسی سراسر جهان و استخدام آنها در خدمت نظام دموکراسی لیبرال سرمایه‌داری را دارد.^۷

۱. بیداری اسلامی، چشم انداز آینده و هدایت آن، جمعی از نویسندگان، ج ۱، «غرب و خیزش اسلامی»، محمدعلی تسخیری، ص ۵۷.

۲. لرد کرومر، مستشار مالی و رئیس بانک انگلیس در مصر است که در زمان سیدجمال‌الدین اسدآبادی در مصر حضور داشته و تلاش زیادی برای توقف حرکت‌های سیدجمال و از جمله توقف انجمن وطنی مصر نموده است.

۳. لرد کرومر در این کتاب معتقد است مسلمانان برای پیشرفت، راهی جز همراهی با مدرنیسم و کنار گذاشتن اسلام ندارند. مصطفی غلابینی، نقدی بر این کتاب نوشته است؛ ر.ک: الاسلام روح المدنیة، مصطفی الغلابینی.

۴. ر.ک: برخورد تمدن‌ها و بازسازی نظم جهانی، ساموئل هانتینگتون، ترجمه محمدعلی حمید رفیعی؛ استراتژی نظامی آمریکا، ساموئل هانتینگتون، ترجمه جمشید سرمستانی.

۵. تمدن برتر: نظریه تمدنی بیداری اسلامی و طرح عالم دینی، موسی نجفی، صص ۷۸ و ۷۹، ۲۰۵ و ۲۰۷.

۶. ر.ک: تمدن برتر: نظریه تمدنی بیداری اسلامی و طرح عالم دینی، صص ۵۰-۷۲.

۷. ر.ک: جهانی شدن و مسائل آن، ژوزف استیگلیتز، ترجمه حسن گلریز، ص ۱۴۸.

استعماری غرب و امت اسلامی

در متون سیاسی معاصر، یکی از عوامل تحولات فکری و اجتماعی دو سده اخیر جوامع مسلمان و همچنین بیداری اسلامی را روبه‌رو شدن مسلمانان با فرهنگ و تمدن جدید غربی و پی بردن آنان به عمق عقب‌ماندگی خود در برخی زمینه‌ها در برابر غرب دانسته‌اند. در واقع این پدیده واکنش دینی اندیشمندان جوامع مسلمان در برخورد با فرهنگ و تمدن غربی است. به این ترتیب تحولات مربوط به بیداری اسلامی از اوایل سده ۱۳ ق. / ۱۹ م. با کوشش برای سازگار کردن اسلام با تمدن جدید آغاز شد.^۱

مسلمانان پس از مواجهه با تمدن غرب و ضعف تمدنی خود در مقابل آن، یاد روزهای عزت و اقتدار خود در قرن‌های پیش افتادند و عزمشان را برای دستیابی به آن دوران جزم کردند؛ به این ترتیب مواجهه مسلمانان با غرب، آنها را از خواب غفلت بیدار کرد.^۲ جستارهای تاریخی نشان داده است که حضور قدرت‌های استعماری شرق و غرب در جهان اسلام با گسترش و نوع حرکت‌ها و جنبش‌های اسلامی رابطه مثبت دارد.^۳

جنبه فرهنگی و نوین حضور استعمار در کشورهای اسلامی نیز از ابعاد و جهات اجتماعی تقابل امت اسلامی و غرب حکایت دارد؛ به طوری که بسیاری از اندیشمندان، تحولات اخیر خاور میانه و شمال آفریقا را شورش بر مدرنیته وارداتی قلمداد کرده،

۱. پویایی فرهنگ و تمدن اسلام و ایران (از رکود تا بیداری اسلامی)، علی‌اکبر ولایتی، ج ۲، ص ۱۱۶۹.

۲. به اعتقاد خورشید احمد (برای مطالعه نظریات خورشید احمد ر.ک.:

Voice of Resurgent Islam، "The nature of The Islamic Resurgence"، in: John L. Esposito (ed)، Khurshid Ahmad.

محقق پاکستانی و عضو جماعت اسلامی پاکستان سیاست استعماری چهار اثر بر جوامع اسلامی به جا گذاشت:

۱. غیر مذهبی (سکولار) کردن؛ ۲. غربی کردن؛ ۳. قطب‌بندی آموزشی بر محور نهادهای آموزشی سنتی و

نهادهای آموزشی نوین و پیدایی نخبگان جدید بیگانه با مردم بومی؛ ۴. بحران رهبری در اثر نابودی

سازمان‌یافته رهبری سنتی جوامع اسلامی و تحمیل رهبری سیاسی بدون برخورداری از پشتوانه مردمی؛ ر.ک.:

جامعه‌شناسی سیاسی جنبش‌های اسلامی، حمید احمدی، ص ۲۶.

۳. ر.ک: بیداری اسلامی، علی‌اکبر ولایتی، صص ۹ - ۱۲.

نفوذ گسترده کشورهای غربی در شکل دادن به امور داخلی کشورهای عربی را پایه خشم و ناآرامی در این سرزمین دانسته‌اند.^۱

برنارد لوئیس در این موارد می‌گوید: این خود به اندازه کافی برای مسلمانان ناخوشایند است که ببینند پس از قرن‌ها ثروت و قدرت، رهبری‌ای را که حق خود می‌دانند از دست بدهند و به نقش دنباله‌روی غرب تنزل یابند.^۲

حضور گسترده نظامی غرب، خصوصاً آمریکا در جهان اسلام، تلاش آنها برای ترویج فرهنگ غربی برای ایجاد تغییرات بنیادین فرهنگی، سیاسی و اجتماعی، همچنین حمایت گسترده از رژیم‌های غرب‌گرای این مناطق، در ذهنیت مسلمانان احساس نوعی تحقیر همراه با تلاش برای کسب هویت اسلامی و ایجاد جامعه‌ای عاری از نفوذ و سیطره غرب ایجاد کرده است که در قالب جنبش‌های اسلامی، ضدغربی و ضد حکومت‌های غرب‌گرا آشکار می‌شود. شهید مطهری نیز جنبش‌های امت اسلامی را عکس‌العملی در مقابل هجوم استعمار سیاسی و اقتصادی و فرهنگی غرب می‌داند.^۳

برای فهم این موضوع که چرا امروز ایده امت اسلامی در تقابل با غرب مورد توجه واقع شده است، می‌توان گفت مسلمانان سال‌هاست به خاطر نفوذ قدرت‌های استعمارگر از زندگی و حیات اسلامی همه‌جانبه خود محروم شده و در هر برهه از تاریخ، بخشی از شخصیت و مسلمانی خویش را گم کرده‌اند.^۴ استعمار، حاکمیت و استقلال کشورهای اسلامی را تضعیف کرد و ماهیت مناسبات مسلمانان و غرب از روابط بین دو بازیگر مساوی، به رابطه‌ای بین حاکم و تابع تبدیل کرد. این استیلا

۱. ر.ک: اطلاعات سیاسی اقتصادی، «بهار عربی: شورش بر مدرنیته وارداتی»، حسین دهشپار، ش ۲۸۲، ص ۹؛

اطلاعات سیاسی اقتصادی، «جهان عرب: بنیادهای داخلی و بین‌المللی؛ بی‌ثباتی پر دامنه»، ص ۱۶.

۲. مشکل از کجا آغاز شد؟ تأثیر غرب و واکنش خاور میانه، برنارد لوئیس، ترجمه شهریار خواجهان، ص ۲۲۰.

۳. ر.ک: نهضت‌های صدساله اخیر، مرتضی مطهری، ص ۱۳.

۴. نظریه بیداری اسلامی بر اساس اندیشه سیاسی حضرت آیت‌الله العظمی خامنه‌ای، موسی نجفی، ص ۷.

اقتصادی و سیاسی، ضربه روانی شدیدی بود که به مسلمانان وارد آمد و آنها را به بررسی علل و راه برون‌رفت از این اوضاع کشاند.^۱

در بررسی تاریخچه روابط اسلام و غرب، مفهوم «استعمار» بسیار پررنگ و پرکاربرد است. برای تبیین اینکه عملکرد غربیان یکی از مهم‌ترین عوامل بیرونی بیداری امت اسلامی است، انواع و کارکرد روابط استعماری غرب را بررسی می‌کنیم.

استعمار که یکی از مهم‌ترین عوامل بیرونی عقب‌ماندگی جوامع اسلامی است، در لغت به معنای آباد کردن و در حوزه مسائل سیاسی به معنای حاکمیت گروهی از افراد بر مردمان و سرزمین خود است. اما حضور قدرت‌های استعماری در یک منطقه، بدون توجه حضور آنها و تغییرات لازم تداوم نمی‌یافت.^۲ لذا پدیده استعمار، ابعاد گوناگون زندگی کشورها را دگرگون می‌کرد تا تداوم حیاتش را تضمین کند. بنابراین استعمار انواع و شگردهای گوناگونی یافت:

۱. **استعمار سیاسی:** استعمار سیاسی را می‌توان نفوذ و دخالت یک کشور بیگانه در کشور دیگر دانست تا آنجا که حاکمیت کشور مستعمره، تابع اراده کشور استعمارگر قرار گیرد. استعمار سیاسی مقدمه استثمار منابع طبیعی و انسانی بود.^۳

۲. **استعمار فرهنگی:** استعمار فرهنگی را می‌توان وادار کردن یک جامعه برای پذیرش تمدن، ایدئولوژی و فرهنگ جامعه دیگر دانست که تغییر زبان و حتی گرایش‌های مذهبی کشورهای استعمارزده، وسیله‌ای برای تحقق آن است.^۴ به این ترتیب استعمار با تحمیل تمدن خود بر کشور استعمارزده، او را به مرحله بیگانگی از خویش می‌رساند و از این طریق، امکان هرگونه تحول داخلی را از میان برمی‌دارد.^۵

۱. ر.ک: آینده اسلام و غرب، صص ۱۲۱ - ۱۳۷.

۲. ر.ک: بویایی فرهنگ و تمدن اسلام و ایران (از رکود تا بیداری اسلامی)، ج ۲، صص ۱۰۱۱ - ۱۰۱۳.

۳. ر.ک: فرهنگ روابط بین‌الملل، جک سی پلینو و روی آلتون، ترجمه و تحقیق حسن پستا، ص ۵۰.

۴. ر.ک: همان، صص ۳۲ و ۳۴.

۵. ر.ک: چهره استعمارگر، چهره استعمارزده، آلبر ممی، صص ۱۱۹ - ۱۲۱.

۳. **استعمار اقتصادی:** پیچیده‌ترین و قوی‌ترین بعد استعمار، دخالت و نفوذ آن در اقتصاد کشورهای استعمارزده است تا آنجا که حاکمیت و اقتدار سیاسی آن متزلزل می‌شود. استعمارگران پس از ورود به کشورهای مستعمره، صنایع داخلی را ناامید و وابسته به خود می‌کنند تا آنها فقط محصولات خام تولید کنند و محصولات کشورهای استعماری را با ارزش افزوده بخرند.

به دنبال این، جریان مرکانتیلیسم (سوداگری) که شامل دیدگاه‌های اقتصادی استعماری بود از سده پانزدهم تا هجدهم بر اروپا حاکم شد.^۱ امپریالیسم نیز که ابعاد گوناگون سیاسی، فرهنگی و اجتماعی دارد، عمدتاً در استعمار اقتصادی متبلور است.^۲

سرآغاز استعمارگری اروپاییان، پیشرفت در صنعت دریانوردی بود که توانستند به سرزمین‌های دور دست برسند؛ به خصوص که رنسانس علاوه بر تحولات اقتصادی و صنعتی، اروپاییان را از تنگناهای فکری خارج و به کشف دنیای جدید تشویق کرد.^۳

در این بین خلیج فارس به مثابه منطقه‌ای مهم در آسیا، از دید استعمارگران پنهان نماند؛ به خصوص که کشف نفت، سرمایه عظیمی را در این منطقه فراهم ساخت.^۴ پس از جنگ جهانی دوم و استقلال کشورهای حوزه خلیج فارس، زمینه‌ای برای پیشرفت‌های اقتصادی و اجتماعی آنها فراهم شد،^۵ ولی ابرقدرت‌های استعمارگر کماکان حضور خود را به عنوان تیم در منطقه حفظ کرده و به نوعی آنها را بین خود تقسیم کردند.^۶

۱. ر.ک: پویایی فرهنگ و تمدن اسلام و ایران (ار رکود تا بیداری اسلامی)، ج ۲، صص ۱۰۱۶ - ۱۰۲۱.

۲. ر.ک: درآمدی بر روابط بین‌الملل، ص ۲۳۴.

۳. ر.ک: تاریخ سده‌های میانه، گ.م. دنسکوی و او. آگیبالووا، ترجمه رحیم رئیس‌نیا، صص ۲۵۳ - ۲۴۵؛ تاریخ جهان: تحول اندیشه، تمدن و فرهنگ جهان، زیر نظر ماروین پری، دبیر: هوارد ار. اندرسون، ترجمه عبدالرحمن صدریه، صص ۲۷۴ - ۲۸۶؛ تاریخ تمدن، هنری لوکاس، ترجمه عبدالحسین آذرنگ، ج ۲، ص ۴۴.

۴. ر.ک: خلیج فارس در عصر استعمار، ر. وادالا، ترجمه شفیق جوادی، صص ۳۹ - ۴۵، ۶۸ و ۶۹؛ سلطه‌جویان و استعمارگران در خلیج فارس، اسکندر دلم، صص ۹۵ - ۱۰۱.

۵. ر.ک: مسائل سیاسی - اقتصادی جهان سوم، احمد ساعی، ص ۶۹.

۶. ر.ک: جغرافیای سیاسی خاور میانه و شمال آفریقا، آلاسیدیر درایسدل و جرالداچ. بلیک، ترجمه دره میرحیدر،

استعمارگران در آفریقا نیز حضوری گسترده و عمیق داشتند؛ به طوری که تجارت برده از تجارت طلا اهمیت بیشتری یافت و انسان با ارزش‌ترین صادرات آفریقا شد.^۱ استعمارگران در سایر نقاط جهان اسلام، مانند جنوب شرق آسیا (مالزی، اندونزی، مالایا و فیلیپین) نیز حضور داشتند.^۲

هرچند پایان دهه ۱۹۶۰ را می‌توان عصر مرگ استعمار نامید، اما پس از این، نفوذ اقتصادی و سیاسی جهان توسعه‌یافته بر جهان عقب‌مانده باقی ماند؛ زیرا کشورهای استقلال‌یافته، هرچند ظاهراً استقلال سیاسی یافتند، ولی وابستگی اقتصادی آنها حفظ شد. از اینجا تاریخ «استعمار نو» آغاز می‌شود^۳ که از طریق غیرمستقیم و نیروهای بومی مزدور خود فروخته انجام می‌شد.

پس از این مرحله، استعمار، مرحله جدیدی را آغاز کرده که «استعمار فرانوا» نام گرفت. در این مرحله از استعمار، استقلال فکری - فرهنگی جوامع اسلامی هدف قرار داد.^۴

جهان اسلام به رهبری علما و نخبگان فرهنگی و سیاسی خود در مقابل این سطح از استعمار که برخی از آن به جهانی شدن یاد می‌کنند^۵ نیز مقاومت و ایستادگی کرد. به این ترتیب می‌توان گفت، جهانی شدن به دنبال تحمیل فرهنگ و نظام ارزشی و معرفتی غربی و سکولار بر سایر فرهنگ‌هاست و بیداری امت اسلامی واکنش جهان اسلام در

۱. ر.ک: کشف و استعمار آفریقا، خسرو سرمد؛ تاریخ جوامع اسلامی، ایر.ام. لاپیدوس، ترجمه محمود رمضان‌زاده، ج ۱، صص ۶۸۹-۶۹۲.

۲. برای مطالعه بیشتر در مورد تاریخ استعمار در جنوب شرق آسیا ر.ک: سیاست و حکومت در آسیای جنوب شرقی، بهزاد شاهنده، صص ۱۴ و ۱۵، ۵۷ و ۵۸، ۶۷-۶۹.

۳. ر.ک: فهم سیاست جهان سوم، برایان کلایو اسمیت، ص ۱۹۶؛ مسائل سیاسی - اقتصادی جهان سوم، احمد ساعی، صص ۱۵۶ - ۱۵۸.

۴. ر.ک: مجموعه مقالات همایش، استعمار فرانوا، گروهی از نویسندگان؛ استعمار فرانوا: نظام سلطه در قرن بیست و یکم، جواد منصوری؛ شناخت ماهیت استعمار فرانوا، محمد رحیم عیوضی.

۵. ر.ک: استعمار فرانوا، جهانی‌سازی و انقلاب اسلامی، احمد واعظی.

مقابل ابعاد اقتصادی،^۱ سیاسی^۲ و فرهنگی^۳ جهانی سازی است که با هدف غربی سازی جهان، خطر بزرگی برای اضمحلال هویتی امت اسلامی به حساب می آید.

به عبارت دیگر همان طور که در استعمار کهن و استعمارنو، رهبران مذهبی به دنبال استقلال جغرافیایی و سیاسی بودند، در استعمار فرانو نیز به دنبال استقلال فکری، فرهنگی و هویتی جهان اسلام و بازگشت به سرچشمه های اصیل تفکر اسلامی و گشودن افق های پیشرفت اجتماعی براساس تعالیم اسلامی هستند. از این رو تحولات اخیر جهان اسلام نه تنها در راستای جهانی شدن و فرهنگ سیاسی مدرن نیست، بلکه حرکتی کاملاً هوشمندانه و استقلال طلبانه در مقابل آن و برای تقویت امت اسلامی است.^۴

درحقیقت از همان زمانی که سرزمین های اسلامی مورد تهاجم نظامی و فرهنگی مغرب زمین قرار گرفت، بزرگانی برخاستند و در برابر برتری طلبی های فرهنگی و تمدنی فرنگیان بر طبل بیدارگری امت اسلامی زدند. بیداری و بازگشت مجدد به مبانی شریعت، درحقیقت انعکاسی از پایداری و ایستادگی امت اسلامی در برابر سلطه طلبی و جهان شمولی ایدئولوژی تمدن غرب است. هدف اساسی و بنیادین این ایستادگی را باید طرد سلطه طلبی این جهان بینی و اثبات توانایی شریعت اسلامی برای حل چالش های حیات اجتماعی مسلمانان توصیف کرد^۵ و این یعنی اینکه مسلمانان به سوی تقویت و بازآفرینی امت اسلامی در حال حرکت هستند.

۱. ر.ک: جهانی شدن و استعمار دوباره، علی محمدی؛ جهانی کردن فقر و فلاکت: استراتژی تعدیل ساختاری در عمل (مجموعه مقالات)، احمد سیف.

۲. ر.ک: استراتژی سلطه، احمد واعظی.

۳. ر.ک: جهانی شدن و فرهنگ، تام لینسون، ترجمه محسن حکیمی؛ جهانی شدن و فرهنگ هویت، احمد گل محمدی.

۴. ر.ک: مقالات برگزیده همایش بیداری اسلامی در اندیشه سیاسی حضرت آیت الله العظمی امام خمینی و حضرت آیت الله العظمی خامنه ای، «نسبت بیداری اسلامی با جهانی شدن»، محمدعلی رنجبر، صص ۱۰۲۹ - ۱۰۶۱.

۵. ر.ک: تأملاتی سیاسی در تاریخ تفکر اسلامی (مجموعه مقالات)، ج ۳، به اهتمام موسی نجفی، «مدخلی بر جنبش های اسلامی معاصر»، مظفر نامدار، ص ۹۶.

بنابراین بیدارگری امت اسلامی هم پدیده‌ای اثباتی و هم واکنشی است. هجوم غرب به جهان اسلام به گونه‌ای بود که به هویت جهان اسلام ضربه می‌زد. در مقابل، مسلمانان به این اندیشه افتادند که از شخصیت، هویت و استقلال فکری خود دفاع کنند.^۱

در یک جمع‌بندی کلان در سطح نظام بین‌الملل، می‌توان ریشه اسلام سیاسی نوین و جنبش‌های اسلامی متکی بر آن را در تغییر و تحولات بنیادین در سطح نظام جهانی در قرن‌های شانزدهم میلادی به بعد جست‌وجو کرد. شرایط نوین اقتصادی و اجتماعی جوامع غرب مسیحی، به خصوص اروپا، تأثیر زیادی بر ارتقای جایگاه اقتصادی و سیاسی آنها در جهان گذاشت و آنها را در موقعیت برتری از جهان اسلام قرار داد. این برتری در مواجهه نظامی جهان اسلام با غرب خود را نشان داد و شکست‌هایی را بر سه قدرت جهان اسلام یعنی امپراطوری عثمانی،^۲ ایران^۳ و هند وارد کرد. این برتری نظامی، سیاسی، اقتصادی و فکری غرب، نوعی بحران هویت در میان متفکران اسلامی ایجاد کرد و آنها را برای چاره‌جویی واداشت.^۴

جالب اینجاست که مقابله و واکنش اسلام در برابر استعمار، مدنظر اندیشمندان غربی نیز بوده است و به نوعی آن را پیش‌بینی می‌کردند.

آرنولد توینبی (مورخ معروف انگلیسی) در بررسی تمدن‌ها می‌گوید:

پان اسلامیزم خوابیده است اما اگر مستضعفین جهان بر ضد سلطه غرب شورش کنند و تحت یک رهبری قرار گیرند، این خفته بیدار خواهد شد و بانگ این شورش، ممکن است در برانگیختن روح نظام اسلام مؤثر افتد و اسلام بار دیگر برای ایفای نقش تاریخی خود قیام کند.^۵

۱. انقلاب فرامردن و تمدن اسلامی (موج چهارم بیداری اسلامی)، موسی نجفی، ص ۲۰؛ تمدن برتر: نظریه تمدنی بیداری اسلامی و طرح عالم دینی، موسی نجفی، صص ۱۹۷ و ۱۹۹.
۲. رک: قرون عثمانی، لرد کین راس، ترجمه پروانه تساری.
۳. رک: عصر بی‌خبری یا تاریخ امتیازات در ایران، ابراهیم تیموری.
۴. رک: سیر تحول جنبش‌های اسلامی، صص ۲۶ - ۳۰.
۵. تمدن در بوته آزمایش، آرنولد توینبی، ترجمه ابوطالب صارمی، ص ۵۳.

فقه سیاسی، حج و امت اسلامی

فقه سیاسی حج، یکی از مهم‌ترین چارچوب‌های مفهومی و نظری برای تحلیل کارکرد و جایگاه حج در توجیه مواجهه امت اسلامی با غرب است که نقش انسجام-بخش حج برای امت اسلامی در مقابل غرب را به خوبی تبیین می‌کند.

در این بخش قصد داریم ابعاد و مباحث فقهی امت اسلامی را با رویکرد فقه سیاسی بررسی کنیم و براساس نظریات نوین روابط بین‌الملل در مورد جایگاه دین، فرهنگ و هویت در روابط بین‌الملل و همچنین نظریات نوین جامعه‌شناسی سیاسی در بحث قدرت (قدرت نرم)، ظرفیت‌های درونی اسلام برای تقویت امت اسلامی در سطح بین‌الملل اسلامی را تحلیل کنیم. در این بین حج با تمرکز بر برائت از مشرکین به عنوان عبادتی فراگیر و بین‌المللی در جهان اسلام، مدنظر قرار گرفته است. به این ترتیب در این بحث افکار امام خمینی علیه السلام (احیاگر حج ابراهیمی) و ایده‌های انقلاب اسلامی در حج نیز مطرح می‌شود.

در دوره‌های نخستین تشکیل دولت اسلامی، فقه سیاسی به طور جداگانه تدوین نیافته بود، بلکه مباحث مربوط به فقه سیاسی در ضمن احکام کلی اسلام مورد بحث قرار می‌گرفته است. به همین دلیل، در تألیفات فقهای متقدم، احکامی چون جنگ، جهاد و اهل ذمه در کنار احکام حج، نماز جمعه و حدود آورده شده است. به تدریج، فقه سیاسی پیشرفت کرد و فقهای اسلامی شروع به تدوین کتاب‌هایی نمودند که مسائل اقتصادی و مالی - که برخی بدان، عنوان خراج دادند - را مورد بحث قرار داده بود.^۱

فقه سیاسی همزاد تمدن اسلامی و در علم‌شناسی دوره میانه، بخش عمده «علم مدنی» مسلمانان است، ولی فروپاشی دستگاه خلافت و سلطنت، رواج ملی‌گرایی و ظهور دولت‌های ملی در جهان اسلام که گرایش‌های گریز از مذهب داشتند، مدتی فقه سیاسی را در سایه قرار داده بود. لیکن امواج اسلام‌گرایی معاصر باز هم رابطه دین و

۱. فصلنامه حکومت اسلامی، «نگاهی به فلسفه سیاسی در اسلام»، صادق حقیقت، ش ۲، ص ۶۷.

سیاست در جهان اسلام را در مرکز توجه قرار داد و به تبع این تحولات فقه سیاسی نیز اهمیت مضاعفی پیدا کرد.^۱

هرچند فقه سیاسی در هر دوره‌ای از تاریخ، از عناصر ماهوی و اصیل و منطقی برخوردار است که به آن نوعی انسجام داده و آن را از مناسبات تاریخی و شرایط سیاسی - اجتماعی زمانه جدا ساخته است، ولی فقه سیاسی، جدا از شرایط تاریخی قابل ارزیابی نیست. درحقیقت فقه سیاسی، تفکر سامان‌یافته و صورت‌بندی‌شده‌ای است که فقیهان سیاسی برای حل بحران‌ها و پاسخ به مشکلات زمانه با چیره‌دستی ارائه می‌دهند.^۲

در برخی تعاریف^۳، فقه سیاسی به عنوان دانش بیان احکام شرعی ناظر به زندگی سیاسی و یا دانش بیان قواعد تنظیم‌کننده زندگی سیاسی در نظر گرفته شده است. این تعاریف که مبتنی بر تقسیم‌بندی رایج و دیرین فقه به سه شاخه فقه‌العبادات، فقه‌المعاملات و فقه‌السیاسات است، به ماهیت سیاست و پدیده‌های سیاسی از یک‌سو و به خصلت اجتهاد در حوزه سیاست از سوی دیگر چندان توجه نشده است. به عبارت دیگر در این تعاریف به یک بخش اجتهاد (نص‌گرایی) توجه شده، ولی سوی دیگر آن (معطوف بودن به عمل در حوزه سیاست) چندان مورد توجه نبوده است. در حالی که:

دانش فقه سیاسی دستگاهی معرفتی است که یک سر آن به امر ایمانی و نصوص ثابت قدسی وصل است و سر دیگرش به امر سیاسی که بالذات متغیر، زمانی، مکانی، قومی، نژادی و غیره بسته است.^۴

۱. ر.ک: فصلنامه سیاست، «درآمدی بر فقه سیاسی»، داود فیرحی، ش ۱، ص ۲۳۷.

۲. ر.ک: فصلنامه حکومت اسلامی، «نگاهی به فلسفه سیاسی در اسلام»، صادق حقیقت، ش ۲، ص ۷۵.

۳. ر.ک: فقه و سیاست در ایران معاصر، داود فیرحی، ص ۱۸؛ فقه سیاسی، عباسعلی عمید زنجانی، ج ۲، صص ۴۱ - ۵۰؛ فقه سیاسی اسلام، ابوالفضل شکوری، ص ۷۱؛ روش‌شناسی در مطالعات سیاسی اسلام، علی‌اکبر علیخانی و همکاران «روش‌شناسی در تحقیقات فقه سیاسی»، عباسعلی عمید زنجانی، ص ۴۱۳؛ فصلنامه حکومت اسلامی، «ارتباط فلسفه سیاسی و فقه سیاسی»، سیدصادق حقیقت، ش ۳، صص ۸۴ و ۸۵.

۴. «درآمدی بر فقه سیاسی»، داود فیرحی، ص ۲۳۲، فصلنامه سیاست، مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دوره

توجه توأمان به این دو بعد، سبب می‌شود فقه سیاسی به عنوان یک دانش عملی در نظر گرفته شود. چنین دیدگاهی درباره فقه سیاسی موضوع فقه سیاسی را از «افعال سیاسی مکلفان»^۱ به «اعمال سیاسی مکلفان»^۲ تغییر می‌دهد.^۳

مقصود از عمل سیاسی، هرگونه فعالیت سیاسی است که برخوردار از سه ویژگی اساسی باشد: ارادی بودن،^۴ انعطاف‌پذیر بودن^۵ و جمعی بودن. عمل سیاسی، فعالیتی است که در حوزه سیاست و زندگی سیاسی با اراده صورت گرفته، به دلیل سیال بودن و انعطاف‌پذیر بودن سیاست و پدیده‌های سیاسی، فعالیت مذکور قابل تغییر و سیال بوده و در ذات آن جمعی بودن نهفته است.

فقه سیاسی به دلیل پرداختن به پدیده‌های متغیر و سیال سیاسی، دانشی متغیر و در معرض دگرگونی است. بدیهی است این دگرگونی نه در روش و قواعد و نه در منابع و مبانی، بلکه بیشتر از جهت موضوعات است که فقه سیاسی به آنها می‌پردازد. این موضوعات در زمان‌ها و مکان‌های مختلف، وضعیت متفاوتی پیدا می‌کنند و از این جهت فقه سیاسی را در برابر عنصر زمان و مکان دانشی، زمانی و مکانی و به عبارت دقیق‌تر، دانشی عملی گرداننده، آن را در جایگاه حکمت عملی قرار می‌دهند. در نتیجه فقه، «تئوری واقعی و کامل اداره انسان و اجتماع، از گهواره تا گور» و «حکومت فلسفه عملی تمامی فقه در زوایای زندگی» می‌گردد. بر این اساس اجتهاد در این دانش عملی، نیازمند توجه زیاد به دو عنصر زمان و مکان است.^۶ بنابراین می‌توان گفت فقه سیاسی درصدد است ایمان اسلامی را به صورت منطقی به مسائل اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و سیاسی روز جامعه پیوند دهد.^۷

1. political works

2. political actions

۳. ر.ک: فصلنامه سیاست، «زبان، عمل و اجتهاد در فقه سیاسی»، منصور میراحمدی، ش ۳، صص ۳۴۲ و ۳۴۳.

۴. ر.ک: احصاء العلوم، ابونصر محمد فارابی، تحقیق: عثمان محمد امین، ص ۶۴.

۵. ر.ک: اخلاق ناصری، خواجه نصیرالدین طوسی، تصحیح و تنقیح مجتبی مینوی و علیرضا حیدری، ص ۴۱.

۶. «زبان، عمل و اجتهاد در فقه سیاسی»، ص ۳۴۴.

۷. «درآمدی بر فقه سیاسی»، ص ۲۳۳.

تعریف محمد عبدالقادر ابوفارس تا حدودی با این رویکرد تناسب دارد: «فقه سیاسی، فهم دقیق امور شئون داخلی و خارجی است و تدبیر این امور و شئون و مراعات آنها در پرتو احکام شریعت است».^۱

با توجه به مطالب فوق می‌توان با توجه به سرشت دوگانه اجتهاد و تأثیر آن بر فقه سیاسی، فقه سیاسی را چنین تعریف کرد:

فقه سیاسی دانشی عملی است که با اجتهاد در نصوص دینی، احکام شرعی اعمال سیاسی مکلفین را استنباط نموده، اصول و قواعد تدبیر و تنظیم زندگی سیاسی آنان را در اختیار قرار می‌دهد.^۲

امام خمینی علیه السلام و تحول فقه سیاسی حج

امام خمینی علیه السلام براساس مبانی فکری و دیدگاه سیاسی ویژه، حج را با ظرفیت‌ها و کارکردهای اخلاقی، سیاسی، اجتماعی و اقتصادی خود در سطح فردی، ملی و بین‌المللی، مطرح کرد؛ به طوری که می‌توان ایشان را احیاگر حج ابراهیمی نامید. بخش اصلی احیاگری در ارائه تصویر و نگرشی جدید از ابعاد فقهی حج بود که کاملاً براساس نگرش‌ها و مبانی سیاسی انجام می‌شد. به این ترتیب احیاگری امام خمینی علیه السلام در حج با ایده فقه سیاسی پیوند خورد.

احیاگری دینی امام خمینی علیه السلام، با نگاهی جامع‌گرایانه به دین سستی و معطوف به بهره‌گیری از عناصر دینی در نوسازی جهان بود.^۳ امام خمینی علیه السلام در مسیر احیاگری دینی، اصالت‌هایی را که در سیر تحول تاریخی به خرافات و افسون‌های ذهنی و داوری‌های غیرواقعی آلوده شده بودند، بازسازی کرد. به این ترتیب با اتصال حال و

۱. الفقه السياسي عند الامام الشهيد حسن البنا، محمد عبدالقادر ابوفارس، ص ۱۴.

۲. «زبان، عمل و اجتهاد در فقه سیاسی»، ص ۳۴۸.

۳. ر.ک: مجموعه مقالات نخستین همایش اندیشه‌های سیاسی و اجتماعی امام خمینی، «امام خمینی و احیاگری

دینی: تغییر در پارادایم»، ولی‌الله عباسی، ج ۱، صص ۷۳-۱۰۱.

آینده به پیشینه تاریخی، به بازسازی تاریخی پرداخت و از فقر تاریخی‌گری تفکر مدرن^۱ و ضدپیشرفت بودن جریان‌های بنیادگرای سلفی^۲ فاصله گرفت.^۳ از این رو احیاگری امام خمینی علیه السلام نه به معنای عقب‌ماندگی و عدم بهره‌مندی و بروز تمدن بود و نه با ایمان متدینین در تضاد بود.^۴

امام خمینی علیه السلام با طرح ابعاد واقعی اسلام به مسلمانان فهماند که اسلام علاوه بر ابعاد مناسکی، منبع قوی و پرتحرک در زمینه‌های مختلف سیاسی، اجتماعی و اقتصادی است.^۵ ایشان با توجه ویژه به فقه سیاسی، بر این باور بود که:

حکومت در نظر مجتهد واقعی، فلسفه عملی تمامی فقه است و فقه در تمام زوایای زندگی بشریت است. حکومت نشان‌دهنده جنبه عملی فقه در برخورد با تمامی معضلات اجتماعی، سیاسی و فرهنگی است.^۶

از نظر امام خمینی علیه السلام سیاست از دیانت جدا نیست^۷ بلکه «اسلام تمامش سیاست است»^۸ و جدایی دین از سیاست از توطئه‌های استعمار است.^۹ از نظر امام علیه السلام بین دیانت و سیاست رابطه تعاملی (تأثیر و تأثر) برقرار است^{۱۰}؛ به عبارت دیگر بنا به تفسیر

۱. ر.ک: فقر تاریخی‌گری در حوزه فرهنگ و تمدن غربی، کارل ریموند پوپر، ترجمه احمد آرام.

۲. ر.ک: مجموعه آخرین انقلاب قرن، ج ۱ (ایدئولوژی انقلاب اسلامی ایران)، ص ۳۲۰.

۳. ر.ک: امام خمینی و اندیشه‌های اخلاقی - عرفانی (اخلاق، عرفان و جامعه)، «حکیم وحدت و زعیم کثرت (امام خمینی متفکر دوران گذار به جامعه توحیدی)»، مظفر نامدار طالشان، صص ۴۹۲ - ۴۹۸.

۴. ر.ک: مؤلفه‌های اندیشه سیاسی امام خمینی، «امام خمینی و نقد تجدد و ترقی در جامعه دینی و غیردینی»، مظفر نامدار، صص ۵۷ - ۱۰۳.

۵. ر.ک: مجله حضور، «دستاوردهای انقلاب اسلامی در جهان امروز»، احمد هوبر، ش ۱، ص ۷۶.

۶. صحیفه امام علیه السلام، امام خمینی علیه السلام، ج ۲۱، ص ۲۸۹.

۷. برای نمونه ر.ک: صحیفه امام، ج ۴، صص ۱۹ و ۲۰ و ج ۶، صص ۲۸۶ و ۲۸۷.

۸. صحیفه امام، ج ۱، ص ۲۷۰.

۹. برای نمونه ر.ک: صحیفه امام، ج ۵، ص ۱۸۸ و ج ۶، ص ۲۰۲.

۱۰. ر.ک: مجموعه مقالات همایش اندیشه‌های سیاسی و اجتماعی امام خمینی، «اخلاق و سیاست در اندیشه امام

خمینی»، اکرم نامور، ج ۲، صص ۳۱۵ - ۳۴۲.

فلاسفه سیاسی، اخلاق به سیاست تعیین می‌دهد و سیاست به اخلاق تحصیل می‌بخشد.^۱ تفسیر عالمانه و جامع‌نگر امام از سیاست و دیانت به گونه‌ای است که دین و سیاست را در نفس الامر هم‌نشین می‌بیند. بنابراین از دیدگاه ایشان، مسائل عبادی اسلام در عین عبادی بودن، جنبه اجتماعی نیز دارند؛ یعنی عموم احکام و دستورات اسلامی مانند منشور چندبعدی، ابعاد، مراتب و لایه‌های متعدد و منسجم دارند.^۲

برائت از مشرکین و فقه سیاسی حج

در سده‌های اخیر، روابط و تعامل غرب با جهان اسلام همواره از موضع بالاتر و اقتدار بوده که ره‌آورد آن تحقیر و استعمار جهان اسلام بوده است. بیداری اسلامی درصدد تغییر این سطح برخورد و نوع تعامل است.

حج در عین برخورداری از ابعاد اخلاقی و تربیتی و جهات سیاسی و فرهنگی در سطح جهان اسلام، با توجه به اینکه هویت یکسان، تعمیم‌یافته و منسجمی را از اسلام ترسیم می‌کند، اسلام را به عنوان یک بازیگر اساسی در عرصه بین‌الملل قرار می‌دهد. از اینجا نقش و آثار بین‌المللی حج در تعامل جهان اسلام با غرب در راستای بیداری اسلامی مشخص می‌شود.

به عبارت دیگر حج علاوه بر جهات اخلاقی و معنوی و همچنین ابعاد سیاسی، اجتماعی و فرهنگی درون‌تمدنی که به تعاملات داخلی جهان اسلام باز می‌گردد، برخی ابعاد و کارکردهای بین‌المللی و بیرونی نیز دارد که همه جهان اسلام را در بر می‌گیرد.

در این بین برائت از مشرکین یکی از سیاسی‌ترین اجزای حج است که هرچند از

۱. برای مطالعه بیشتر در مورد دیدگاه برخی از فیلسوفان و متفکران اسلامی درباره اخلاق و سیاست، ر.ک: اخلاق و سیاست در اندیشه سیاسی اسلام، رضا خراسانی؛ «پیوند اخلاق و سیاست در تفکر اسلامی»، دانیل اچ. فرانک، ترجمه مسعود صادقی علی‌آبادی.

۲. ر.ک: مجموعه مقالات همایش اندیشه‌های سیاسی و اجتماعی امام خمینی، ج ۱، «هم‌نشینی دین و سیاست از منظر امام خمینی» غلام‌حسن مقیمی، ص ۴۱.

مناسک فقهی حج نیست، ولی مصداق بارز مناسک سیاسی حج است. برائت از مشرکین به وضوح بر تمایز و جدایی از کفر و الحاد و مشرکان دلالت دارد و ابعاد و رویکرد غیریت‌ساز هویت اسلامی را نشان می‌دهد. یکی از نظریاتی که به خوبی می‌تواند ابعاد و کارکردهای بین‌المللی برائت از مشرکین را نشان دهد؛ نظریه «دشمن مشترک» است.

تبیین نظریه دشمن مشترک در مورد برائت از مشرکین در راستای تقابل امت اسلامی و غرب بر این است که در حج و در مراسم برائت از مشرکین، این ایده تقویت می‌شود که همه مسلمانان بر اینکه غرب دشمن مشترک آنهاست، متحد شوند و برای اعتلای تمدن اسلامی تلاش کنند.

افزون بر این، امت اسلامی برای تداوم و تحقق اهداف بلند خود، به وحدت و همدلی همه مسلمانان نیاز دارد. در این مسیر باید گرایش قومی و نژادی را کنار گذاشت و اسلام را محور جنبش و نهضت قرار داد. یکی از عواملی که سبب وحدت و تقویت انسجام جبهه داخلی می‌شود، وجود دشمن مشترک است.^۱

رفتار سیاسی چنان با موضوع دشمن و دشمنان و کنش و واکنش آنان عجین شده است که غیبت دشمن و حذف فیزیکی آن هم نظم فکری و رفتاری و حتی گرایش جبهه خودی را به طور استراتژیک به هم می‌ریزد. دشمن و رقیب، بخشی از «هویت و کیستی» هریک از طرف‌های درگیر را تشکیل می‌دهد. «هویت» با «صلابت» معنادار می‌شود. بخشی از پرسش کیستی ما مرهون آن است که ما چه کسی نیستیم. چه کسانی با ما متفاوت‌اند. چه کسانی ضد ما می‌باشند که منافع ما با منافع آنان در یک جوی حرکت نمی‌کند. بنابراین «اصل هویت» پیوسته با «اصل ضدیت» مقارن است.^۲

۱. ر.ک: بیداری اسلامی، چشم‌انداز آینده و هدایت آن، ج ۲؛ نظریه وحدت‌آفرینی دشمن مشترک و کشورهای مسلمان‌نشین، ابراهیم برزگر، صص ۴۷ - ۶۵.

۲. تغییرات اجتماعی، گی روشه، ترجمه منوچهر وثوقی، ص ۱۳؛ همچنین ر.ک: فرهنگ و اندیشه، «موج چهارم امنیتی و پارادوکس‌های امنیت ملی در ایران امروز»، محمدرضا تاجیک، ش ۱۴ و ۱۵، ص ۷۴.

۱. تاریخچه دشمن مشترک

نظریه سیاسی در مورد دشمن‌شناسی، دیرینه‌ای کهن دارد؛ چنان‌که نظام‌های قبیله‌ای را در این راستا می‌توان تحلیل کرد. در نظام قبیله‌ای همه افراد یک قبیله «خودی» و یک کل یک‌پارچه را تشکیل می‌دادند و درمقابل افراد سایر قبایل، به عنوان غیر یا رقیب یا دشمن تلقی می‌شدند.^۱

در فروپاشی و روی کار آمدن سلسله‌ها و دودمان‌ها، فرضیه دشمن مشترک در شکل‌های متفاوت و مصداق‌های گوناگون نقش‌آفرین می‌شود. ابن‌خلدون به‌خوبی نشان می‌دهد که میان تداوم عصبیت و همبستگی خویشاوندی و قبیلگی با رفتار منسجم تشکیلاتی از یک‌سو و حضور مقتدر یک دشمن مشترک از سوی دیگر، رابطه‌ای اثبات‌شده وجود دارد.

بنابراین قدرت‌های نوظهور تا زمانی که در حال تاختن و مبارزه علیه دشمن مشترک و رژیم مستقر هستند، منسجم‌اند، اما بعد از تحکیم قدرت، نزاع میان رفیقان دیروز و رقبای امروز آغاز می‌شود.^۲

در تاریخ اسلام نیز نظریه دشمن مشترک را می‌بینیم: قبایل عرب بر علیه بنی‌هاشم متحد شدند تا امامت و نبوت در یک طایفه جمع نشود؛^۳ عباسیان توانستند علویان، عباسیان و ایرانیان را بر علیه بنی‌امیه بسیج کنند.^۴

در قرن نوزدهم و بیستم نیز فرضیه قدیمی دشمن مشترک خط کلی تحلیل سیاسی وضعیت‌های پیچیده را رقم می‌زند. مانند اتحاد انگلیس سرمایه‌داری و شوروی سوسیالیستی علیه دشمن مشترک یعنی آلمان نازی در جنگ جهانی دوم.

۱. ر.ک: علل پیشرف اسلام و انحطاط مسلمین، زین‌العابدین قربانی، ص ۹۸؛ تاریخ عرب قبل از اسلام، عبدالعزیز

سالم، ترجمه باقر حیدری نیا، ص ۳۱۱.

۲. مقدمه ابن‌خلدون، ابن‌خلدون، ترجمه پروین گنابادی، ج ۱، ص ۳۳۴.

۳. تاریخ قریش، حسین مؤنس.

۴. تاریخ خلافت عباسیان، از آغاز تا پایان آل بویه، احمدرضا خضری، ص ۴.

اتحاد جماهیر شوروی با اشغال افغانستان، خود را به دشمن مشترک کشورهای مسلمان (عرب و غیرعرب)، کشورهای غربی و آمریکا تبدیل کرد. چنان‌که صدام با حمله به کویت خود را به دشمن مشترک جامعه بین‌الملل تبدیل کرد.^۱

در سطح تحلیل نظام بین‌الملل نیز فرضیه «دشمن مشترک» به قوی‌ترین وجه در رفتار سیاسی ایالات متحده آمریکا و اسرائیل مشاهده می‌شود.

هویت ملی آمریکائیان نیز همواره در تقابل با کشور دیگر یا دشمن مشترک معنا پیدا کرده است. جامعه آمریکایی از نژادها، قومیت‌ها، کشورها و مذهب متنوعی تشکیل شده است. به این جهت و به لحاظ تاریخی و فرهنگی، پیوسته هویت خود را در تقابل با دیگری نامطلوب بنا کرده‌اند. تا پایان قرن نوزدهم، ایالات متحده خود را در تقابل با اروپا تعریف می‌کرد.

در نیمه اول قرن بیستم، آمریکا خود را به عنوان رهبر تمدن اروپایی و آمریکایی علیه آلمان نازی معرفی می‌کرد و پس از جنگ جهانی دوم، خود را رهبر دنیای آزاد و لیبرال و دموکراسی در مقابل اتحاد شوروی و کمونیسم جهانی نامید و جنگ سرد، توجیه‌گر بسیاری از برنامه‌ها و اقدام‌های جهانی این کشور برای تأمین منافع ملی‌اش است. جنگ سرد یک هویت مشترک میان مردم آمریکا و دولت به وجود آورد. سیاست خارجی آمریکا در دوران جنگ سرد در جهت مهار شوروی و متحدان آن و گسترش کمونیسم در جهان بود. در چنین شرایطی آمریکا فروش تسلیحات، کمک‌های خارجی، سیاست‌های امنیتی، بودجه میلیاردی نظامی، حضور در مناطق مختلف جهان و منافع ملی خود را توجیه می‌کرد.

اما پس از فروپاشی شوروی و پایان جنگ سرد، همه مفاهیم امنیت، استراتژی و ائتلاف معنای خود را از دست داد. غیبت دشمن واقعی و مشترک، آمریکا را دچار سردرگمی، بی‌هویتی، بی‌معنایی و بی‌هدفی در سیاست خارجی کرد. به دنبال این واقعیت، مشاجراتی میان نخبگان علمی و دانشگاهی و نیز میان سیاست‌مداران آمریکا

۱. ر.ک: روان‌شناسی سیاسی جنگ خلیج فارس، استانی ای. ارشون، ترجمه جلیل روشندل، صص ۳۹۱-۳۹۷.

برای توجیه وضعیت موجود برانگیخت. پیدایش نظریه‌های «پایان تاریخ» فوکویاما یا «برخورد تمدن‌ها» از سوی هانتینگتون^۱ از همین روست.

بسیاری از نظریه‌پردازان، استراتژیست‌ها و سیاست‌مداران، کوشیده‌اند تا این دشمن مشترک را در عصر جدید و در غروب شوروی بازتعریف کنند. برخی بنیادگرایی اسلامی؛ برخی وجود چین و روسیه، دولت‌هایی مانند عراق، ایران، کره شمالی و کوبا؛ و برخی تروریسم و صاحبان سلاح‌های کشتار جمعی را دشمن آمریکا در عصر جدید تعریف کردند.^۲

آمریکا پس از فروپاشی شوروی از طرف افکار بین‌الملل و جامعه آمریکا برای توجیه رفتارها و هزینه‌های نظامی خود تحت فشار بود. ولی اقدامات افرادی مثل صدام و القاعده بهانه بسیار خوبی برای آنها فراهم آورد تا با تقویت پدیده «اسلام ترسی»^۳ (اسلام‌هراسی) نزد افکار عمومی، با شعار مبارزه با تروریسم، اسلام را به عنوان دشمن خود در عرصه بین‌الملل معرفی کنند.^۴

ریچارد نیکسون نیز اسلام سیاسی ملهم از ایران انقلابی را «رقیب» سکولاریسم غربی می‌داند و بنابراین بنیادگرایی اسلامی تحت تأثیر انقلاب اسلامی ایران را به عنوان جانشین تهدید کمونیسم ذکر می‌کند.^۵

از توجیهاتی که برای دوام ناتو، پس از فروپاشی شوروی اقامه شده است نیز همین بنیادگرایی اسلام است. به نظر آنان این بنیادگرایی و اسلام انقلابی، عمده‌ترین تهدید برای امنیت خاور میانه، وجود اسرائیل و حتی دنیای غیرمذهبی غرب است.^۶

۱. ر.ک: رویارویی تمدن‌ها.

۲. تروریسم به جای کمونیسم، استراتژی دشمن‌سازی در آمریکا، عبدالعلی قوام، ص ۸.

3. Islam phobia.

۴. ر.ک: ماهنامه اسلام و غرب، «پدیده اسلام‌ترسی»، فادی اسماعی، ترجمه پرویز شریفی، پیش‌شماره دوم، صص ۳۳ - ۴۰. بولتن وزارت امور خارجه، سال اول.

۵. ر.ک: فراسوی صلح، ریچارد نیکسون، ص ۱۲.

۶. نه شرقی نه غربی (رابطه خارجی ایران با آمریکا و شوروی)، ص ۲۱۶.

عامل هویت‌بخش دشمن مشترک، مدنظر اسرائیل نیز بوده است. اسرائیل جامعه‌ای نامنسجم و بحران‌زده است که با بحران هویت دست‌به‌گریبان است؛ زیرا نه دارای یک نژاد واحد، نه زبانی مشترک، نه میراث فرهنگی واحد و نه حتی تاریخ مشترکی است تا بر پایه آن چنان ملتی از قوه به فعل درآید. ناگزیر سیاست‌مداران صهیونیستی بر آن می‌شوند تا به صورت ساختگی و تحمیلی هم که شده، چنین هویتی را در خارج پدید آورند. از مهم‌ترین این راه‌حل‌ها، معرفی یهودی در حکم کسی است که قربانی سیاست‌های خصمانه ضدیهودی شده است. با تأسیس دولت اسرائیل، این معیار در سطح ملی به کار گرفته شد و مبارزات حق‌طلبانه فلسطینیان به گونه‌ای معرفی شد که گویی هدف آنها نابودی یهودیان است. لذا می‌توان با رجوع به افرادی که هدف این مبارزات‌اند، یهودی را از غیریهودی بازشناخت و این‌گونه بود که قربانیان تبعیض، تحت لوای واحدی گرد آمدند و در چارچوب «حفظ بقای» خود، دل‌شوره حاصل از این رهگذر به وحدتشان انجامید. به عبارت ساده‌تر هویت جامعه یهودی - اسرائیلی بر پایه یک اصل مشترک قرار گرفت و آن داشتن «دشمن مشترک» است.^۱

به این ترتیب مشاهده می‌کنیم که دو دشمن اصلی و دیرینه اسلام، یعنی آمریکا و اسرائیل، جامعه‌ای با فرهنگ‌های متعدد و فاقد سابقه فرهنگی و تمدنی هستند و از «دشمن مشترک» به عنوان عامل وحدت‌بخش و هویت‌آفرین خود استفاده کرده‌اند و هم‌اکنون اسلام را به عنوان دشمن مشترک خود معرفی کرده‌اند که با تحقق جریان بیداری اسلامی، شدت یافته است.

برائت از مشرکین در اعمال و مناسک حج که مدار و روح آن توحید و یکتاپرستی است، مسلمانان را به این نکته عظیم فرا می‌خواند که با وجود همه تفاوت‌های

۱. ر.ک: پویایی فرهنگ و تمدن اسلام و ایران (از رکود تا بیداری اسلامی)، ج ۲، ص ۱۰۶۳؛ فصلنامه مطالعات امنیتی، «ابعاد اجتماعی برنامه امنیتی اسرائیل: دستورکاری برای قرن بیست‌ویکم»، اصغر افتخاری، صص ۵ و ۶؛ جامعه‌شناسی سیاسی اسرائیل، اصغر افتخاری، صص ۱۳۷ و ۱۳۸.

فرهنگی، زبانی، نژادی و سیاسی، یک دشمن مشترک را برای خود قرار دهند و با کمک «اسلام و ایمان»، «کفر و کفران» را دشمن مشترک خود قرار دهند و بر این محور متحد شوند و هویت یکسان اسلامی خود را شدت بخشند.

۲. آثار برائت از مشرکین در تقویت بیداری اسلامی

در تبیین کارکرد و اثر برائت از مشرکین بر بیداری اسلامی، ابعاد و آثار برائت از مشرکین بر محور دشمن مشترک را بررسی می‌کنیم:

الف) انسجام بخشی

یکی از کارکردهای دشمن مشترک، ایجاد انسجام و یکپارچگی در بلوک منطقه‌ای و بین‌المللی و نیز در سطح تحلیلی ملی است. دشمن مشترک موجب می‌شود که در پرتو آن، اختلافات جبهه داخلی تا اطلاع ثانوی در سایه و حاشیه قرار گیرد و همه انرژی‌ها بر ضد دشمن متمرکز شود.

دشمن مشترک دارای کارکردهای متعددی مانند تداوم بخشی به عصیت به عنوان عصاره حیات بخش نظام سیاسی، تمرکز بخشی به فعالیت‌های دشمن، هویت بخشی به جمع درونی و تقویت انسجام و همراهی داخلی است.

دشمن مشترک در عین حال، انگیزه‌ای برای تلاش و احساس در راه بودن است که سبب تعالی و پویایی هر فرهنگ و تمدن است.

امروزه تمام ملل بیدار و مجاهد اسلامی، یک دشمن مشترک دارند که عبارت است از استکبار جهانی، آمریکا و صهیونیسم.^۱ این مسئله زمینه خوبی را فراهم می‌کند تا امت اسلامی بتواند در حج و با برائت از مشرکین بر اینکه آمریکا و اسرائیل دشمن مشترک آنها هستند، متحد شوند و عوامل تقویت امت اسلامی را شدت بخشند.

۱. ر.ک: آمریکا و اسلام سیاسی، رویارویی با تضاد منافع، فواز ای. جرجیس، ترجمه سید محمدکمال سروریان، صص ۲۱۷ - ۲۴۸؛ رویکردها و طرح‌های آمریکایی درباره ایران، علی عبدالله‌خانی.

به عبارت دیگر یکی از زمینه‌های توجه مسلمانان به امت اسلام، امواج غرب‌ستیزی مسلمانان است که از ظلم، تحقیر و استعمار غرب به ستوه آمده‌اند که ابعاد و کارکردهای سیاسی حج از طریق برائت از مشرکین به‌خوبی آن را تقویت و تأمین می‌کند.

ب) هویت بخشی

برائت از مشرکان با جلب توجه مسلمانان به کفر و کافران به عنوان دشمن مشترک، علاوه بر وحدت بخشی امت اسلامی، هویت امت اسلامی را نیز در مقابل دشمنان تقویت می‌کند و از این طریق کارکرد انسجام بخشی خود را نیز تقویت می‌کند. به این ترتیب کارکرد هویت بخشی و انسجام بخشی برائت از مشرکین هم افزایی دارند.

میتزن براساس امنیت هستی شناسانه، در تبیین معضل امنیت، در پاسخ به این پرسش که چرا منازعات میان دولت‌ها در سطح بین الملل ادامه پیدا می‌کند، با وجود اینکه اغلب به تأمین امنیت فیزیکی آنها منجر نمی‌شود و حتی امنیت فیزیکی آنها را به خطر می‌اندازد، می‌گوید تداوم این منازعات طی زمان، خود به منبع هویت بخشی برای دولت‌های در حال جنگ تبدیل می‌شود، به طوری که هریک از آنها با وابستگی به عادات روزانه جنگ با دیگری و از طریق تعریف دیگری به عنوان دشمن، امنیت هستی شناسانه خود را تأمین می‌کنند و به خود هویت می‌بخشند. بنابراین ترک این عادات روزمره، هویت آنها را تهدید می‌کند. به همین دلیل این منازعات برای سال‌ها ادامه یافته‌اند.^۱

هویت بخشی برائت از مشرکین براساس نظریه دشمن مشترک، سبب می‌شود دغدغه‌های امنیتی در امت اسلامی نیز یکسان شود؛ زیرا امنیتی شدن یک مسئله و در نتیجه احساس تهدید در قبال آن، امری اجتماعی و مرتبط با هویت هر اجتماع است.^۲ به عبارت دیگر نظام ارزشی و هویتی جامعه (امت اسلامی) سبب می‌شود که افراد آن (مسلمانان)،

1. European Journal of International Relations، "Ontological Security in Word Politics: State Identity and Security Dilemma"، Jennifer Mitzen ، p.p 341_ 353.

۲. ر.ک: تحول مفاهیم در روابط بین الملل، «هویت در روابط بین الملل»، طیبه واعظی، ص ۳۲۳.

برخی مسائل را مهم و حیثیتی تلقی کنند و با دیدی امنیتی به آن بنگرند. بر این اساس برخی کشورهای اسلامی به اسرائیل با دیدی امنیتی می‌نگرند، ولی برخی چنین نظری ندارند؛ چون مبانی نظری و هویت اسلامی آنها بر محور مقاومت و مبارزه نیست.

مکتب کپنهاگ با تحلیل منطقه‌ای امنیت و ارائه نظریه مجموعه‌های امنیتی منطقه‌ای نیز مفهوم هویت را در مطالعات امنیتی گنجانده است. توضیح آنکه این نظریه در تعریف خود از مجموعه امنیتی منطقه‌ای، ضمن توجه به لزوم وجود دغدغه امنیتی مشابه، وجود برداشت مشترک از تهدیدات بین آنها و سابقه تاریخی فرهنگی و جغرافیایی مشترک بین اعضا، بر نقش عوامل ذهنی تاریخی و هویتی مشترک تأکید می‌کند و معتقد است ارتباط وثیقی بین این عناصر با تعریف منطقه وجود دارد.^۱

بر این اساس می‌توان گفت برائت از مشرکین، امت اسلامی را که مجموعه‌ای با سابقه تاریخی، فرهنگی و جغرافیایی و هویتی مشترک است، به یک مجموعه امنیتی تبدیل می‌کند تا با تلقی دشمن مشترک از کفر و کافران، نیروها و امکانات خود را برای مقابله با دشمن و حفظ وجود و کیانش به کار گیرد.

سازمانگاران، منشأ امنیت و ناامنی را در شیوه تفکر بازیگران نسبت به فرصت‌ها و تهدیدها جست‌وجو می‌کنند و معتقدند هراندازه ادراک و نحوه نگرش بازیگران نسبت به پدیده‌ها متناقض‌تر و نامتجانس‌تر باشد، به همان اندازه درجه بی‌اعتمادی میان آنان افزایش می‌یابد. اگر بتوان میان کنشگران، ساختاری از دانش و بینش مشترک ایجاد کرد، می‌توان آنها را به سوی جامعه امنیتی صلح‌آمیزی هدایت کرد.^۲

حج با تمرکز بر مناسک دینی، سعی می‌کند اصول دینی یکسان و یک‌پارچه را در ذهن امت اسلامی تقویت کند و براساس روحیه ایمانی، در ضمن مراسم برائت از

۱. فصلنامه مطالعات خارجی، «تأملی بر مبنا و مفاهیم مکتب کپنهاگ»، نبی‌الله ابراهیمی، ش ۳، ص ۴۵۲.

۲. فصلنامه مطالعات راهبردی، «تحلیل امنیت در پارادایم‌های حاکم بر روابط بین‌الملل»، مجید اشلقی، ش ۳،

مشرکین، کفر و کافران را دشمن مشترک همه مسلمانان معرفی نماید. از این طریق با یکسان‌سازی هویت‌ها، تلقی آنها را از تهدیدها، به یک دشمن معطوف می‌کند تا موضع‌گیری آنها در این خصوص، یک‌دست‌تر و هماهنگ‌تر شود.

ج) مقاومت‌بخشی (تقویت روحیه مقاومت)

یکی از آثار و کارکردهای دشمن‌انگاشتن چیزی، تهدید دانستن اوست؛ یعنی لازمه دشمن دانستن این است که او را تهدیدی^۱ علیه خود بدانیم. تهدیدکننده سعی می‌کند از طریق ناامن‌سازی ذهنی و به خطر انداختن منافع ملموس طرف مقابل به هدفش برسد. افزون بر این، تهدید ابعاد روانی اجتماعی نیز دارد و به عنوان یک عمل اجتماعی، مانند خزنده در دل جامعه حرکت می‌کند و چون فضا را مناسب می‌بیند، سر برمی‌آورد و رقیبش را مرعوب می‌کند. از آنجا که تهدید با توجه به زمینه محیط اجتماعی، کارآمدی تأثیر و تأثری خودش را نشان می‌دهد، در مقابل کنش و رفتار تهدید، یک واکنش اجتماعی نیز پدید می‌آید که با توجه به شرایط و زمینه‌های اجتماعی، گاهی موفق با خواست تهدیدکننده است و زمانی هم مخالف خواست تهدیدکننده.

در سوی دیگر تهدید، واکنش تهدیدشونده به تهدید وجود دارد که ممکن است درونی باشد و آشکار نشود و ممکن است به «مقاومت» و عدم تسلیم در مقابل خواست تهدیدکننده ختم شود.^۲ به عبارت دیگر، فعل تهدید از آنجا که منبعت از یک «غیر» است، سبب می‌شود که سه اتفاق در افراد تهدیدشونده به وجود آید:^۳

۱. «تهدید»، کنش و فعلی اجتماعی است که گاهی در یک رفتار و گاهی در قالب کلمات بروز پیدا می‌کند. تهدید لزوماً عملی نمی‌شود، بلکه تهدیدکننده می‌خواهد بر شخص تهدیدشونده سلطه یابد و «سلطه» برای رسیدن به اهداف استعماری تهدیدکننده است.

۲. ر.ک: کالدشکافی تهدید، اصغر افتخاری، ص ۹۴.

۳. ر.ک: مقالات برگزیده همایش نظریه‌بیداری اسلامی در اندیشه سیاسی حضرت آیت الله العظمی امام خمینی (ره) و حضرت آیت‌الله العظمی خامنه‌ای، «تأثیر مقاومت بر بیداری اسلامی در اندیشه سیاسی حضرت آیت‌الله خامنه‌ای»، کمیل خجسته، صص ۷۲۷ - ۷۵۱.

۱. در مقابل «غیر»، یک «خود» واحد به وجود آید. تعریف هویت جمعی و ایجاد وحدت، اولین دستاورد مثبت تهدید است.
  ۲. به دنبال ایجاد وحدت در جامعه، عنصر «مقاومت» در دل مردم به وجود می‌آید. اگر جامعه تهدیدشونده بتواند به دستاوردهای خود ادامه دهد و زمان را بخرد، در واقع مقاومت است که برنده است و می‌تواند خودش را تکثیر کند. در واقع زمان در رابطه بین مقاومت و تهدید، عامل کاستن شدت تهدید و افزایش قوت مقاومت است. پیروزی مقاومت در یک نقطه، سبب می‌شود که توانمندی عامل تهدیدکننده در سایر نقاطی که عمل تهدید را بر دیگر افراد اعمال کرده است، کاهش یابد.
  ۳. قدرت و توان مردمی که به خاطر تهدید، تسلیم شده‌اند، با دیدن نشانه‌های پیروز جریان «مقاومت» بالا می‌رود. به عبارت دیگر «ایستادگی، ایستادگی می‌آفریند»^۱. افزون بر این عامل، «شرایط» به نفع جریان مقاومت برخواهد گشت و به این نحو، جریان «مقاومت» به جریان «سلطه» می‌تواند غلبه یابد.
- بنابراین اگر امت اسلامی بر مبنای دشمن مشترک بخواهند به اتحاد یا ائتلاف برسند، باید مسلمانان واقعاً چنین تهدید یا احساس تهدیدی نسبت به جریان بروز تمدنی و غیراسلامی داشته باشند؛ اما متأسفانه واقعیت این است که در دنیای مسلمان‌نشین، بیشتر نگرانی‌های امنیتی کشورها از ناحیه دیگر کشورهای مسلمان‌نشین است.^۲
- به این ترتیب نظریه دشمن مشترک توجیه‌گر عدم وحدت امت اسلام نیز هست و این مسئله چنان‌که بر لزوم توجه بیشتر به برائت از مشرکین در وحدت‌بخشی تأکید دارد، غنای نظام سیاسی حج را نشان می‌دهد.
- در تبیین بهتر این بعد از مراسم حج، توجه به این نکته مفید است که چنان‌که دشمن

۱. رهبر معظم انقلاب حضرت آیت الله العظمی خامنه‌ای، این مسئله را به‌زیبایی در تاریخ صدر اسلام تبیین نموده‌اند؛ ر.ک:

بیانات معظم له در دیدار مسئولان نظام به مناسبت مبعث حضرت رسول اعظم ﷺ، ۱۳۸۷/۵/۹.

۲. سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران؛ بازبینی نظری و پارادایم ائتلاف، محمود سریع القلم، صص ۱۱۲ و ۱۱۳.

واقعی چنین کارکردهایی را در انسجام بخشی، هویت بخشی و مقاومت بخشی دارد، وجود دشمن فرضی و انتزاعی که وجود خارجی ندارد، ولی واقعیت مفهومی و معنایی دارد نیز چنین کارکردی دارد.^۱

د) امنیت بخشی در عرصه بین الملل

از دید نظریات اثبات گرا، امنیت امری مادی و ملموس و نمود آن در بعد نظامی است و دولت به عنوان مرجع امنیت و تأمین کننده آن است.^۲ اما پس از جنگ سرد، نظریات پسااثبات گرا شکل گرفت. از دید آنها امنیت مفهومی چندوجهی است و در تمامی سطح فرد، جامعه و دولت مطرح می شود و مراجع متعددی دارد.^۳ بر این اساس امنیت عینی و ذهنی، دارای ابعاد مختلف اقتصادی، سیاسی، اجتماعی و فرهنگی است که بازیگران مؤثر در مسائل امنیتی بین المللی، منحصر به دولت ها نیست.^۴

به دنبال نظریات پسااثبات گرایی، تعاریف بسیار گسترده ای از امنیت ارائه شد و موضوعاتی که تا آن زمان در حوزه مطالعات امنیتی مورد بررسی قرار نمی گرفت، مثل رابطه فرهنگ و امنیت، امنیت فرهنگی، جنسیت، محیط زیست، امنیت انسان، تهدیدهای امنیتی غیردولتی و... وارد حوزه مطالعاتی امنیتی شدند.^۵

یکی از مهم ترین شاخص هایی که در این دوران و با لحاظ رویکردهای فرهنگی، به مطالعات امنیتی وارد شد، بحث «هویت» و رابطه آن با مسائل امنیتی بود.^۶ بر این اساس

۱. ر.ک: «نظریه وحدت آفرینی دشمن مشترک و کشورهای مسلمان نشین»، صص ۵۶ و ۵۷.

۲. ر.ک: فصلنامه مطالعات راهبردی، «دگرگونی در نظریه ها و مفهوم امنیت بین المللی»، محمود یزدان فام، ش ۴، ص ۷۲۷.

۳. برای نمونه ر.ک: مردم، دولت و هراس، باری بوزان.

۴. ر.ک: تحول مفاهیم در روابط بین الملل، «جایگاه فرهنگ در نظریه های روابط بین الملل»، بهاره سازمند، صص ۲۷۹-۳۰۲؛ «پویایی های روش شناختی در روابط بین الملل و مطالعات امنیتی»، مهدی میرمحمدی، صص ۹۸-۱۰۸.

۵. ر.ک: فصلنامه سیاست خارجی، «علل تحول تروریسم در عصر پست مدرن»، عنایت الله یزدانی و محمد خدابنده، ش ۴، ص ۸۵۸.

۶. ر.ک: «هویت در روابط بین الملل»، طیبه واعظی، صص ۳۱۹-۳۲۸.

با توجه به خاستگاه اجتماعی هویت^۱، نظریه امنیت اجتماعی مطرح می‌شود که موضوع آن هویت است و پاسداری از هویت، هدف امنیت اجتماعی است.^۲ وجه مشترک همه نظریه‌های پسااثبات‌گرا این است که آنها بر خورداری از امنیت را پدیده‌ای اجتماعی می‌پندارند.^۳

بحث ما در این است که حج می‌تواند امنیت فرهنگی - اجتماعی امت اسلامی را در مقابل بیگانگان تأمین کند و حتی از جهتی می‌تواند تهدیدی برای آنها باشد؛ دشمنانی که رقیب تمدنی و مانع شکوفایی امت اسلام هستند و با امت اسلامی رفتاری تحقیر-آمیز، تبعیض‌گونه و استعمارگرانه دارند.

یکی از مهم‌ترین دستاوردهای مطالعات امنیت پسااثبات‌گرایان (سازه‌انگاران) مفهوم «امنیت هستی‌شناختی» است. این دیدگاه که براساس نظریه اجتماعی هویت شکل گرفته، معتقد است فرآیند هویت‌یابی از طریق روابط با دیگران انجام می‌شود.^۴ امنیت هستی‌شناختی به حفظ موقعیت و هویت یک بازیگر در میان سایر بازیگران اطلاق می‌شود که به نوبه خود در نتیجه تعاملات و روابط مستمر و طولانی‌مدت با دیگران حاصل شده است.^۵

به عبارت دیگر موقعیت اجتماعی یک بازیگر در عرصه بین‌الملل، محصول روابط او با سایرین است. اگر سایرین روابط خود را با بازیگر مورد نظر قطع یا در آن تغییر بدهند، شخصیت و موقعیت اجتماعی پیشین بازیگر به مرور زمان دگرگون می‌شود و به دلیل تعاملات نوین، موقعیت جدیدی جای‌گزین آن خواهد شد.

۱. «تأملی بر مبانی و مفاهیم مکتب کپنهاگ»، ص ۴۴۳.

۲. فصلنامه مطالعات راهبردی، «تأملی نظری در امنیت اجتماعی، با تأکید بر گونه‌های امنیت»، منیژه نویدنیا، ش ۳۱، صص ۵۹ و ۶۰.

۳. فصلنامه مطالعات راهبردی، «رهیافت‌های شناخت‌شناسی امنیت»، محمود عسگری، ش ۲، ص ۳۸۹.

۴. ر.ک: «هویت در روابط بین‌الملل»، طیبه واعظی، ص ۳۲۵.

۵. ر.ک: تحول مفاهیم در روابط بین‌الملل، «پویایی‌های روش‌شناختی در روابط بین‌الملل و مطالعات امنیتی»،

مهدی میرمحمدی، صص ۱۰۲-۱۰۵.

بنابراین بخشی از تهدیدهای امنیتی به نوع روابط و تعاملات سایر کشورها با بازیگر مورد نظر در عرصه بین‌الملل بر می‌گردد که می‌تواند سبب انزوا یا پویایی و اقتدار بین‌المللی آن کشور شود. بر این اساس حج دو کارکرد در راستای امنیت اجتماعی امت اسلام در سطح بین‌الملل دارد:

یک- ارتقای امنیت

حج با تقویت و گسترش تعاملات روابط و انسجام سیاسی و اجتماعی امت اسلامی، می‌تواند مانع از انزوای اسلام در نظام بین‌الملل شود و اقتدار و پرستیژ اسلام را ارتقا دهد و از این جهت امنیت هستی‌شناختی و هویتی مسلمانان را تأمین کند. افزون بر این با توجه به اینکه کشورهای اسلامی بخش مهمی از جهان هستند، امنیت هستی‌شناختی حاصل از حج می‌تواند تهدیدهای هستی‌شناختی غرب علیه اسلام را از بین ببرد.

به عبارت دیگر «قطع ارتباط سایر بازیگران با بازیگران مورد نظر» و «تلاش دیگر بازیگران برای تغییر موقعیت تعاملی بازیگر در نظام بین‌الملل» امنیت هستی‌شناختی را تهدید می‌کند.

حج با توسعه نظام ارتباطات و تعاملات بین‌الملل جهان اسلام، مانع از این می‌شود که پایایی و پویایی کشورهای اسلامی در نظام بین‌الملل از بین برود و در مقابل، اسلام را به عنوان یک قدرت بین‌الملل و بازیگری فعال در عرصه روابط بین‌الملل مطرح می‌کند. به این ترتیب ضمن تقویت و ارتقای هویت اسلامی در نظام بین‌الملل و تأمین امنیت هستی‌شناختی جهان اسلام، تهدیدهای غرب در این خصوص را نیز از بین می‌برد.

دو- تهدید علیه غرب

مراسم برائت از مشرکین در حج به نوعی تهدیدی هستی‌شناختی علیه غرب است و ابهت هیمنه غرب را می‌شکند و با رخ‌نمایی قدرت اسلام، ابرقدرت بودن غرب را به چالش می‌کشد.

بر این اساس بسیاری از تحلیل‌گران معتقدند دلیل اقدام روسیه علیه گرجستان در سال ۲۰۰۷، احساس تهدید روسیه از افزایش قدرت نظامی گرجستان نبود، بلکه حضور بی‌ملاحظه آمریکا در گرجستان و تلاش برای افزایش تعامل با کشورهای قفقاز، سبب به چالش کشیدن پرستیژ و هویت روسیه به عنوان یک ابرقدرت بین‌المللی بود که امنیت هستی‌شناختی روسیه را تهدید می‌کرد.

علاوه بر مباحث امنیت هستی‌شناختی و هویتی، یکی از دستاوردهای مطالعات امنیتی پسااثبات‌گرا، مرجع‌انگاشتن گفتمان‌ها (نظام فکری و ارزشی) برای تأمین امنیت است که در قالب نظریه‌پردازی درباره تهدیدات امنیتی جدید، مانند تهدید نرم و براندازی نرم بروز می‌کند.^۱

براندازی نرم یکی از تهدیدات عصر جدید است. این تهدید از یک‌سو ناشی از برداشت کنشگران مسلمان از گسترش گفتمان لیبرالیسم در دنیای اسلام است و از سوی دیگر فارغ از وجه گفتمانی آن، محصول اقدامات کنشگران مادی دنیای لیبرال علیه امت اسلامی است.^۲

حج به‌ویژه در قالب برائت از مشرکین، تجلی گفتمان امت اسلام در حفظ موجودیت خود و مبارزه با هرگونه تهدید ارزشی و تهاجم فرهنگی است. به عبارت دیگر حج با توجه به ابعاد و جهات معنوی و تربیتی، بیانگر نظام ارزشی اسلام است و وقتی در قالب ابعاد سیاسی خود در برائت از مشرکین بروز می‌کند، ضمن اینکه سعی در حفظ و تمیز مرزهای ارزشی و گفتمانی خود با غیر دارد، اراده خود را برای پاسخ به هرگونه تهدید امنیتی نرم‌افزارانه که هویت و نظام ارزشی اسلام را هدف قرار بدهد، نشان می‌دهد.

۱. ر.ک: تحول مفاهیم در روابط بین‌الملل، «پویایی‌های روش‌شناختی در روابط بین‌الملل و مطالعات امنیتی»، منوچهر میرمحمدی، ص ۱۰۵.

۲. ر.ک: چکیده مقالات همایش عملیات روانی، مهندسی و آینده‌پژوهی، «دیپلماسی عمومی یا براندازی نرم: نبرد بین گفتمانی»، مهدی میرمحمدی.

افزون بر این، ابعاد تقابل گرایانه برائت از مشرکین را می توان در قالب تهدیدی علیه امنیت گفتمانی غرب نیز مطرح کرد.

ه) قدرت بخشی

بدیهی است که به هم پیوستن مسلمانان، قدرت آنها را افزایش می دهد و به اینکه حج مظهر اقتدار و نمایش قدرت امت اسلامی است، معنایی عینی می دهد. دشمنان اسلام برای غلبه بر مسلمانان و دستیابی به اهدافشان، همواره سعی در ایجاد تفرقه در جهان اسلام داشته اند. ولی وحدت و هم گرایی مسلمانان در حج، زمینه را برای اینکه مسلمانان یکی از قدرت های بین الملل باشند، فراهم می کند.

امروزه مفهوم قدرت، نمادهای قدرت، تمرکز قدرت و سایر ابعاد مربوط به قدرت در نظام بین المللی دگرگون شده است.^۱ در بیش از سه قرن گذشته، دولت ها مهم ترین بازیگران بین المللی بوده اند که براساس سه مؤلفه قدرت اقتصادی، نظامی و سیاسی، اهداف و منافعشان را پیگیری می کردند. اما امروزه این ستون های سه گانه قدرت به دلیل تحولات فناورانه در حال دگرگونی است. دولت ها رقبای جدیدی در عرصه کسب قدرت و اعمال آن در سطح جهانی هستند. قدرت در حال بازتوزیع است و اشکال و ویژگی های نوینی را به خود می گیرد.^۲

با تغییر عرصه سیاست بین الملل، اشکال، ابعاد، دامنه و مکانیسم های اعمال قدرت بسیار پیچیده و متنوع شده است؛ چون قدرت یک برساخته اجتماعی است که با تغییر بستر اجتماعی روابط بین الملل، برداشت از آن و شکل آن نیز تغییر می کند. قدرت دیگر صرفاً بر مبنای سرزمین و عوامل مادی تعریف نمی شود، بلکه بر عوامل غیرمادی مثل

۱. ر.ک: تحول مفاهیم در روابط بین الملل، «تحول در دیپلماسی: پیدایش، پوشش و پوشش»، سید محمد کاظم سجادی پور، صص ۲۴۷ - ۲۶۷.

2. Journal of International Affairs, "Cyber politik: The Changing Nature of Power in The Information Age", David J. Rothkopf, Vol 51, No 2, p.p 325-359.

هنجارها، گفتمان‌ها، دانش و اطلاعات نیز متکی است. این فضا هم باعث تقویت جامعه جهانی و اهمیت افکار عمومی و در نتیجه کاهش مطلوبیت قدرت سخت و کاربرد نیروی نظامی و هم باعث پیچیدگی و چندبعدی شدن مفهوم قدرت در اشکالی همچون اجباری، نهادی، مولد، ساختاری، رابطه‌ای، نرم، هوشمندانه و غیره شده است که این اشکال در ارتباط با یکدیگر و مکمل هم هستند.

با تغییر در عرصه مؤلفه‌ها و نمادهای قدرت است که امت اسلامی می‌تواند با اتکا بر شاخص‌های جدید قدرت بر اندیشه، گفتمان و هنجارهای خود اعتماد کند و با تکیه بر هویت دینی، قدرت خود را در عرصه بین‌الملل تقویت نماید.

بر این اساس برائت از مشرکین در حج که مظهر حضور ملت‌هاست، می‌تواند امت اسلامی را به یک کنشگر جدید و فعال در عرصه بین‌الملل تبدیل کند که با تکیه بر هویت دینی، می‌تواند در مقابل دولت‌های خودفروخته، مستبد و وابسته به استعمارگران، فضای جدیدی را برای قدرت‌نمایی مسلمانان باز کند.

بنابراین با توجه به تغییر مفهوم دیپلماسی از کنشگران رسمی به غیررسمی^۱ و تغییر منابع قدرت از ابعاد نظامی و سخت‌افزارانه به ابعاد اجتماعی، فرهنگی و نرم‌افزارانه، علاوه بر اینکه حج نوعی نمایش اقتدار امت اسلامی (قدرت ظاهری و فیزیکی) است، می‌تواند زمینه کنش‌گری فعال امت اسلامی در راستای ایجاد و تقویت قدرت نرم کشورهای اسلامی در عرصه بین‌الملل باشد.

۱. ر.ک: تحول مفاهیم در روابط بین‌الملل، «تحول مفهوم کنشگر و مسئله امنیت در روابط بین‌الملل»، فرامرز تمنا،

حج، فلسطین، بیداری اسلام

اشاره

کنعان که از فرزندان نوح بود، سرزمین فلسطین را جایگاه سکونت خود قرار داد و به عمران و آبادانی این سرزمین پرداخت. پس از فرزندان نوح، ابراهیم، موسی، سلیمان، داوود، ایرانیان، رومیان، صلیبیان، امپراطوری عثمانی و سرانجام استعمار شرق و غرب در سرزمین فلسطین نقش‌های گوناگونی داشته‌اند. در هر صورت تاریخ فلسطین از آغاز پیدایش تا امروز که قرن‌ها از آن می‌گذرد، یعنی در طول بیش از چهار هزار سال، شاهد مبارزات گوناگون، خون‌ریزی‌ها، قهرمانی‌ها و دلاوری‌ها بوده است.^۱

پس از فتح مسالمت‌آمیز اورشلیم به دست مسلمانان، نام آن به بیت‌المقدس تغییر یافت. از آن پس، از سال پانزده ه. ق تا سال ۱۳۳۷ ه. ق، مطابق با ۱۹۱۷ م. جز در مدت یک قرن، همواره بیت‌المقدس در دایره سرزمین‌های اسلامی تعریف می‌گردید.^۲

تا قبل از سال ۱۹۱۴ میلادی (۱۲۹۳ شمسی) اصطلاح فلسطین بدون اینکه محدوده معین و مشخصی را دربر گیرد، به صورتی مبهم به بخش جنوب غربی سوریه - که یکی از ولایت‌های تحت سلطه امپراطوری عثمانی بود - اطلاق می‌شده و بیشتر ساکنان این

---

۱. نشریه پیام اسلام، «قهرمانی از سرزمین فلسطین (برگی از تاریخ فلسطین)»، قلععی قدری، ترجمه احمد منتهایی، ش ۵، ص ۱۶۴.

۲. نشریه مبلغان، «مروری دوباره بر داستان فلسطین و روز قدس»، علی اقلیدی‌نژاد، ش ۸۳، ص ۵۷.

سرزمین در آن زمان، عرب‌های مسلمان بوده‌اند و اقلیتی مسیحی و یهودی نیز از دیرباز در آن دیار - به‌ویژه در شهر مقدس اورشلیم - زندگی می‌کرده‌اند. این شهر از نظر سه مذهب یهود، مسیحیت و اسلام دارای ارزش و اعتبار مذهبی است؛ به طوری که پیروان تمام این مذاهب به علت مسائل تاریخی و مذهبی نسبت به این شهر ادعای مالکیت دارند.

مرزهای فعلی فلسطین که با کشورهای مصر، اردن، سوریه و لبنان همسایه است، در سال ۱۹۹۲ میلادی (۱۳۷۰ شمسی) یعنی زمانی که انگلستان پس از جنگ جهانی اول اجازه قیمومیت بر این سرزمین را از جامعه ملل دریافت کرد، مشخص شد. از آن پس ملت فلسطین نیز به مردمی اطلاق شد که پس از تسلط انگلستان بر این سرزمین، به منظور کسب استقلال علیه انگلستان و حضور روزافزون مهاجران یهودی در فلسطین سر به شورش برداشتند. پس از پایان جنگ اعراب و اسرائیل در مجموع حدود ۷۷ درصد از خاک فلسطین تحت سیطره رژیم صهیونیستی قرار گرفت.

اسرائیل از زمان تشکیل در سال ۱۹۴۸م، همواره با دو مسئله اساسی و حیاتی مشروعیت و امنیت مواجه بوده و این دو مشکل پیوسته بقا و موجودیت آن را تهدید کرده است. این دولت از همان ابتدا، با بحران مشروعیت در داخل و عدم شناسایی بین‌المللی، به‌ویژه از طرف دولت‌های اسلامی و عرب منطقه مواجه گردید. ملت مسلمان فلسطین، مشروعیت رژیم اسرائیل را رد کرد و هسته‌های مقاومت را در مراحل متعددی شکل داد.^۱

از این به بعد مسئله فلسطین فقط به عنوان یک مسئله سرزمینی یا قومی (عرب) باقی نماند، بلکه جایگاه ویژه‌ای در امت اسلامی یافت و فراسرزمینی و فراملیتی شد. به این ترتیب اعراب در مقابل اسرائیل ایستادند و کل جهان اسلام در مقابل آن موضع گرفتند؛ به‌خصوص که اسرائیل را به عنوان یک رژیم غاصب که در تعارض با امت اسلامی است، می‌نگریستند.

۱. ر.ک: نشریه سیاسی دانشگاه باقرالعلوم (ع)، «گزارش‌های علمی: انتفاضه فلسطین و بی‌ثباتی فزاینده در اسرائیل»، محمد ستوده، ش ۱۷، ص ۲۶۷؛ نشریه مبلغان، «مروری دوباره بر داستان فلسطین و روز قدس»، علی اقلیدی‌نژاد، ش ۸۳، ص ۶۲.

در این بخش قصد داریم جایگاه فلسطین در امت اسلامی را بررسی کنیم و سپس نقش حج را در تقویت این ایده در امت اسلامی بررسی کنیم. نقش آفرینی حج از این جهت مهم است که حج عبادتی فراملیتی است؛ هر ساله مسلمانان را از نقاط مختلف جهان اسلام در مکان و زمان یکسان جمع می‌کند تا همه آنها مناسکی یکسان را با پوششی یکسان همراه هم انجام دهند. از این جهت حج زمینه مناسکی و فرهنگی زیادی را برای تقویت امت اسلامی دارد. این سطح از کارایی و ظرفیت حج در تقویت همبستگی امت اسلامی، ظرفیت بسیار بی‌بدیلی را برای تقویت سایر مؤلفه‌های امت اسلامی مانند فلسطین فراهم می‌کند.

به عبارت دیگر حج از مهم‌ترین مؤلفه‌های دینی و مناسکی امت اسلامی است که می‌تواند سایر مؤلفه‌های سیاسی امت اسلامی مانند فلسطین را نیز تقویت کند. این تعامل سازنده بین مؤلفه‌های امت اسلامی در شرایط و فضای بیداری اسلامی، اثربخشی و ترابط بیشتر و عمیق‌تری یافته است؛ به طوری که فلسطین هم در ایجاد بیداری اسلامی و هم در بهره‌مندی از موج خروشان آن بسیار مهم و تعیین‌کننده است.

جایگاه مسئله فلسطین در امت اسلامی

فلسطین یکی از عناصر تشکیل‌دهنده هویت مسلمانان در خاور میانه است^۱ که از مبادی اصلی موج جدید بیداری اسلامی است.^۲ مسئله فلسطین علاوه بر بعد مذهبی و سیاسی، به مسئله حیثیت و هویت مسلمانان و امت اسلامی تبدیل شده است؛ به طوری که ناتوانی رهبران عرب در پایان دادن به اشغال اسرائیل، عامل تضعیف مشروعیت فرمانروایی حاکمان عرب، و سرخوردگی، اضطراب، ناامیدی گسترده و احساس حقارت مسلمانان در مقابل سلطه اروپا، آمریکا و

۱. القاعده از پندار تا پدیدار، حمیدرضا اسماعیلی، ص ۴۱.

۲. بیانات مقام معظم رهبری در روز میلاد پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله ۱۳۸۹/۱۲/۲ و در کنفرانس بین‌المللی حمایت از انتفاضه

اسرائیل شده است.^۱ بر همین اساس برنارد لوئیس از مسئله فلسطین به عنوان سرشکستگی تحمل‌ناپذیر برای دنیای عرب و اسلام یاد می‌کند.^۲ از این رو برخی مسئله فلسطین را سرآغاز موج دوم بیداری اسلامی (۱۹۴۵-۱۹۷۹م.) می‌دانند^۳ و از مسئله فلسطین به عنوان دومین اولویت جنبش‌های اسلامی یاد می‌کنند.^۴ مقام معظم رهبری نیز در اجلاس جهانی علما و بیداری اسلامی فرمودند: «درستی مسیر نهضت‌های بیداری اسلامی را از جمله باید در موضع‌گیری آنان در قبال مسئله فلسطین جست‌وجو کرد».^۵

قضیه فلسطین فراتر از تصاحب سرزمین و موضوع خود فلسطین به عنوان یک کشور اسلامی پس از تقطیع امپراطوری عثمانی است؛ چنان‌که سایر کشورها مثل لبنان و سوریه چنین هستند. بلکه بحث، جنبه بین‌المللی اسلامی و بین‌ادیانی دارد و با رویکردی تمدنی، یادآور تقابل و اقتدار تمدنی اسلام در مقابل سایر ملل و تمدن‌هاست.

بیداری اسلامی نیز فراتر از موضوعات سیاسی و اجتماعی داخلی کشورها، با دیدی فرامرزی، وجه مشترک و ارتباط‌دهنده این قیام و جنبش‌ها، گرایش‌های دینی و اسلامی است. به این ترتیب در پهنه و بستر تاریخ بشریت، این جریان‌های اسلامی به هم پیوند می‌خورند و یادآور دوران عظمت و عزت تمدن اسلامی می‌شوند.

اصولاً شکل‌گیری جنبش مقاومت در مقابل رژیم صهیونیستی از نوعی بیداری اسلامی ناشی می‌شود که در غیر آن باید منتظر پذیرش درخواست‌ها و برنامه‌های رژیم صهیونیستی و تسلیم در مقابل آن می‌بودیم. ایستادگی و نهضت در مقابل متجاوزین به ارزش‌ها و سرزمین اسلامی، حاکی از روحیه دینی و تعهد به ارزش‌های اسلامی است که مسلمانان برای احیای آنها، دشواری‌های مبارزه را پذیرفته‌اند و از عافیت‌طلبی فاصله

۱. اسلام در انقلاب: جنبش‌های اسلامی معاصر در جهان عرب (بررسی پدیده بنیادگرایی اسلامی)، ص ۶۶.

۲. مشکل از کجا آغاز شد؟ تأثیر غرب و واکنش خاور میانه، برنارد لوئیس، ص ۲۲۳.

۳. ر.ک: موج سوم بیداری اسلامی، عبدالله گنجی، صص ۹۲ - ۹۴.

۴. ر.ک: آینده جنبش‌های اسلامی پس از ۱۱ سپتامبر، صص ۲۶ و ۱۰۱ - ۱۱۵.

۵. بیانات مقام معظم رهبری، ۹۲/۲/۹.

گرفته‌اند. اگر مسلمانان در غفلت و خواب تمدنی باشند، دیگر معنا ندارد برای احیای امت اسلامی و حفظ میراث فرهنگی - دینی خود با دشمن مجهز و پر قدرت که از جانب‌داری و طرف‌داری ابر قدرت برخوردار است، مبارزه کنند و از در سازش‌کاری وارد نشوند.

قیام انتفاضه و جنبش مقاومت، حاصل افزایش گرایش‌های اسلامی و نوعی بیداری اسلامی از خواب ملی‌گرایی و سکولاریسم است. چنان‌که دشمنان این جنبش نیز به این موضوع اعتراف دارند. بنیامین نتانیاهو، نخست‌وزیر رژیم صهیونیستی (۱۹۹۶-۱۹۹۹م.) و رهبر حزب لیکود، می‌نویسد:

از سویی دیگر هم‌اکنون شاخص‌های دیگری وجود دارد که مژده‌دهنده خیر و نیکی برای ملت ما نیست. ما شاهد افزایش جدید اسلام‌گرایی، از جمله موج قوی انزجار و تنفر علیه اسرائیل از سوی نیروهای اسلامی که قدرتشان رو به افزایش است، هستیم.^۱

از دیدگاه تحلیل‌گران، مناقشه اعراب و اسرائیل که پس از اعتصاب عمومی احزاب در سال‌های ۱۹۳۶ - ۱۹۳۹م. اوج گرفت، نقش مهمی در دگرگونی اخوان‌المسلمین و تبدیل آن از یک باشگاه جوانان به یک نیروی سیاسی مقتدر ایفا کرد و اعضای آن را وادار کرد تا ایدئولوژی خود را به نوعی تعبیر کنند که توانایی اسلام را برای تبدیل شدن به یک ایدئولوژی همه‌جانبه تأیید کند.

اثر جنگ ۱۹۶۷ اعراب و اسرائیل و افتادن بیت‌المقدس به دست اسرائیل بر توسعه و افراطی شدن جنبش اسلام‌گرایی، بسیار مؤثر بود. این شکست خردکننده نشان داد که بیش از یک قرن تجربه نوسازی، غرب‌گرایی و اسلام‌زدایی نسبی، کوچک‌ترین اثری در تغییر موازنه نامطلوب قدرت موجود بین غرب و جهان اسلام نداشته و برعکس به عمیق‌تر شدن شکاف قدرت بین این دو و افزایش دست‌اندازهای خارجی به کشورهای اسلامی منجر شده است.^۲

۱. مکان تحت الشمس، بنیامین نتانیاهو، ترجمه محمد عودة الدویری، ص ۳۸.

۲. ر.ک: آینده اسلام و غرب، صص ۱۷۲ و ۱۷۳.

به نظر می‌رسد این وضعیت به اعراب می‌گوید، عربیت بدون اسلام به ظرفی خالی و جسمی بی‌روح می‌ماند و راه دوام آنها نیز از مسیر تقویت امت اسلامی می‌گذرد. قبل از پیروزی انقلاب اسلامی ایران، عاملی که فلسطینیان را به هم پیوند می‌داد، «عربیت» بود. ولی پس از آن، اسلام عامل پیونددهنده مبارزان شد؛ به‌خصوص که انقلاب اسلامی به عنوان دشمن اسرائیل حامی بزرگ اسرائیل را در منطقه از بین برده بود.^۱

اسرائیل و تقابل با امت اسلامی

رژیم اشغالگر قدس بر خلاف دولت‌های عربی منطقه که نام خانواده‌های حاکم را بر کشورشان گذاشته‌اند (مانند عربستان سعودی، اردن هاشمی و...) نامی مبتنی بر مذهب را برگزیدند تا نماد پیوستگی‌شان به مذهب و یادبودهایشان و احترام به ارزش‌های مقدسشان باشد. از این جهت نوعی تقابل با امت اسلامی از همان ابتدا به صورت ماندگار خودنمایی کرد.

نظریه‌های گوناگونی در مورد ماهیت و عملکرد رژیم صهیونیستی در خاور میانه مطرح است^۲ که می‌توان آنها را در راستای تقابل با امت اسلامی جمع‌بندی کرد که البته در فضای بیداری اسلامی، اهمیت و نمود بیشتری یافته است.

صلیبی‌ها از یک طرف با فناوری پیشرفته خویش بر جهان اسلام سیطره یافتند و از سوی دیگر به کمک هجوم فرهنگی، موجب استحاله معنوی و تضعیف اعتقادی و سست شدن مبانی اعتقادی مسلمانان شدند و سرانجام به هزینه صهیونیسم، جنگ فرسایشی را که ممکن است سال‌ها طول بکشد، بر مسلمانان تحمیل کردند که در بیش از نیم قرن،

۱. ر.ک: جمهوری اسلامی ایران و تحولات فلسطین، علی‌اکبر ولایتی، صص ۲۹ و ۳۰.

۲. ر.ک: تاریخ نوین فلسطین، عبدالوهاب کیالی، ترجمه محمد جواهرکلام، صص ۳۵ - ۳۷؛ صهیونیسم، عبدالوهاب المسیری، ترجمه لواء رودباری، صص ۱- ۱۷؛ ایران و مسئله فلسطین بر اساس اسناد وزارت امور خارجه (۱۹۳۷ - ۱۸۹۷)، علی‌اکبر ولایتی، ص ۴؛ الایدئولوژیة الصهيونية دراسة حالة فی علم اجتماع المعرفة، عبدالوهاب محمد المسیری، صص ۱۲۴ - ۱۳۱.

سرمایه‌های عظیمی را از آنها بلعیده است. این جنگ به بهای جان هزاران نفر و آوارگی میلیون‌ها انسان تمام شد و شجره خبیثه‌ای که نهضت در رؤیای تئودور هرتسل (۱۸۶۰-۱۹۰۴) شکل گرفت، در وعده بالفور تعبیر گردید؛ سپس دستور کشت آن را چرچیل (۱۸۷۴-۱۹۶۵م) در کنفرانس قاهره صادر کرد و در سرزمین فلسطین به ثمر نشست^۱ و بدین ترتیب، هم اهداف اوربان دوم محقق شد و هم پیروان مارتین لوتر (۱۴۸۳-۱۵۴۶م) و کالون (۱۵۰۹-۱۵۶۴) بیشترین کمک سیاسی و مالی را کردند تا ارتدوکس‌های اروپای شرقی و مرکزی مهاجران اشکنازی را به ارض اقدس گسیل دارند.

به طور کلی اگر در یک مورد، مخالفان قدیم و معارضان جدید پاپ، با پیروان واتیکان در عمل اتفاق نظر نشان دادند، آن اشغال فلسطین به دست صهیونیست‌ها بود. البته مسیحیان شرق، خاور میانه و کشورهای عرب از این قاعده مستثنی بودند. بر این اساس می‌توان گفت مسیحیت چنین تجویزی نکرده است. بلکه صلیبی‌گری غربی، متأثر از فرهنگ گلا دیاتوری روم، عامل اساسی این تفکر صلیبی است که نیروهای سهمناک سده‌های ۵ تا ۷ هجری (۱۱ تا ۱۳ میلادی) را به نیابت از قیصرهای رومی به راه انداخته بودند، نه مسیحیان نسطوری و فلسطینی و سوری.

آنچه امروز غربی‌ها به نام مسیحیت عرضه می‌کنند، فرهنگ زورمدارانه روم قدیم است که لعابی از مسیحیت را بر خود دارد. آنها که روزی می‌خواستند عیسی مسیح صلی الله علیه و آله را به صلیب بکشند^۲ و صلیب را برای مصلوب کردن آن بزرگوار به دوش کشیدند، در جنگ‌های صلیبی به خون‌خواهی آن وجود بزرگوار، با همان نشان صلیب بر روی مسلمانان شمشیر کشیدند که هر دوی این اقدامات در جهت کلیت تاریخ و تقابل غرب و شرق بود؛ شرقی که همواره خورشید وحی از آن برتافته و بر غرب تابیده است.^۳

۱. ر.ک: مطالعات منطقه‌ای، «عوامل مؤثر در ایجاد حکومت صهیونیستی در فلسطین»، فرهاد عطایی، ج ۵، صص ۱-۲۴.

۲. نساء: ۱۵۷.

۳. ر.ک: نگاهی به تاریخ سیاسی فلسطین، محمدمهدی توسلی، صص ۲۶-۴۱؛ القضية الفلسطينية والخطر

الصهیونی، صص ۳۵-۴۰.

شکل‌گیری حکومت صهیونیست‌ها در خاور میانه، هم‌زمان با دوران ضعف دولت‌های مسلمان، به‌ویژه با افول امپراتوری عثمانی از سده هجدهم همراه بود. اجلاس قاهره نه‌تنها موجب تثبیت صهیونیسم شد، بلکه شکل‌گیری تاریخی جغرافیای سیاسی منطقه را تغییر داد و نقشه‌های جدیدی ترسیم گردید. ماجرای اشغال فلسطین، خنجری بر پهلوی امت اسلام بود که سه جنگ خانمان‌برانداز را به مسلمین تحمیل کرد و میلیون‌ها فلسطینی را به خاک سیاه نشاناد و سلطه شوم صهیونیست‌ها را تثبیت نمود. بخش‌های آباد اردن، سوریه و لبنان به اشغال وارثان بن‌گوریون (۱۸۸۶-۱۹۷۳ م.) درآمد و بخش‌های بیشتری از خاک همسایگان فلسطین را رژیم صهیونیستی اشغال کرد.^۱

به‌طور کلی درون‌مایه اصول صهیونیسم، ساختن نه تنها یک مذهب، بلکه یک ملت و یک دولت از یهودیت است که می‌کوشد تا همه یهودیان دنیا را با توسل به جنگ‌های توسعه‌طلبانه در سرزمین موعود (اسرائیل بزرگ) گرد هم آورد. از آنجا که صهیونیسم سلطه اقلیت استمارگری در جهان است که با منشأ غربی در جهت اهداف استعماری و امپریالیستی خود در خاور میانه پایگاهی به نام اسرائیل را به وجود آورده است، از این رو توسعه‌طلبی در جوهره و ذات چنین جنبشی است.^۲

از اهداف راهبردی و اعلام‌شده صهیونیسم، کوشش برای تشکیل «اسرائیل بزرگ» با گستره‌ای از «نیل تا فرات» است. آنها این اشتباهی سیری‌ناپذیر خود را با توسل به تورات، رنگ و بوی مذهبی نیز می‌دهند و این‌گونه تبلیغ می‌کنند که براساس تعالیم مذهبی، سرزمین نیل تا فرات به فرزندان یهود اهدا شده است.^۳

۱. پویایی فرهنگ و تمدن اسلام و ایران (از رکود تا بیداری اسلامی)، ج ۲، ص ۱۰۵۵.

۲. طرح تقسیم فلسطین از سوی سازمان ملل متحد در ۱۹۴۷ مطرح شد که بر مبنای آن تشکیل دولت مستقل یهودی و عربی مورد تأیید قرار گرفته بود و بیت‌المقدس نیز بین‌المللی اعلام شده بود. این طرح به یهودیان که کمترین جمعیت را داشته و مالک سرزمین کمتر از ۶ درصد کل فلسطین بودند، ۵۷ درصد از کل سرزمین فلسطین را بخشید؛ ر.ک: فلسطین و حقوق بین‌الملل، هنری کتان، ترجمه غلامرضا فدایی عراقی، ص ۷۷؛ ریشه‌های بحران در خاور میانه، حمید احمدی، صص ۴۷۶-۴۷۸.

۳. ر.ک: طرح یهودیان قبرس، اسکار ک. آ. راینبویچ، ص ۱۷؛ حقایق و اباطیل فی تاریخ بنی‌اسرائیل، فوزی محمد حمید، صص ۵۷-۶۳؛ پرونده اسرائیل و صهیونیسم سیاسی، روزبه گارودی، ترجمه نسرین حکمی، ص ۱۳۳.

اسرائیل برای تحقق اهداف توسعه طلبانه اش، علاوه بر حفظ برتری فنی چشمگیر به سود موجودیت اسرائیل در برابر همه کشورهای عربی و جهان اسلام (کمیت عربی در مقابل کیفیت صهیونیستی) که قادر به تحمیل تسلیم بر عرب‌هاست^۱، تفرقه افکنی در جهان عرب را در دستور کار خود قرار داده است. صهیونیسم به مثابه ابزار امپریالیسم جهانی در جهان اسلام می‌کوشد تا با سیاست تفرقه بینداز و حکومت کن، جنبش‌های اسلامی و عربی را در هم بکوبد.^۲

این موضوع در نوشته‌های نظریه پردازان و نویسندگان صهیونیست، مانند اریه اورنشتاین و دیوید کاما به روشنی آمده است.^۳

با وجود همه کارشکنی‌ها و اسلام‌ستیزی‌های رژیم صهیونیستی، بیداری اسلامی به منزله اساسی‌ترین منبع قدرت سیاسی کشورهای اسلامی در حال شکل گرفتن است. با وجود توطئه‌های جهانی برای درهم کوبیدن مقاومت اسلامی، مسلمانان با تکیه بر هویت و فرهنگ اسلامی، در صدد احیای آرمان‌های جاویدان خویش‌اند و استمرار مقاومت، نشانه بیداری امت اسلامی و شکوه جهان اسلام است.

انتفاضه و موج بیداری اسلامی در فلسطین دارای آثار و نتایج گوناگون است که از آن جمله می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

۱. نفی موجودیت و تهدید امنیت رژیم اشغالگر فلسطین و مخالفت با به رسمیت شناخته شدن آن.

۲. انتقال خطر از بیرون مرزهای فلسطین اشغالی به قلب حکومت نظامی رژیم صهیونیستی.

۳. افشای چهره واقعی رژیم صهیونیستی.

۱. ر.ک: استراتژی صهیونیسم در منطقه عربی و کشورهای هم‌جوار آن، مؤسسه الارض ویژه مطالعات فلسطینی، صص ۲۷۵ - ۲۷۷.

۲. پویایی فرهنگ و تمدن اسلامی و ایران (از رکود تا بیداری اسلامی)، ج ۲، ص ۱۰۵۸.

۳. ر.ک: همان، صص ۱۸۱ - ۱۹۰؛ تروریسم مقدس اسرائیل، لیویا روکاج، ترجمه مرتضی اسعدی، صص ۶۷ - ۷۶.

۴. ایجاد بحران سیاسی در فلسطین اشغالی.

۵. ایجاد مشکلات اقتصادی برای رژیم صهیونیستی.

۶. قرار دادن فلسطینی‌ها در موضع حمله.

۷. تأثیر در مسلمانان و کشورهای اسلامی منطقه.^۱

در جایی که اصلی‌ترین انگیزه استعمار غرب در هجوم به کشورهای اسلامی از مبنای اعتقادی و دینی او نشئت می‌گیرد، در برابر، باید امت اسلامی با بازگشت به اسلام و تمدن و هویت اسلامی خویش و اسلامی کردن مبارزه با صهیونیسم، به جای عربی دانستن آن به رویارویی با صهیونیسم جهانی پردازد.^۲

آنچه در یک‌صد سال اخیر در فلسطین روی داده، برآیندی از تحولات تاریخی در سده‌های گذشته است. هنگامی که ژنرال آئینی (۱۸۶۱ - ۱۹۳۶م.) به بیت‌المقدس گام نهاد، چنین گفت: «جنگ‌های صلیبی امروز پایان یافت». این عبارت تفکر و نگرانی حاکم بر جوامع غربی را در مورد شکوه تمدن اسلامی به‌خوبی نمایان می‌سازد. از نظر آن‌ها مسلمانان همچنان خطری هستند که حیات سیاسی - اجتماعی غرب را تهدید می‌کنند. صلیبیان عصر جدید نیز سنت نیاکان خود را به قلب جهان اسلام و نابودی کشورهای اسلامی حفظ کرده‌اند؛ البته به صورت غیرمستقیم، نه حمله نظامی در زیر پرچم کلیسا.^۳

جهان غرب در آغاز سده بیستم با تهیج یهودیان برای مهاجرت به فلسطین و خلاص شدن از شر یهودیان ناآرام مسئله‌ساز، زخمی را در پیکره جامعه اسلامی پدید آورد که نه تنها اسباب دل‌مشغولی مسلمانان می‌شد، بلکه تفرقه و نفاق و کاهش توان جهان اسلام را نیز به همراه می‌آورد. تشکیلی دولتی و غیرمسلمان در قلب جهان اسلام، مانع از یک‌پارچگی سیاسی سرزمین‌های اسلامی می‌شد و عامل مؤثر

۱. ر.ک: پشت نقاب صلح، محمد کریمی، صص ۷۵ - ۸۷.

۲. پویایی فرهنگ و تمدن اسلام و ایران (از رکود تا بیداری اسلامی)، ج ۲، ص ۱۰۶۴.

۳. ر.ک: پویایی فرهنگ و تمدن اسلام و ایران (از رکود تا بیداری اسلامی)، ج ۲، صص ۱۰۶۴ و ۱۰۶۵.

در رشد فرهنگ غربی در تمدن اسلامی به شمار می‌آید. این اقدام صهیونیستی، حرکتی حساب شده بود تا با سلطه سیاسی بر چهارراه ارتباطی جهان اسلام، مانع از رشد و تعالی عامه مسلمین گردند.^۱

باید به این واقعیت تصریح نمود که سیاست درازمدت صهیونیست‌ها برای تسلط همه‌جانبه بر امور سیاسی - اجتماعی جهان اسلام، اقدامی عملی برای زدودن اندیشه ناب اسلامی و نابودی بنیان‌های والای تمدن اسلامی در جهان معاصر است که از پشتیبانی کامل دنیای غرب نیز برخوردار است.^۲

ظرفیت‌های حج در تقویت آرمان فلسطین در امت اسلامی

امام خمینی علیه السلام و در ادامه ایشان مقام معظم رهبری، از مهم‌ترین شخصیت‌های معاصر اسلامی هستند که بر اهمیت و ضرورت مسئله فلسطین و جایگاه آن در امت اسلامی روشن‌گری‌های زیادی انجام دادند و توانستند امت اسلامی را نسبت به این مسئله حساس کنند که فلسطین فقط یک مسئله عربی نیست، بلکه همه مسلمانان به عنوان یک عامل هویت‌بخش به آن بنگرند و حول این محور، امت اسلامی را انسجام بخشند. از طرف دیگر، حج نیز عبادتی بین‌المللی است که نمایشی از اقتدار و وحدت امت اسلامی را به تصویر می‌کشد.

ایشان حج را فقط به عنوان عبادتی فردی با ابعاد اخلاقی و فقهی صرف نمی‌دانند، بلکه علاوه بر این حج را با کارکردهای سیاسی و اجتماعی تبیین می‌کنند که در آن باید مسائل سیاسی و اجتماعی امت اسلامی را مطرح کرد و درصدد رفع آن برآمد. امام خمینی علیه السلام در این مورد می‌گوید:

باید توجه داشته باشید که این اجتماع بزرگ ... شما ملت‌های مسلمان را مکلف می‌سازد ... در راه استقلال و ریشه کن کردن سرطان استعمار، همفکر و هم‌پیمان شوید.

۱. ر.ک: پویایی فرهنگ و تمدن اسلام و ایران (از رکود تا بیداری اسلامی)، ج ۲، ص ۱۰۶۵.

۲. پویایی فرهنگ و تمدن اسلام و ایران (از رکود تا بیداری اسلامی)، ج ۲، ص ۱۰۶۶.

گرفتاری‌های ملل مُسَلَّم را از زبان اهالی هر مملکت شنیده و در راه حل مشکلات آنان از هیچ گونه اقدامی فروگذار نکنید... برای آزادی سرزمین اسلامی فلسطین از چنگال صهیونیسم، دشمن سرسخت اسلام و انسانیت، چاره‌اندیشی کنید. از مساعدت و همکاری با مردان فداکاری که در راه آزادی فلسطین مبارزه می‌کنند، غفلت نوزید.^۱

ایشان در پیام‌های خود به کنگره حج، نوع مسائلی را که می‌توان در حج مطرح کرد نیز بیان می‌کنند.^۲ ایشان در جای دیگر فلسفه حج را در پاسخ‌گویی به مسائل امت اسلامی و پاسخ به فریاد مسلمانان فلسطین تبیین می‌کنند.^۳ البته دشمنان در از بین بردن این بعد مهم و حساس حج بسیار تلاش می‌کنند تا حج در ابعاد فردی و مناسکی صرف خلاصه شود.^۴

مقام معظم رهبری نیز بر اینکه در حج باید مسائل امت اسلامی مطرح شود تأکید می‌کنند و مسئله فلسطین را در این خصوص در راستای تقویت امت اسلامی بسیار مهم می‌دانند:

در حج باید مسایل جهان اسلام بررسی شود. بزرگ‌ترین مسئله عمومی مسلمین پس از لزوم آمادگی برای دفاع از اسلام و هویت جمعی مسلمین، مسئله ملت‌های زیر ستم و مبارزی است که دست طغیان و کفر و استکبار، آنان را مقهور و مظلوم ساخته و سخت‌ترین شرایط زندگی را بر آنان تحمیل کرده است. ملت مظلوم فلسطین، نمونه بارزی از این گونه ملت‌هاست.^۵

ایشان در جای دیگر علت لزوم بررسی مسائل جهان اسلامی در حج را بیان می‌کند و سپس مهم‌ترین مسئله جهان اسلام را فلسطین می‌دانند.^۶

۱. صحیفه حج، ج ۱، ص ۱۱.

۲. همان، ص ۱۱۱.

۳. همان، صص ۲۶ و ۲۷.

۴. همان، ص ۱۱۱.

۵. همان، ج ۲، ص ۴۳.

۶. همان، ص ۷۴.

در این بخش ظرفیت‌های حج در تقویت آرمان فلسطین در امت اسلامی را براساس پیام‌های امام خمینی علیه السلام و مقام معظم رهبری به حج بررسی می‌کنیم. این ظرفیت‌ها را در سه حیطه دانشی، گرایشی و کنشی بررسی می‌کنیم.

۱. دانشی (آگاهی بخشی)

حج فرصت بسیار خوبی برای اطلاع‌رسانی و افشاگری در موضوع فلسطین و بیان دسیسه‌ها و توطئه‌های دشمن است. در بسیاری از موارد، امت اسلامی به دلیل جهل و ناآگاهی، دچار تشتت شده است. دشمنان اسلامی نیز از این رهگذر بسیاری از توطئه‌های خود را پیش برده‌اند. در این بخش نقش آگاهی‌رسانی حج را در تقویت جایگاه فلسطین در امت اسلامی مرور می‌کنیم.

الف) توجه به نقش دولت‌ها

امام خمینی علیه السلام رسالت دولت‌های اسلامی را در مقابل فلسطین مهم می‌داند: اسرائیل، مفسدی که فلسطینیان مظلوم را بدین روز انداخته و به لبنان قهرمان آن همه ظلم کرده و به کشورهای منطقه تعدی و تجاوز نموده است. چه چیز بهتر از اینکه دولت‌های منطقه دست در دست هم نهند و منطقه را از شر اسرائیل و آمریکای طرفدارش نجات دهند.^۱

ایشان در جای دیگر از دولت‌های اسلامی به شدت انتقاد می‌کند:

ما نه فقط برای آوارگی یک عده مظلوم که از سرزمین‌های خود رانده شدند و پناهگاهی ندارند در سوگ و عزا هستیم، که مصیبت بزرگ آن است که این جنایت‌ها به دست اسرائیل در منظر دولت‌های مدعی اسلام انجام می‌شود. فاجعه بزرگ آن است که این دولت‌های مدعی اسلام، برای ناز شست آمریکا و اسرائیل فعالیت می‌کنند که موبه‌مو «طرح کمپ دیوید» یا شبیه آن را اجرا کنند و به دنبال

این جنایت عظیم، صریحاً اسرائیل را به رسمیت یا به آقایی بشناسند. فاجعه برای مسلمانان آن است که بعضی از دولت‌های به اصطلاح مسلمان، با دیدن این فجایع بزرگ مانع می‌شوند تا مظلومان از دست ستمگران حتی ناله کنند.^۱

مقام معظم رهبری نیز خیانت سران اسلامی را از دلایل شکست قیام فلسطین می‌دانند.^۲

ب) ارائه راهکار

یک- ایمان و معنویت‌گرایی

مقام معظم رهبری همواره مسلمانان را به بازگشت به اصول اسلامی دعوت می‌کنند و در موضوع فلسطین نیز همین راهکار را به صورت جدی بیان می‌کنند:

درس بزرگ امام راحل عظیم‌الشان علیه السلام، بازگشت به خود، بازگشت به اسلام و شناختن قدر خود و قدر ذخایر معنوی بی‌شمار خود بود... اگر چنین شود، دولت غاصب صهیونیست، توان مقاومت در برابر قدرت امت اسلامی را نخواهد داشت و ایالات متحده، بیش از این جرئت بازی با سرنوشت ملت فلسطین و استهزای دولت‌های عرب را نخواهد یافت. اگر چنین شود، دولت‌های عرب، خود را مجبور نخواهند پنداشت که برخلاف حق و برخلاف واقع، ملت فلسطین را نادیده بگیرند و مسئله فلسطین را به دست فراموشی بسپارند.^۳

مقام معظم رهبری اساساً احیای مسئله فلسطین و ایجاد روحیه جهاد و مبارزه را حاصل بازگشت به ایمان اسلامی می‌دانند و خطاب به زائران خانه خدا می‌فرمایند:

آن روزی که دین با این چهره روشن و درخشان و پُر حماسه و افتخار آمیز در اینجا ظهور کرد، آن هنگامی بود که هر جا قالب افسرده‌ای به خاطر دوری از دین، راه

۱. صحیفه حج، ج ۱، ص ۱۰۳.

۲. همان، ج ۲، ص ۴۳.

۳. همان، ص ۲۱۸.

خود را از دست داده بود، به جان آمد. در منطقه فلسطین و لبنان، آن جایی که مردم سال ها بود طعم ذلت را به وسیله دشمن در کام خودشان حس کرده بودند، کسانی بودند که در عمر خودشان هیچ آشنایی ای با دین نداشتند؛ اما گفتند ما اسلام را قبول کرده ایم و در مقابل اسلام خاضع شده ایم و در برابر دشمن ایستادگی می کنیم. اسلام، آن اسلامی است که رهبر عظیم الشان بی نظیر جمهوری اسلامی - امام بزرگوار - آن را بر سر دست گرفت و به دنیا معرفی کرد؛ لذا فلسطین دوباره احیا شد.^۱

دو- وحدت

حضرت امام علیه السلام بر نقش وحدت در موضوع فلسطین بسیار تأکید داشتند: مع الأسف با اختلافاتی که در مناطق دیده می شد - و خصوصاً در مناطق عربی - این موجب شده است که اسرائیل با جمعیت کمی که دارد در مقابل اعراب با آن جمعیت کثیر و سازوبرگ کثیر ایستادگی کند... بر مسلمین و بر دولت های اسلامی است که با هم متحد بشوند و این جرثومه فساد را از بن و بیخ برکنند و [به] کسانی که پشتیبانی آنها را می کنند، اجازه ندهند که پشتیبانی کنند. من از خدای تبارک و تعالی، قدرت اسلام و عظمت اسلام و مسلمین را و وحدت کلمه آنها را خواستارم.^۲

سه- استفاده از ظرفیت های امت اسلامی

امام خمینی علیه السلام همواره مسلمانان را به استفاده از توانمندی های خود در مقابله با دشمنان فرا می خواندند: «مسلمانانی که دارای آن همه امکانات معنوی و مادی هستند که با یک تشر می توانند آمریکا را از منطقه عقب برانند تا چه رسد به اسرائیل».^۳

امام خمینی علیه السلام پس از نقد سکوت دولت های اسلامی در مقابل اسرائیل، نفت را به عنوان یک سلاح استراتژیک در دستن مسلمانان معرفی می کند تا زائران خانه خدا به این ظرفیت عظیم پی ببرند:

۱. صحیفه حج، ج ۲، ص ۲۷۹.

۲. همان، ج ۱، صص ۱۹ و ۲۰.

۳. همان، ص ۱۰۳.

شریان حیات شرق و غرب در دست اینهاست؛ نفت شریان حیات اینهاست. اگر ده روز نفت را به روی آنها ببندند، خاضع می‌شوند آنها. در عین حالی که این شریان در دست حکومت‌های به اصطلاح اسلامی است، در عین حال تقدیم می‌کنند و التماس هم می‌کنند. این مصیبت نیست؟^۱

ج) دشمن‌شناسی

امام خمینی علیه السلام یکی از مهم‌ترین کارکردهای سیاسی حج را دشمن‌شناسی می‌دانند: مسلمانان حاضر در مواقف کریمه، از هر ملت و مذهب که هستند، باید به خوبی بدانند که دشمن اصلی اسلام و قرآن کریم و پیامبر عظیم‌الشان صلی الله علیه و آله ابرقدرت‌ها، خصوصاً آمریکا و ولیده فاسدش اسرائیل است که چشم طمع به کشورهای اسلامی دوخته و برای چپاول مخازن عظیم زیرزمینی و روی‌زمینی این کشورها از هیچ جنایت و توطئه‌ای دست بردار نیستند و رمز موفقیت آنان در این توطئه شیطانی، تفرقه انداختن بین مسلمانان، به هر شکل که بتوانند، می‌باشد.^۲

ایشان در جای دیگر می‌فرماید: «ای زائران خانه خدا! توطئه‌های راست و چپ و خصوصاً آمریکای چپ‌اولگر و متجاوز و اسرائیل جنایت‌کار را به گوش عالمیان برسانید».^۳

از این جهت حج فرصت خوبی برای بیان سیاست‌ها و توطئه‌های دشمن است: یکی از سیاست‌های جنایت‌کارانه دشمن برای شکستن مقاومت امت اسلامی در فلسطین، ایجاد اختلاف بین کشورهای اسلامی است.^۴ حضرت امام علیه السلام خطاب به زائران خانه خدا، ضمن بیان این مسئله، توطئه دشمن در تهمت زدن به ایران در مورد خرید اسلحه از اسرائیل را رد می‌کند تا در جبهه امت اسلامی در مقابل دشمن خللی وارد نشود.^۵

۱. صحیفه حج، ج ۱، ص ۱۱۴.

۲. همان، ص ۱۴۱.

۳. همان، ص ۳۸.

۴. همان، ص ۱۲۹.

۵. همان، ص ۷۵.

حضرت امام علیه السلام به زائران خانه خدا بیان می‌کنند که اسرائیل با همه جهان اسلام جنگ دارد و اساساً با اسلام مخالف است:

شما خیال می‌کنید اسرائیل قانع به این امور است؟ اسرائیل بنایش بر این است که همه این مسلمین را از بین ببرد؛ آمریکا هم بنایش بر این است که اسلام نباشد در کار. اینها برای اینکه جمهوری اسلامی، اسم «اسلام» را دارد و می‌خواهد به اسلام عمل می‌کند، همه با آن مخالفت کردند.^۱

ایشان در جای دیگر می‌فرماید:

و من کراً تذکر داده‌ام که اسرائیل از نیل تا فرات را از خود می‌داند و شما را غاصب سرزمین‌های خویش می‌شمرد؛ گرچه اکنون جرئت اظهار صریح آن را ندارد. چنانچه صدام، برادر اسرائیل نیز برای سلطه بر منطقه تلاش می‌کند و بر فرض باطل، با به قدرت رسیدن، آرامش را از همه سلب می‌نماید.^۲

مقام معظم رهبری در بیان توطئه‌های اسرائیل می‌فرمایند:

امروز صهیونیست‌های غاصب و آمریکا به عنوان حامی همه‌جانبه آنها تا آنجا پیش رفته‌اند که حتی ملیت فلسطینی را هم انکار می‌کنند و حقیقتی به نام ملت فلسطین را نمی‌شناسند؛ در حالی که ملت فلسطین، ملتی است با ریشه‌های عمیق تاریخی و پیوندهای انکارناپذیر جغرافیایی. و آنکه نه ریشه تاریخی دارد و نه رابطه جغرافیایی، ملت جعلی و دروغین اسرائیلی است.^۳

ایشان همچنین نسبت شیعی‌گری یا ایرانی‌گری به مبارزان را از دیگر توطئه‌های دشمن برای سست کردن جبهه امت اسلامی می‌دانند^۴ و مقابله با فلسطینیان به بهانه

۱. صحیفه حج، ج ۱، ص ۹۷.

۲. همان، ج ۱، ص ۱۴۴. همچنین ر.ک: همان، ج ۱، ص ۱۹، ۱۰۵ و ۱۰۶، ص ۱۴۱.

۳. همان، ج ۲، ص ۱۰۹.

۴. ر.ک: همان، ص ۳۷۸.

مبارزه با تروریسم و حقوق بشر را نیرنگ و نفاق دشمنان معرفی می‌کنند و مسلمانان را از این خدعه برحذر می‌دارد:

مهم‌ترین ابزار این ددمنشان آدمی‌خوار، پرده نفاق و فریبی است که بر چهره خود کشیده‌اند. جوخه‌های تروریستی را تجهیز و به قصد جان بی‌گناهان روانه می‌کنند و دم از مبارزه با تروریسم می‌زنند. از دولت تروریست و جلادی که فلسطین را غصب کرده، علناً پشتیبانی می‌کنند و مدافعان جان‌به‌لب‌رسیده فلسطینی را تروریست می‌نامند.^۱

ایشان در جای دیگر پس از بیان جنایات تروریستی اسرائیل و آمریکا خطاب به زائران خانه خدا می‌فرماید:

طعن‌زنی و قیحانه به حقیقت است که کشتار زن و مرد و کودک فلسطینی و خراب کردن خانه فلسطینیان بر سرشان و بیرون راندن آنان از میهن آباء و اجدادی‌شان، طرف‌داری و دفاع از صلح نام‌گیرد.^۲

اشغالگران از سویی نهضت‌های مقاومت مردمی در فلسطین و لبنان و دیگر نقاط را تروریست می‌نامند و از سویی تروریسم وحشی فرقه‌ای و قومی را میان ملت‌های این منطقه سازماندهی و رهبری می‌کنند.^۳

ایشان همچنین مسلمانان را از این توطئه دشمن که موضوع فلسطین را امری ملی قلمداد می‌کند و آن را از ماهیت دینی‌اش دور می‌کند، آگاه می‌کنند:

حماسه مردم فلسطین یک پدیده تصادفی نیست... آیا تنها آوای وطن‌گرایی است که از وجود آنان دنیایی از صلابت آفریده است؟ ... شکی نیست که این آوای «الله اکبر» است، این همان فریاد ملت ماست که در ایران، شاه را و در بیت‌المقدس غاصبین را به نومیدی کشاند و این تحقق همان شعار برائت است.^۴

۱. صحیفه حج، ج ۲، ص ۳۳۷. همچنین ر.ک: صحیفه حج، ج ۲، ص ۳۱۹.

۲. همان، ۲۹۶.

۳. همان، ص ۴۰۲.

۴. همان، ج ۱، ص ۲۵۷.

د) معرفی الگوهای مبارزه در جهان اسلام

امام خمینی علیه السلام بر این باور است که قیام انتفاضه بر اثر الگوبرداری از انقلاب اسلامی ایران وارد مرحله جدیدی شده است^۱ و پس از اینکه سران کشورهای اسلامی را به تفکر در امور کشورهای تحت ستم فرا می‌خوانند از آنها می‌خواهند:

در حال ملت و دولت ایران مطالعه کنند که خود را از زیر بار قلدری های هر دو قطب خارج کرده و پرتو پیروزی آن و اسلام عزیز در سراسر جهان نورافشانی می‌کند و در راه شرف اسلام و عزت میهن اسلامی خویش بپاخاسته ... است.^۲

ه) بیان آسیب‌های مبارزه و قیام

مقام معظم رهبری پس از بیان اینکه مبارزات فلسطین تا به حال به نتیجه نرسیده، علت آن را دوری از ماهیت دینی می‌دانند و می‌فرمایند:

امروز بحمدالله عنصر ایمان و جهاد اسلامی در مبارزات ملت فلسطین در داخل وطن مغضوب زنده شده و به همین جهت معادله قدرت در فلسطین به سود فلسطینیان نسبت به گذشته تغییر کرده است.^۳

افزون بر دوری از ماهیت دینی، سازش‌کاری در مسیر مبارزه، آفت بزرگی برای قیام است. امام خمینی علیه السلام و مقام معظم رهبری^۴ بر ضرورت قیام و مبارزه تأکید کرده و مسلمانان را به انزجار از سازش‌کاران فرامی‌خوانند. امام خمینی علیه السلام در این مورد می‌فرماید:

ملت‌های مسلمان باید به فکر نجات فلسطین باشند و مراتب انزجار و تنفر خویش را از سازشکاری و مصالحه رهبران ننگین و خودفروخته‌ای که به نام فلسطین، آرمان مردم سرزمین‌های غصب‌شده و مسلمانان این خطه را به تباهی کشیده‌اند به دنیا

۱. صحیفه حج، ج ۱، صص ۲۵۷ و ۲۵۸.

۲. همان، ص ۱۹۲.

۳. همان، ج ۲، ص ۴۳.

۴. همان، ج ۱، ص ۲۰۳.

۵. همان، ج ۲، ص ۲۸۶.

اعلام و نگذارند این خائنان بر سر میز مذاکره‌ها و رفت و آمدها، حیثیت و اعتبار و شرافت ملت قهرمان فلسطین [را] خدشه‌دار کنند، که این انقلابی‌نماهای کم‌شخصیت و خودفروخته، به اسم آزادی قدس به آمریکا و اسرائیل متوسل شده‌اند.^۱

ایشان ماهیت صلح و سازش با اسرائیل و عواقب آن را بیان می‌کنند:

حالا مثلاً به اصطلاح مذاکرات صلح راه انداخته‌اند، برای اینکه قیام مسلمانان فلسطین را خاموش کنند! مگر توانستند؟ مگر می‌توانند؟ اسمش را گذاشته‌اند «صلح»! این صلح است یا ظلم است؟ ... می‌خواهند یک ظلم را تثبیت کنند؛ می‌خواهند یک ظلم را قانونی و رسمی کنند... همه مسلمانان باید مخالف باشند.^۲

ایشان توجه زائران خانه خدا را به این نکته جلب می‌کنند که سازش‌کاران در رفاه و آسایش نیستند^۳

و) پیوستگی منافع امت اسلامی با فلسطین

مقام معظم رهبری امت اسلامی را متوجه این نکته اساسی می‌کنند که منافع آنها جدای از منافع فلسطین نیست. به عبارت دیگر دشمن همه، یکسان است و فلسطین در خط مقدم مبارزه‌ای است که به همه مسلمانان مربوط می‌شود. بنابراین همه باید در این عرصه فعال باشند.

حج می‌تواند دنیای اسلام را متوجه مسئولیت سنگین خود کند. حج می‌تواند این معرفت را به ملت‌های اسلامی بدهد که حضور در صحنه و داشتن موضع قاطع در این قضیه، با منافع خود آنها پیوستگی دارد. بعضی خیال می‌کنند حمایت از مردم فلسطین، خارج از منافع ملی کشورهاست؛ این اشتباه خیلی بزرگی است... این قضیه ممکن است برای ملت‌های مسلمان دیگر هم پیش بیاید؛ کما اینکه دیدید در

۱. صحیفه حج، ج ۱، ص ۲۰۳.

۲. همان، ج ۲، ص ۱۱۹.

۳. همان، ص ۳۰۳.

مواردی برای ملت‌ها پیش آمده است... پس حمایت عمومی دنیای اسلام از ملت فلسطین، درحقیقت حمایت دنیای اسلام از یک‌یک کشورهای مسلمان است؛ این ضامن و حامل منفعت همه آنهاست.^۱

ز) بیان ابعاد سیاسی حج

امام خمینی رحمته الله علیه در پاسخ نامه خالد بن عبدالعزیز بر ابعاد سیاسی حج تأکید می‌کند: نمی‌دانم ائمه جماعات حرمین شریفین از اسلام چه برداشت کرده‌اند و از حج بیت الله الحرام که سرتاسر آن مشحون به سیاست و سرّ جعل آن قیام انسان‌ها به قسط^۲ و رفع ستمگری‌ها و چپاولگری‌هاست، که سیاست کلی انبیای عظام و خصوص حضرت رسول خاتم صلی الله علیه و آله است، چه فهمیده‌اند که زائرین حرمین شریفین را به اسم اسلام از دخالت در سیاست و حتی از شعار علیه اسرائیل و آمریکا منع و مسلمانان را به دلخواه آمریکا و اسرائیل و سایر دشمنان اسلام و بر خلاف سیره پیامبر عظیم الشان اسلام صلی الله علیه و آله و مسلمانان صدر اسلام، از دخالت در سیاست منع می‌کنند.^۳

مقام معظم رهبری نیز توجه زائران خانه خدا را به نقش و کارکردهای حج در تقویت امت اسلامی با در نظر گرفتن فلسطین جلب می‌کنند:

امروز کشور عراق، کشور افغانستان، کشور مظلوم فلسطین و بخشی از کشور پاکستان زیر فشار سربازان خارجی، زیر فشار اقدامات مستکبرانه قرار دارد. مگر می‌تواند دنیای اسلام اینها را نبیند؟ اینها چیزهایی است که در حج باید به اینها توجه کرد. حج باید مظهر بروز اراده و عزم راسخ امت اسلامی علیه این کارهایی باشد که به وحدت امت آسیب می‌زند یا به پیشرفت امت آسیب می‌زند... باید در مقابل اینها حساس بود؛ اینها وظائف است.^۴

۱. صحیفه حج، ج ۲، صص ۲۸۶ و ۲۸۷.

۲. برگرفته از آیه ۹۷ سوره مائده: «جَعَلَ اللَّهُ الْكَعْبَةَ الْبَيْتَ الْحَرَامَ قِيَامًا لِلنَّاسِ».

۳. صحیفه حج، ج ۱، صص ۸۱ و ۸۲.

۴. همان، ج ۲، ص ۴۰۰.

ایشان در جای دیگر در این خصوص می‌فرمایند:

دنیای اسلام احتیاج دارد به تفاهم، به احساس همدردی، به همکاری. چرا این قدر بین دولت‌های اسلامی اختلاف می‌اندازند؟ چرا بر سر یک موضوع عام‌الابتلاء مثل مسئله فلسطین، دولت‌های اسلامی حاضر نیستند یک طریق واحد و یک نقطه واحدی را مورد اتفاق قرار بدهند و بر آن تصمیم بگیرند؟ مسئله فلسطین مگر کم مسئله‌ای است؟ ... یک مدتی خود فلسطینی‌ها غفلت داشتند، ساکت بودند؛ امروز که به‌پا خاستند، امروز که استنصار می‌کنند، امروز که دنیای اسلام را به کمک می‌طلبند، چرا دنیای اسلام در مقابل اینها ساکت است؟ ... در یک چنین مسئله واضحی، این همه دارد به مسلمان‌ها ظلم می‌شود ... اما دنیای اسلام یک موضع واحدی ندارد؛ چرا؟ این اختلاف از کجا آمده است؟ اینهاست مسائل حج.^۱

۲. گرایشی (احساسی)

در حج می‌توان احساسات، تمایلات و گرایش‌های مسلمین را در راستای دفاع از فلسطین به عنوان موضوع روز امت اسلامی استفاده کرد. در این خصوص ظرفیت‌های متعددی در حج برای تقویت امت اسلامی در پیام‌های امام خمینی علیه السلام و مقام معظم رهبری در موضوع حج وجود دارد:

الف) برانگیختن احساسات امت اسلامی

امام خمینی علیه السلام با لحنی شورانگیز احساسات امت اسلامی در حج را در حمایت از فلسطین برمی‌انگیزد:

آیا برای مسلمانان جهان ننگ نیست که با این همه سرمایه‌های انسانی و مادی و معنوی، با داشتن چنین مکتب مترقی و پشتوانه الهی، تن به سلطه قدرتمندان مستکبر و دزدان دریایی و زمینی قرن بدهند؟ ... آیا وقت آن نرسیده است که ملت مبارز و

غیور فلسطین، بازی‌های سیاسی مدعیان مبارزه با اسرائیل را شدیداً محکوم نموده و با سلاح گرم، سینه اسرائیل، دشمن سرسخت اسلام و مسلمین را بشکافند؟ آیا مسلمانان چه جوابی در مقابل خداوند عظیم که آنان را دعوت به اعتصام به جبل‌الله^۱ نموده و از تفرقه و نزاع نهی فرموده است دارند؟^۲

امام خمینی علیه السلام ضمن ابراز تعجب از سکوت مسلمانان در مقابل جنایات اسرائیل^۳ می‌فرمایند:

نگ نیست بر کشورهای اسلامی؛ بر حکومت‌های کشورهای اسلامی که اسرائیل بیاید و فلسطینی‌ها را آن‌طور کند؟ در لبنان آن جنایت‌ها را بکند و یک میلیارد جمعیت مسلمین بنشینند تماشاچی باشند؟ از چی می‌ترسند اینها؟ چرا باید این قدر بی‌عرضه باشند؟^۴

امام خمینی علیه السلام پس از نقد حق و تو در تحریک و تهییج مسلمانان، عافیت‌طلبان را این چنین از خطر اسرائیل آگاه می‌کند:

الآن اسرائیل در مقابل همه کشورهای اسلامی ایستاده، می‌گوید غلط نکنید. این تأسف ندارد؟ انسان نیستند اینهایی که در رأس امور هستند که اسرائیل در مقابلشان ایستاده، می‌گوید فضولی موقوف! آمد و بیروت را گرفت و آن‌همه جنایات وارد کرد و سازمان آزادی بخش را به هم زد اوضاعش را و همه را متفرق کرد، و بعد هم بدانید که شماهایی که ساکت بودید و در این جنایات مقابله نکردید، همین نشستید و یک کلمه‌ای گفتید، آن هم کلمه‌ای که گاهی موافق با آنها بوده، نوبت شما هم می‌رسد. اسرائیل به خدمت شما هم می‌آید.^۵

۱. اشاره است به آیه ۱۰۳ سوره آل عمران: «وَاعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعاً وَلَا تَفَرَّقُوا»؛ «همگی به ریسمان الهی چنگ

بزنید و متفرق نشوید».

۲. صحیفه حج، ج ۱، ص ۷۷.

۳. همان، ص ۲۰۳.

۴. همان، ص ۱۱۴.

۵. همان، صص ۹۶ و ۹۷.

مقام معظم رهبری نیز در این خصوص می‌فرمایند:

امروز شما ببینید از تفرق دنیای اسلام و همدل نبودن دست‌اندرکاران کشورهای اسلامی، بخشی از دنیای اسلام چه می‌کشد. امروز فلسطین با بی‌رحمانه‌ترین روش‌ها لگدکوب می‌شود و مردم فلسطین در سخت‌ترین روزهای ممکن برای یک ملت، دارند روزگار می‌گذرانند. دنیای اسلام با همه امکاناتی که دارد، با وجود میل و علاقه‌ای که بسیاری از مردم جهان اسلام برای کمک دارند، عملاً کمکی به این قضیه نمی‌شود؛ این خیلی دردناک است.^۱

(ب) روحیه دادن به مسلمانان

امام خمینی علیه السلام و مقام معظم رهبری در پیام‌ها و سخنرانی‌های خود به مناسبت حج، علاوه بر تحریک احساسات مسلمانان به حج، روحیه مبارزان فلسطینی را نیز تقویت می‌کردند: هان ای مسلمانان جهان، و مستضعفان تحت سلطه ستمگران، بپاخیزید و دست اتحاد به هم دهید و از اسلام و مقدرات خود دفاع کنید و از هیاهوی قدرتمندان نهراسید که این قرن به خواست خداوند قادر، قرن غلبه مستضعفان بر مستکبران و حق بر باطل است.^۲

مقام معظم رهبری نیز در این خصوص می‌فرمایند:

ما شک نداریم که در آینده نه‌چندان دور، عاقبت ملت فلسطین در سایه فداکاری خود و آگاهی دنیای اسلام، به حق مغضوب خود دست خواهد یافت و بیگانه متجاوز و ستمگر را از خانه خود بیرون خواهد افکند. ولی تصمیم و اراده دولت‌ها و ملت‌های مسلمان به فضل الهی خواهد توانست این آینده را تسریع کند و از محنت‌های آن بکاهد.^۳

۱. صحیفه حج، ج ۲، ص ۲۸۶.

۲. همان، ج ۱، ص ۷۶.

۳. همان، ج ۲، ص ۲۱۸.

مقام معظم رهبری در ترسیم اوضاع بین‌الملل، پس از بیان مشکلات و بحران‌های تمدن غرب، آغاز روند رشد و شکوفایی امت اسلامی را بیان می‌کند و سپس خطاب به زائران خانه خدا نقش و جایگاه فلسطین را در این عرصه بیان می‌کند و مسلمانان را به همکاری در این عرصه فرا می‌خواند:

دنیای اسلام، نسیم بیداری اسلامی را بر چهره ملت‌ه‌ب و رنج‌کشیده خود حس می‌کند و نشانه‌های آن را در جای‌جای جهان اسلام، به‌ویژه در ایران مجاهد و سربلند و نیز در فلسطین و لبنان به چشم می‌بیند. فروغ امید، دل‌های جوانان را در همه‌جا روشن کرده و طلسم تحقیر و تحکّم غرب، درّه‌م شکسته است.^۱

مقام معظم رهبری پس از بیان توطئه‌ها و تلاش‌های استعماری و استکباری دشمنان امت اسلام، مقاومت فلسطینیان را آن‌قدر مهم و کارساز می‌داند که سبب و نشانه عصبانیت، زبونی و ضعف دشمنان است: «قیام خونین ملت فلسطین و پرچم پرافتخار انتفاضه، طراحان سیاسی استکبار را خشمگین و سراسیمه کرده و آنان را به اعمال گستاخانه و قدرت‌نمایی دیوانه‌وار وسوسه می‌کند».^۲

ایشان در جای دیگر می‌فرماید:

در مناطقی از دنیای اسلام که نقطه اوج آن کشور مظلوم فلسطین است، مردان و زنان بی‌شماری با بذل جان در زیر پرچم اسلام و با شعار استقلال و عزت و آزادی، حماسه‌ای دایمی و همه‌روزه پدید آورده و قدرت‌های مادی مستکبر را در برابر دلیری خود، زبون ساخته‌اند. آری، بیداری اسلامی، محاسبات استکباری را به هم ریخته و معادلات جهانی مطلوب مستکبران را تغییر داده است.^۳

ایشان همچنین می‌فرماید:

شدت عمل دشمن، غالباً نشانه ضعف و بی‌تدبیری اوست. به صحنه فلسطین و به‌ویژه

۱. صحیفه حج، ج ۲، ص ۲۸۳.

۲. همان، صص ۲۹۵ و ۲۹۶.

۳. همان، ص ۳۱۷.

غزه بنگرید. حرکات بی‌رحمانه و دژخیمانه دشمن در غزه که نظیر آن در تاریخ ظلم‌های بشری کمتر دیده شده است، نشانه ضعف او در فائق آمدن بر اراده مستحکم آن مردان و زنان و جوانان و کودکانی است که با دست خالی، در برابر رژیم غاصب و پشتیبانش یعنی ابرقدرت آمریکا ایستاده و خواسته آنها را که روی گردانی از دولت حماس است، زیر پای خود افکنده‌اند.^۱

ایشان در نهایت پیروزی را برای امت اسلامی و فلسطین می‌داند: «پیروز نهایی در این کارزار حق و باطل، جز حق نیست و این ملت مظلوم و صبور فلسطین است که سرانجام بر دشمن پیروز خواهد شد؛ و کان‌الله قویاً عزیزا».^۲

۳. کنشی (رفتاری)

علاوه بر روشنگری و روحیه‌بخشی در حج، می‌توان اقداماتی عملی در دفاع از مسلمانان فلسطین انجام داد. حج فرصت بزرگی برای عزت‌بخشی و قدرت‌آفرینی دینی به امت اسلام است. مقام معظم رهبری در این مورد خطاب به زائران خانه خدا می‌فرماید:

اسلام به امت اسلامی و حکام اسلامی عزت و قدرت و شجاعت می‌بخشد تا بتوانند اقدام کنند، بفهمند و راهشان را ببینند. حج فرصت بزرگی است که این حقایق و حقایق فراوانی از این قبیل - که به برکت معرفت اسلامی و هدایت اسلامی در اختیار ما ملت مسلمان ایران است - در اختیار افکار عمومی مردم دنیا گذاشته شود و آنها بیدار شوند.^۳

ایشان پس از اینکه حمایت از مسلمانان فلسطین را وظیفه مسلمانان و در راستای تقویت امت اسلامی ترسیم می‌کند، می‌فرماید: «منظره شکوهمند حج، زمینه‌های

۱. صحیفه حج، ج ۲، ص ۳۹۳.

۲. همان، ص ۳۹۳.

۳. همان، ص ۳۰۴.

مساعد برای انجام دادن این وظایف را به ما نشان می‌دهد و ما را به تلاش مضاعف و همت مضاعف فرا می‌خواند.^۱

الف) ایجاد وحدت

پس از اینکه مسائل امت اسلامی در حج مطرح شد، آن‌گاه یک روحیه عمومی ایجاد می‌شود و همه مسلمانان در مورد یک مسئله احساس مشترکی پیدا می‌کنند؛ به طوری که به دغدغه و مسئله آنها تبدیل می‌شود. نتیجه این شرایط ایجاد وحدت و جبهه و جریان بر علیه دشمنان است.

حضرت امام علیه السلام در این خصوص می‌فرماید:

یک چاره که اساس چاره‌هاست و ریشه این گرفتاری‌ها را قطع می‌کند و فساد را از بن می‌سوزاند، وحدت مسلمانان، بلکه تمامی مستضعفان و دربند کشیده شدگان جهان است و این وحدت که اسلام شریف و قرآن کریم بر آن پافشاری کرده‌اند، با دعوت و تبلیغ دامنه‌دار باید به وجود آید و مرکز این دعوت و تبلیغ، مکه معظمه در زمان اجتماع مسلمین برای فریضه حج است.^۲

ایشان در جای دیگر می‌فرماید:

در حج به صدای بلند اعلام اتحاد کنید؛ به صدای بلند بیزاری خود را از جبهه استکبار و ظلم و نفاق فریاد کنید؛ علما و روشن‌فکران و شخصیت‌های سیاسی و علمی خود را به تبادل نظر با یکدیگر فراخوانید؛ حمایت عمومی خود را از ملت مظلوم فلسطین و طلبکاری خود را نسبت به مسئله فلسطین به گوش دشمن برسانید.^۳

مقام معظم رهبری نیز بر اهمیت وحدت در حج برای برطرف کردن مشکلات جهان اسلام تأکید دارند:

۱. صحیفه حج، ج ۲، ص ۴۱۴.

۲. همان، ج ۱، ص ۱۲۵.

۳. همان، ج ۲، ص ۲۱۷.

همبستگی اسلامی، برای دشمنان جهان اسلام و دشمنان ملت‌های این منطقه و غارتگران بین‌المللی، کار را مشکل می‌کند و اجازه نمی‌دهد آنها طبق میل خود، هرطور خواستند و انتخاب کردند و مصلحت دیدند، به یک کشور و ملت اسلامی تعرض کنند... حج، این معرفت و وحدت و عزم و تصمیم را به آنها می‌دهد. بنابراین مسئله حج و استفاده از همه ظرفیت‌های این واجب عظیم الهی، برای بهبود حال مسلمین جهان و همه کشورهای اسلامی، بسیار مهم است. هرچه بتوان در این زمینه، کار و تلاش و خدمت کرد، بارزش است.^۱

ایشان در بهره‌مندی از این ظرفیت در مورد فلسطین تأکید می‌کنند:

امروز دنیای اسلام احتیاج به وحدت دارد. باید یک صدا در دنیای اسلام بلند شود. این است که می‌تواند جلوی این ستم بر مردم فلسطین را بگیرد؛ این است که می‌تواند جلوی دخالت‌های مستکبرانه آمریکا در خاور میانه و در کشورهای اسلامی را بگیرد.^۲

در جای دیگر در این خصوص می‌فرمایند:

دنیای اسلام، امروز به حج، به اجتماع مسلمین، به وحدت کلمه احتیاج دارد. شما ببینید با مسلمین چه می‌کنند؛ در فلسطین، در عراق، در نقاط دیگر؛ ببینید سیاست‌های اعلام شده استکبار علیه اسلام چیست؛ صریحاً علیه اسلام اعلام موضع می‌کنند.^۳

ب) محکومیت تجاوزات اسرائیل

حج و اجتماع مسلمانان فرصت مناسبی است تا اجتماع پرشکوه مسلمانان به مجمعی برای اعلام انزجار و محکومیت جنایات دشمنان اسلام تبدیل شود.

۱. صحیفه حج، ج ۲، ص ۲۸۷.

۲. همان، صص ۳۷۱ و ۳۷۲.

۳. همان، ص ۳۴۶.

حضرت امام خمینی علیه السلام برائت از مشرکین را با چنین رویکردی تبیین می‌کنند:

و نیز فریاد برائت ما فریاد مردم مسلمان آفریقا است، فریاد برادران و خواهران دینی ما که به جرم سیاه بودن، تازیانه ستم سیه‌روزان بی‌فرهنگی ژن‌دپرست را می‌خورند. فریاد برائت ما، فریاد برائت مردم لبنان و فلسطین و همه ملت‌ها و کشورهای دیگری است که ابرقدرت‌های شرق و غرب، خصوصاً آمریکا و اسرائیل به آنان چشم طمع دوخته‌اند و سرمایه آنان را به غارت برده‌اند و نوکران و سرسپردگان خود را به آنان تحمیل نموده‌اند و از فواصل هزاران کیلومتر راه به سرزمین‌های آنان چنگ انداخته و مرزهای آبی و خاکی کشورشان را اشغال کرده‌اند.^۱

مقام معظم رهبری در بیان کارکرد اجتماعات اعتراض‌گونه در مقابل عملکرد دشمنان اسلام، به زائران خانه خدا می‌فرمایند:

شک نیست که بی‌تفاوتی ملت‌های مسلمان در برابر این وضع، دشمن را تشویق می‌کند و صحنه را هرروز بر مؤمنین به اسلام تنگ‌تر می‌سازد. مسلمانان باید نشان دهند که جهان اسلام دارای قدرت برخوردار است و می‌تواند در برابر تجاوز و دشمنی آمریکا و هر متجاوز دیگری بایستد. تاکنون همه لطمات جبران‌ناپذیری که به امت اسلامی از سوی استعمارگران دیروز و مستکبران امروز وارد شده، عمدتاً ناشی از ضعف نفس و ضعف روحیه دولت‌ها یا ملت‌ها بوده است. ایستادگی ملت‌ها، دشمن را به ستوه می‌آورد و او را در رسیدن به هدف‌های متحیرانه‌اش ناکام می‌سازد. اگر رهبران و ملت فلسطین، همین شجاعت فداکارانه‌ای را که امروز انتفاضه اسلامی در برابر صهیونیست‌ها از خود نشان می‌دهد، در آغاز تشکیل دولت غاصب صهیونیست نشان می‌دادند، این سرنوشت مرارت‌بار و زهرآگین برای فلسطین رقم نمی‌خورد و اگر امروز سران نهضت‌های اسلامی و مردم مؤمن، سختی‌های مبارزه را بر خود هموار کنند، بی‌گمان امت اسلامی، آینده شیرینی را به دست خواهد آورد.^۲

۱. صحیفه حج، ج ۱، صص ۲۰۰ و ۲۰۱.

۲. همان، ج ۲، ص ۱۰۹.

نتیجه‌گیری

حج به عنوان عبادتی فراملی هر ساله نمایندگان از سراسر جهان اسلام را در سرزمینی واحد در زمانی مشخص جمع می‌کند تا همگی با پوششی یکسان اعمال یکسانی را انجام دهند. با توجه به ماهیت دینی و معنوی حج، می‌توان این اجتماع پرشکوه را تجسمی عینی از امت اسلامی نامید. این تجمع بزرگ فقط در ابعاد مناسکی و اخلاقی خلاصه نمی‌شود. بلکه فراتر از ابعاد فردی، از جهت سیاسی و اجتماعی نیز ظرفیت بزرگی برای تقویت امت اسلامی دارد و می‌تواند سایر عناصر هویتی امت اسلامی را بازتولید و تقویت نماید.

فلسطین یکی از مهم‌ترین عناصر هویتی امت اسلامی است که در فضای بیداری اسلامی، اهمیت و کارکرد بیشتری یافته است. حج ظرفیت بالایی در افزایش نقش‌آفرینی فلسطین در تقویت امت اسلامی دارد.

اجتماع پرشکوه حج چنانچه از سخنان و پیام‌های امام خمینی علیه السلام و رهبر معظم انقلاب برمی‌آید، در ابعاد گوناگون شناختی، احساسی و عملیاتی می‌تواند فلسطین را به عنوان یکی از مهم‌ترین مسائل امت اسلامی تقویت نماید و امت اسلامی را در حول این موضوع، متحد و مشترک نماید.

نظام ارتباطات امت اسلامی در حج

اشاره

امروزه مباحث تمدنی، یکی از مهم‌ترین مباحث فرهنگی است که می‌توان آن را با رویکرد ارتباطی نیز تحلیل نمود. در این راستا ارتباطات و توسعه، حوزه‌ای از مطالعات ارتباطی است که به‌خصوص پس از جنگ جهانی دوم مورد توجه صاحب‌نظران و اندیشمندان و نیز کشورهای تازه‌استقلال‌یافته یا در حال توسعه قرار گرفت. این موضوع از آن روی اهمیت و گسترش یافت که تکنولوژی‌های جدید ارتباطی، اهمیت فوق‌العاده‌ای به‌خصوص در توسعه اقتصادی پیدا کردند.^۱

اسلام دارای یک نظام ارتباطی است که مبتنی بر اخلاق و عرفان است. امت اسلامی نیز برای حضور مقتدرانه و بادوام در عرصه بین‌الملل باید از نظام ارتباطی قوی و منسجمی برخوردار باشد. این نظام در مصاف با نظام ارتباطی غرب باید بتواند از شئون و حدود اسلام در سطح ملی و بین‌المللی دفاع کند. در این میان حج یکی از مهم‌ترین مؤلفه‌های نظام ارتباطات امت اسلامی است که به عنوان یک رسانه بین‌الملل اسلامی و مبتنی بر ارتباطات چهره‌به‌چهره، سبب می‌شود کل جهان اسلام هر ساله با یکدیگر

---

۱. در مورد مفهوم و جایگاه ارتباطات، به‌خصوص در مورد بحث توسعه، ر.ک: مبانی ارتباطات جمعی، محمد دادگران، صص ۱۱ و ۱۲؛ ارتباط‌شناسی، مهدی محسنیان‌راد، صص ۴۱ - ۵۷؛ وسایل ارتباط جمعی، کاظم معتمدنژاد، صص ۲۵ - ۲۷.

ارتباطات گسترده‌ای را برقرار کنند. درمقابل، نظام ارتباطات غرب را می‌توان در الگوی نظری امپریالیسم بررسی کرد که مبتنی بر نوعی عقلانیت ابزاری است که سعی دارد با استفاده از برتری تکنولوژیکی هژمونی تمدنی، خود را نیز به سایر کشورها تحمیل کند. امت اسلامی برای حفظ و اعتلای تمدنی خود، باید در مصاف نظام ارتباطی بین‌المللی‌اش پیروز شود.

در این نوشتار پس از بررسی تعامل توسعه و ارتباطات، براساس نظریات وابستگی، جهات و تأثیر سلطه رسانه‌ای غرب بر امت اسلامی را بررسی و سپس ظرفیت‌های امت اسلامی در مقابله با آن را در قالب ظرفیت‌های حج در این خصوص بررسی می‌کنیم.

ارتباطات و توسعه

مطالعات و تحقیقات گوناگون در مورد نقش برجسته امکانات ارتباطی در برنامه‌های توسعه کشورهای جهان سوم و مخصوصاً کوشش‌ها و پژوهش‌ها و همچنین تصمیم‌ها و توصیه‌های سازمان «یونسکو» راجع به برنامه‌ریزی‌ها و سیاست‌گذاری‌های ملی ارتباطات - که بهترین نمونه‌های آن در گزارش نهایی «کمیسیون مک براید»، به نام «یک جهان و چندین صدا» انعکاس یافته - ضرورت استفاده، از ارتباطات، برای تحقق برنامه‌های توسعه را بیش از پیش آشکار ساخته است. اهمیت تردیدناپذیر کاربرد وسائل و تکنولوژی‌های ارتباطی در رسیدن به هدف‌های توسعه ملی - که از سوی

---

۱. کمیسیون بین‌المللی بررسی مسائل ارتباطات موسوم به کمیسیون مک براید، با توصیه یونسکو به ریاست «شن مک براید» - وزیر امور خارجه سابق ایرلند - متشکل از گروهی از اعضای سازمان‌های حرفه‌ای روزنامه‌نگاری و استادان دانشگاه‌های کشورهای غربی و غیرغربی و دیگر کارشناسان ارتباطات برای حمایت از «نظم نوین جهانی اطلاعات و ارتباطات» در سال ۱۹۷۶ تأسیس شد تا با توجه به پیشرفت تکنولوژیک و تحولات روی داده در روابط بین‌الملل و با در نظر گرفتن پیچیدگی و عظمت آن به بررسی تمام مسائل ارتباطات در جامعه معاصر بپردازد. نخستین گزارش این کمیسیون در سال ۱۹۷۹ میلادی منتشر شد.

برخی از پژوهشگران، به «ارتباطات پشتیبان توسعه»^۱ نیز معروف شده است - ایجاب می‌کند که عملکردهای ارتباطات و به‌ویژه وسائل ارتباط جمعی، به شکلی مطلوب صورت گیرد.^۲ توجه به نقش ارتباطات و به‌ویژه وسائل ارتباط جمعی در توسعه و پیشرفت کشورهای جهان سوم، سبب شده است که متخصصان علوم ارتباطات، زمینه‌هایی تحت عنوان «ارتباطات توسعه» و «توسعه ارتباطات» را مورد مطالعه قرار دهند و درباره آنها نظریه‌ها و الگوهای جدیدی عرضه کنند.^۳

مبحث ارتباطات و توسعه ذهن، بسیاری از اندیشمندان اجتماعی را به خود مشغول کرد. دانیل لرنر از نخستین کسانی است که پس از جنگ جهانی دوم به تدوین استراتژی و الگوی توسعه برای جهان سوم پرداخت و طی آن کوشید نقش رسانه‌های جمعی را در تسهیل و تسریع فرآیند توسعه کشورهای عقب‌مانده به سبک غربی تبیین کند. به دنبال او نظریه‌پردازان دیگری از جمله ویلبر شرام، اورت راجرز و مک کلند آمریکایی، ابعاد دیگری از نظریه توسعه‌بخشی ارتباطات

۱. ارتباطات پشتیبان توسعه که نخستین بار توسط «ارسکین چیلدرز» به کار برده شد، به‌خصوص برای پشتیبانی از نوعی برنامه توسعه خاص، طراحی شده است؛ بعد فرهنگی ارتباطات برای توسعه، اد بورن، ترجمه مهرسیما فلسفی، ص ۲۷۲. سینگهال در تعریف این مفهوم این‌گونه می‌گوید: «هرگاه از وسایل ارتباط جمعی برای حمایت از یک پروژه یا برنامه ویژه توسعه استفاده شود، آن را ارتباطات توسعه و یا ارتباطات پشتیبان توسعه می‌گویند»؛ فصلنامه تخصصی جامعه‌شناسی «ارتباط جمعی، پشتیبان توسعه روستایی و معرفی طرح مدرسه رادیویی»، علی روشنائی، ش ۲، ص ۹۰.

در این مورد همچنین ر.ک: ارتباطات جهانی در حال گذار، حمید مولانا، ص ۱۲۲.
۲. اهمیت نقش ارتباطات در توسعه تا جایی است که به ایجاد برخی از رشته‌ها مثل روزنامه‌نگاری توسعه منجر شده است، ر.ک: روزنامه‌نگاری نوین، نعیم بدیعی و حسین قندی، صص ۴۱۵ و ۴۱۶.

۳. برای مطالعه بیشتر در مورد ارتباطات و توسعه، برای نمونه ر.ک: ارتباطات و فرهنگ، آلفرد جی. اسمیت، ترجمه مهدی بابایی اهری؛ ارتباطات توسعه در جهان سوم، ترجمه و تألیف علی‌اکبر فرهنگی و دیگران؛ ارتباطات توسعه در جهان سوم، سرینواس آر.ملکات و زلی استیوز، ترجمه شعبانعلی بهرامپور.

را مطرح کردند.^۱ به این ترتیب فصلی در نظریه‌پردازی در ارتباطات توسعه باز شد.^۲

ویلیام شرام^۳ (۱۹۰۷-۱۹۸۷) درباره نقش وسایل ارتباط جمعی در توسعه ملی، دیدگاه خوش‌بینانه‌ای دارد. او می‌گوید:

رسانه‌های جمعی درباره میزان و انواع اطلاعاتی که در کشورهای در حال توسعه در دسترس مردم قرار دارد، می‌توانند مشارکت کنند. آنها می‌توانند افق‌ها را گسترش دهند؛ به انتقال فکر کمک کنند؛ و سطح فکر فردی و ملی را بالا ببرند. آنها می‌توانند همه اینها را خودشان مستقیماً انجام دهند.^۴

ارتباطات نقشی اساسی در توسعه بازی می‌کند؛^۵ چون باعث تبادل نظر بین مردم می‌شود،

۱. شرام با انتشار کتاب «رسانه‌های جمعی و توسعه ملی» و راجرز با کتاب معروف خود، «نشر نوآوری‌ها»، نه تنها بر الگوی لرنر صحنه گذاشتند، بلکه به تقویت و تحکیم آن پرداختند. ویلیام شرام چند سال بعد، دیدگاه‌های خود را تا حدودی تعدیل کرد و به عنصر فرهنگ و تنوع شرایط تاریخی و مقتضیات ملی کشورهای جهان سوم، توجه نشان داد. اما راجرز در مطالعات و آثار بعدی خود با محققان انتقادنگر جهان سوم هم‌آوا شد و بر الگوی خطی لرنر، خط بطلان کشید و الگوی متناوب توسعه را به عنوان راهبرد اصلی برای کشورهای در حال توسعه پذیرفت. این در حالی است که لرنر تقریباً تا پایان عمر بر صحت نظریه خود پای فشرد و حاضر به بازنگری در ارکان آن نشد. به هر حال الگوی لرنر در ادبیات ارتباطات و توسعه، به عنوان «الگوی حاکم» یا «الگوی قدیمی» به ثبت رسیده و هنوز نیز طرفداران و معتقدانی دارد، اما در ۲۵ سال اخیر به‌شدت به چالش کشیده شده است.

۲. برای مطالعه در مورد انواع و مراحل این نظریات، برای نمونه ر.ک: راهبرد یاس، «جایگاه جامعه اطلاعاتی در نگرش‌های ارتباطات و توسعه»، علیرضا خسروی، ش ۸، صص ۱۱۳ - ۱۴۰.

۳. ویلیام شرام نخستین مؤسسات مطالعات ارتباطی جهان را در دهه ۵۰ میلادی در آمریکا پایه‌گذاری کرد. وی آثار متعددی در زمینه ارتباطات به رشته تحریر درآورده و وی را به عنوان یکی از پیشگامان علم ارتباطات و «بنیان‌گذار علم ارتباطات» می‌شناسند.

۴. مبانی ارتباطات جمعی، محمد دادگران، ص ۱۳۵.

۵. در بررسی جایگاه و نقش ارتباطات در توسعه، توجه به این نکته ضروری است که هرچند ارتباطات برای توسعه ضروری است، اما به هیچ‌وجه متغیری مستقل نیست که اگر به‌درستی مورد استفاده قرار گیرد، بتواند موتورهای توسعه را به حرکت درآورد. اگر بخواهیم در مورد آنچه از ارتباطات انتظار داریم واقع‌بین باشیم، مهم این است که درک کنیم ارتباطات، وسیله‌ای برای دستیابی به یک هدف است. «ارتباطات توسعه» بدان معنی که توسط

تعامل را تسهیل می‌کند و انتقال اطلاعات و دانش را ممکن می‌سازد. ارتباطات به عنوان طریقه‌ای برای بیان و در نقش خود به عنوان محمول و جاودان‌کننده فرهنگ، تابع رسوم و قوانینی است که توسط گروه مردمی که دارای فرهنگ مشترک هستند، تعیین شده است.^۱

مطالعات موردی دانشمندان مختلفی چون دانیل لرنر، حمید مولانا، هنسون و نارولا^۲ در کشورهای در حال توسعه و تأثیر تکنولوژی‌های ارتباطی بر توسعه آن کشورها نیز، خود گواهی بر اهمیت این موضوع است. مطالعات فوق نشان می‌دهند که در بسیاری از کشورهای مذکور، تکنولوژی‌های جدید ارتباطی، تأثیر شگرفی بر توسعه گذاشته و آنها را در مسیر بهبود وضع اقتصادی و سیاسی قرار داده است.

نظریات توسعه و توسعه‌نیافتگی

جامعه‌شناسی تا دوره جنگ جهانی دوم بیشتر به جوامع صنعتی می‌پرداخت و توجه ناچیزی نسبت به مطالعه کشورهای جهان سوم داشت. اما پس از این دوره، جامعه‌شناسان با مدنظر قرار دادن علل توسعه‌نیافتگی در کشورهای جهان سوم، به ارائه دیدگاه‌هایی در این زمینه توجه کردند.

توسعه‌نیافتگی به‌طور کلی دو جنبه دارد: جنبه خارجی یا بین‌المللی.^۳ مشخص کردن تمایز موجود بین این دو عامل و در عین حال رابطه نزدیک آنها برای ارزیابی دورنمای

لرنر، پای و شرام مورد استفاده قرار گرفته، مقصود شبکه‌های ارتباطی بر پایه فناوری است که صرف‌نظر از پیام و محتوایش، به دلیل خصوصیات ذاتی، سعی بر ایجاد شرایطی مناسب برای توسعه دارد. امروزه ارتباطات توسعه به عنوان فرایندی اجتماعی که به دنبال درک و توافقی مشترک در بین کلیه مشارکت‌کنندگان در یک ابتکار توسعه که به اقدامی هماهنگ منجر شود نگریسته می‌شود. رسانه‌ها اکنون به عنوان ابزاری مؤثر برای فراهم آوردن این شرایط و برای کمک در یادگیری مطرح هستند. استفاده از آنها فی‌نفسه هدف نیست و ارتباطات میان‌فردی، نقش عمده‌ای بازی می‌کند؛ ر.ک: بعد فرهنگی ارتباطات برای توسعه، صص ۲۶۷ - ۲۷۲.

۱. بعد فرهنگی ارتباطات برای توسعه، صص ۲۶۳ و ۲۶۴.

۲. ر.ک: تکنولوژی‌های جدید ارتباطی در کشورهای در حال توسعه، اوما نارولا و جریس هنسون، ترجمه داوود حیدری.

۳. اقتصاد سیاسی توسعه‌نیافتگی و رشد، پل باران و دیگران، ترجمه فرهاد نعمانی، ص ۹۴.

توسعه‌یافتگی و تکامل، اهمیت بسیار دارد. بررسی و پرداختن به این دو جنبه، موضوعی است که نظریات مختلف در حوزه جامعه‌شناسی توسعه را رقم زده است که هریک کم‌وبیش بر تعامل ارتباطات و توسعه نگاهی دارند. بر این اساس نظریات توسعه‌نیافتگی را به چند دسته می‌توان تقسیم کرد: مکتب تکاملی^۱، نظریه امپریالیسم^۲، نظریه نوسازی^۳، نظریه وابستگی^۴ و نظریه نظام جهانی^۵.

در ادامه براساس مکتب وابستگی^۶ که مباحثی مثل امپریالیسم خبری را پوشش می‌دهد، تعامل ارتباطات و توسعه را پی می‌گیریم.

نظریه وابستگی از آمریکای لاتین سرچشمه گرفته است و دنیا را به عنوان یک نظام واحد در نظر می‌گیرد که کشورهای امپریالیستی و در رأس آنها ایالات متحده آمریکا در مرکز قرار گرفته و بر جریان کالا، خدمات و سرمایه بین خودشان و کشورهای پیرامون کنترل کامل دارند. براساس این نظریه، توسعه اقتصادی در کشورهای پیرامونی که اکثر آنها را کشورهای توسعه‌نیافته تشکیل می‌دهند، به معنی تقویت سلطه کشورهای مرکز بر آنها بوده و وابستگی آنها را تشدید می‌کند. نظریه وابستگی معتقد است که رسانه‌های

۱. برای نمونه ر.ک: جامعه‌شناسی توسعه و توسعه‌نیافتگی روستایی ایران، مصطفی ازکیا، صص ۳۴ و ۳۵.

۲. برای نمونه ر.ک: جامعه‌شناسی توسعه، اصول و نظریه‌ها، تقی آزادارمکی، ج ۱، صص ۱۰۴؛ جامعه‌شناسی، آنتونی گیدنز، صص ۵۸۱.

۳. برای نمونه ر.ک: جامعه‌شناسی توسعه و توسعه‌نیافتگی روستایی ایران، صص ۳۸؛ درآمدی بر جامعه‌شناسی توسعه، اندرو وبستر، ترجمه امیرحسین اصغری، صص ۴۷؛ جامعه‌شناسی توسعه، مصطفی ازکیا، صص ۲۳؛ تغییر اجتماعی و توسعه: مروری بر نظریات نوسازی، وابستگی و نظام جهانی، آلوین سو، ترجمه محمود حبیبی مظاهری، علاوه بر این همچنین ر.ک: کتاب «جامعه‌شناسی نوسازی و توسعه» نوشته «دیوید هریسون» که از سوی مؤسسه «روتلیج» برای چهارمین بار در سال ۱۹۹۳ به چاپ رسیده است. دیوید هریسون به تدریس جامعه‌شناسی در دانشکده مطالعات آفریقایی و آسیایی «دانشگاه ساسکس» اشتغال دارد.

۴. برای نمونه ر.ک: توسعه در مکاتب متعارض، احمد ساعی، صص ۹۲ - ۱۶۲؛ مدرس علوم انسانی، «مقدمه‌ای بر نظریه وابستگی در جامعه‌شناسی توسعه»، تقی آزادارمکی، ش ۵ - ۷، صص ۶۷ - ۸۰.

۵. برای نمونه ر.ک: توسعه در مکاتب متعارض، احمد ساعی، صص ۱۸۲ - ۲۰۳؛ جامعه‌شناسی توسعه، مصطفی ازکیا، صص ۱۵۸.

جمعی و شرکت‌های رسانه‌ای فراملی، نقش عمده‌ای در ترغیب مردم و تغییر افکار عمومی دارند. به عبارت دیگر طبق این نظریه، وسایل ارتباط جمعی در کشورهای آمریکای لاتین، نه تنها نقشی در توسعه‌بخشی نداشته‌اند، بلکه عامل تقویت و تحکیم سلطه و حفظ اقتدار غرب در کشورهای پیرامون بوده‌اند.

استدلال طرفداران این نظریه آن است که ساختار نظام بین‌المللی، به شدت فرصت‌های توسعه را برای کشورهای توسعه‌نیافته زایل می‌کند. محور اصلی نظریه وابستگی، عبارت از این است که مطالعه توسعه جوامع جهان سوم، به صورت انتزاعی و جدا از توسعه کشورهای پیشرفته، واقعیت‌های روند توسعه را نمی‌تواند به دقت نشان دهد. بنابراین می‌بایست کشورهای جهان را به منزله یک نظام واحد در نظر گرفت.^۱

آندره گوندر فرانک^۲، پل سوئیزی، برنارد بلتران^۳ و آرماند ماتلار را می‌توان از سردمداران نظریه وابستگی دانست.

نظریات وابستگی به صورت عمده از اندیشه‌های پل باران در واپسین سال‌های دهه ۱۹۵۰م. نشئت گرفته است. علاوه بر آن شکست برنامه اکلامو و نیز بحران مارکسیسم در آمریکای لاتین در دهه ۱۹۶۰م، در شکل‌گیری مکتب وابستگی مؤثر بودند.^۴ برخی معتقدند نظریه وابستگی، پاسخی انتقادی به نظریات آدام اسمیت (۱۷۷۶م.) بود.^۵

پل باران توسعه‌نیافتگی را به عملکرد نظام سرمایه‌داری در بخش‌های

۱. توسعه و کشورهای توسعه‌نیافته، یوسف نراقی، صص ۱۷۸ - ۱۸۳. همچنین ر.ک: نظریه‌های توسعه‌نیافتگی، آیان روکس بروف، ترجمه علی هاشمی گیلانی، صص ۷۲.

۲. ر.ک: توسعه در مکاتب متعارض، احمد ساعی، صص ۱۳۸ - ۱۴۶.

۳. نظریه‌پردازان وابستگی، اگرچه گرایشاتی به مارکسیسم داشتند، لیکن مارکسیست نبودند؛ زیرا چارچوب نظری آنان برای توسعه و توسعه‌نیافتگی بر مفهوم نظام تولیدی این ایدئولوژی بنا نشده است؛ توسعه پایدار (چشم‌انداز جهان سوم)، حسین نصیری، صص ۳۲؛ همچنین ر.ک: «مقدمه‌ای بر نظریه وابستگی در جامعه‌شناسی توسعه»، تقی آزاد ارمکی، صص ۶۸.

۴. ر.ک: توسعه پایدار (چشم‌انداز جهان سوم)، صص ۳۲ و ۳۳.

۵. ر.ک: فرهنگ جامعه‌شناسی، نیکلاس آبرکرامبی و دیگران، ترجمه حسن پویا، صص ۱۱۱ و ۱۱۲.

کمرتوسعه یافته جهان نسبت می‌دهد.^۱ فرانک نیز نظریه خود در خصوص توسعه و توسعه نیافتگی در نظام سرمایه‌داری را بر همین مبنا و تحت تأثیر باران تدوین کرد؛ بدین ترتیب که نفوذ و اشاعه نظام سرمایه‌داری در مناطق دورافتاده، به جای توسعه، موجب توسعه نیافتگی در آنها می‌گردد.^۲

نظریه وابستگی با عنوانی دیگر از طرف هربرت شیلر، استاد دانشگاه کالیفرنیا، مورد بحث قرار گرفت. شیلر که از سردمداران مکتب اقتصاد سیاسی رسانه‌هاست، با طرح «امپریالیسم و سلطه فرهنگی - اطلاعاتی»، نقش شرکت‌های فراملیتی و رسانه‌های بین‌المللی را در تحکیم سلطه آمریکا، اشاعه اقتصاد بازار و استعمار جهان سوم تشریح می‌کند.^۳

البته انتقاداتی هم به نظریه وابستگی شده که به دلیل این است که این نظریه با تأکید بیش از اندازه بر رابطه استعماری، دیگر جنبه‌های توسعه نیافتگی را به فراموشی سپرده است.^۴ از طرف دیگر نظریه وابستگی، صرف وجود رابطه میان کشورهای متروپل و پیرامون را منشأ فقر و عامل عقب ماندگی کشورهای جهان سوم می‌داند؛ اما چون صحت و واقعیت آن مورد تردید قرار گرفته بود، طرفداران این دیدگاه تلاش کردند تا در اوایل دهه ۱۹۸۰م. اندیشه‌های جدیدی را در قالب نظریه نظام جهانی ارائه دهند. البته این رویکرد جدید با نظریه قدیم، در برخی آراء و مبانی اشتراک دارد.^۵

۱. ر.ک: اقتصاد سیاسی رشد، پل باران، ترجمه کاوه آزادمنش.

۲. چیلکوت، رونالد؛ نظریات توسعه و توسعه نیافتگی، ترجمه احمد ساعی، ص ۱۰۷.

۳. رسانه، «ارتباطات و توسعه؛ چهار دهه نظریه پردازی ... و امروز؟»، محمدمهدی فرقانی، ش ۴۶، ص ۴۹. برای آشنایی بیشتر با نظرات شیلر در این خصوص ر.ک: وسایل ارتباط جمعی و امپراتوری آمریکا، هربرت شیلر، ترجمه احمد میر عابدینی.

۴. برای نمونه ر.ک: توسعه در مکاتب متعارض، احمد ساعی، صص ۱۵۰ - ۱۶۲.

۵. برای مطالعه بیشتر ر.ک: روابط بین‌الملل و جامعه‌شناسی تاریخی، استفن هابدن، ترجمه جمشید زنگنه، صص ۲۳۱ - ۲۳۷؛ سیاست و فرهنگ در نظام متحول جهانی ژئوپلیتیک و ژئوکالچر، ایمانوئل والرستین، ترجمه پیروز ایزدی، صص ۱۱۳ - ۲۶۰.

نظریه پردازان عمده این حوزه فکری، آندره گوندر فرانک، امانوئل والرستین و سمیر امین هستند. البته بر نظریه نظام جهانی نیز انتقاداتی وارد شده است.^۱

مدل‌های تحلیل در نظریه وابستگی

یکی از مهم‌ترین عرصه‌های تحلیلی در نظریه وابستگی مربوط به جریان بین‌المللی خیر است که در قالب چند مدل توسط اندیشمندان این مکتب نقل شده است. مدل‌ها را در دنیای واقعی و در حرف و فنون، می‌توان نسخه کوچک‌شده یک شیء یا پدیده نامید که بیشترین شباهت‌ها و حتی خصوصیات پدیده اصلی را در خود منعکس کرده است.^۲ مدل ارتباطی، معمولاً باز نمود تصویری یا چکیده یک نظریه است. هر مدل با برجسته‌سازی حوزه‌های خاص مورد توجه‌اش و پدیدار ساختن چیزی از چشم‌اندازی خاص، نقش خاص خود را ایفا می‌کند.^۳

پژوهش در باب جریان بین‌المللی اخبار در دهه‌های ۱۹۷۰-۱۹۸۰م. شروع شد و در آغاز دهه ۱۹۸۰م. به اوج رشد خود رسید. این پژوهش‌ها با خطوط تازه جست‌وجویی همراه بوده که می‌توان براساس دو مقوله عمده آنها را دسته‌بندی کرد:

۱. مطالعات مربوط به جریان واقعی اخبار و محتوای آنها؛^۲ مطالعات مربوط به عوامل تعیین‌کننده و مدل‌های جریان اخبار شمال - جنوب و مرکز - پیرامون.
- این نوع تحلیل را بسیاری از دانشمندان اروپایی و آمریکای لاتین انجام داده‌اند.^۴ درحقیقت واژه جریان در مدل‌های جریان اخبار، در بردارنده یک کیفیت بُرداری است. سه مدل برای سمت و جهت این جریان ارائه شده است: مرکز - پیرامونی، جریان عمودی شمال - جنوب و جریان مثلثی.^۵

۱. برای نمونه رک: اطلاعات سیاسی - اقتصادی، «تأملی در نظریه نظام جهانی»، حسین سلیمی، ش ۱۰۷ و ۱۰۸، ص ۹۸؛ نظریه‌پردازی در روابط بین‌الملل، مبنای و قالب‌ها، حسین سیف‌زاده، ص ۱۳۴.

۲. ارتباطات انسانی، علی‌اکبر فرهنگی، ص ۵۳.

۳. الفبای ارتباطات، دیوید گیل و برجیت آدمز، ترجمه رامین کریمیان و دیگران، ص ۲۳۹.

۴. اطلاعات و ارتباطات جهانی، حمید مولانا، ترجمه اسدالله آزاد و دیگران، ص ۵۶ و ۵۷.

۵. ارتباطات جمعی و روابط بین‌الملل، علی‌اصغر کیا، ص ۴۴.

ما در اینجا فقط به تشریح دو مدل اول خواهیم پرداخت؛ زیرا مدل مثلثی در زمان جنگ سرد و با وجود بلوک شرق و قبل از فروپاشی شوروی مطرح بوده است. این مدل، شمال را به شرق و غرب تقسیم و سپس هریک را به جنوب متصل می‌سازد.^۱

۱. مدل شمال - جنوب

اصطلاح شمال-جنوب را هاوس هوفر آلمانی (۱۸۶۹ - ۱۹۴۶م) برای اولین بار، در برابر «تئوری سه جهان» مائو تسه تونگ (۱۸۹۳ - ۱۹۷۶م) به کار برد.^۲ در این تقسیم‌بندی کشورهای توسعه‌یافته را شمال و کشورهای در حال توسعه را جنوب نامیدند.^۳

نابرابری‌های شمال و جنوب، بسیار آشکار و گسترده و آثار و عوارض منفی فراوانی در بردارند. این نابرابری‌ها، هم در سطح زیرساخت‌های فنی ضروری برای فعالیت رسانه‌ها و سایر امکانات ارتباطی به چشم می‌خورند و هم در سطح تولید محتوای مطبوعاتی، برنامه‌های رادیویی و تلویزیونی، فیلم‌های سینمایی و پیام‌رایانه‌ای خودنمایی می‌کنند؛ به طوری که تحت تأثیر نابرابری‌های موجود، فاصله‌های عمیق و وسیعی در زمینه جریان اطلاعات، معرفت‌ها و چگونگی استفاده از محتوای چاپی و برنامه‌های ارتباطی سمعی، بصری و رایانه‌ای، بین کشورهای تولیدکننده و مصرف‌کننده آنها پدید می‌آید. برتری ارتباطی و اطلاعاتی شمال بر جنوب، به سبب سلطه خبرگزاری‌های بزرگ کشورهای غربی بر بازار خبری دنیا، روزبه‌روز نابرابری‌های یادشده را تشدید می‌کند.^۴

بخش مهمی از جریان بین‌المللی اطلاعات از طریق فناوری و شیوه‌های سخن‌پراکنی اتفاق می‌افتد. در این خصوص، سه ناحیه تحقیقی در ارتباطات بین‌الملل، جایگاه عمده‌ای را به خود اختصاص می‌دهد: تلویزیون، سخن‌پراکنی بین‌المللی رادیویی و جدیدترین فناوری و پدیده در روابط بین‌الملل، یعنی اینترنت.^۵

۱. جریان بین‌المللی اطلاعات، حمید مولانا، ترجمه یونس شکرخواه، ص ۴۴.

۲. ارتباطات بین‌المللی و کشورهای جهان سوم، ناصر فرونچی، ص ۱۴.

۳. ژئوپولوتیک اطلاعات، آنتونی اسمیت، ترجمه فریدون شیروانی، ص ۹.

۴. ارتباطات در جهان معاصر، ص ۲۷۹.

۵. اطلاعات و ارتباطات جهانی، ص ۸۳.

در گزارش کارل نوردنسترنگ و تایبو وریس که در ۱۹۷۴م. به یونسکو ارائه گردید، دو گرایش عمده در برنامه‌سازی جهانی تلویزیونی مشخص شده است: جریان یک طرفه از جانب صادرکنندگان بزرگ به سایر نقاط جهان و دوم، حاکمیت برنامه‌های سرگرمی.^۱

این مدل بر این فرضیه مبتنی است که جریان‌های خبری، یک جریان عمودی است. این فرضیه می‌گوید، جریان خبرها از سوی کشورهای توسعه‌یافته (شمال) به سوی کشورهای رو به توسعه (جنوب) است و جریان‌های افقی درون شمال و درون جنوب (که حجم دومی از اولی کمتر است)، مکمل آن محسوب می‌شود. در حالی که جریان خبرها در حد مطلوبی از جنوب به سوی شمال وجود دارد، اما به طرز چشم‌گیری در مقایسه با حجم جریان خبرها از طرف شمال به سوی جنوب، از حجم کمتری برخوردار است. علاوه بر این، در مدل شمال - جنوب، جهتی نیز وجود دارد که به آن جریان مدور می‌گویند. در این جریان، خبرهایی که خبرنگاران شمال در جنوب گردآوری کرده‌اند، قبل از بازگشت نهایی به رسانه‌های جنوب، برای پردازش و ویراستاری به شمال فرستاده می‌شود.^۲

پژوهش‌های عدیده‌ای وجود دارد که به فرضیه شمال - جنوب پرداخته است. ریزمانتا که در سال ۱۹۷۵م. روزنامه‌های آمریکای لاتین را بررسی کرد، از جمله این پژوهشگران است. پژوهش‌های وی نشان داد که خبرهای خارجی در آمریکای لاتین، تحت سلطه جریان خبری شمال است. در واقع، عمودی بودن جریان شمال - جنوب، به مثابه یک فرض مشترک، جایگاه خود را به عنوان سنگ پایه برای پژوهش‌های آتی تثبیت کرده است. پژوهشگران، عموماً تلاش کرده‌اند تا نشان دهند که سمت جریان‌ها، از شمال به جنوب بوده است. گزینش رسانه‌ها و مقایسه‌های به عمل آمده، نشان‌دهنده گرایشی است که جهت‌دار بودن جریان را به عنوان یک واقعیت می‌پذیرد.^۳

۱. اطلاعات و ارتباطات جهانی، صص ۸۳ و ۸۴.

۲. ارتباطات جمعی و روابط بین‌الملل، ص ۴۰.

۳. همان، صص ۴۱ - ۴۴.

۲. مدل مرکز - پیرامون

مدل مرکز - پیرامونی در تئوری ساختاری امپریالیسم، اثر یوهان گالتونگ، نمود یافته است. در این تئوری، جهان به دو بخش مرکز (جوامع حاکم) و پیرامون (مناطق وابسته) تقسیم شده است.^۱

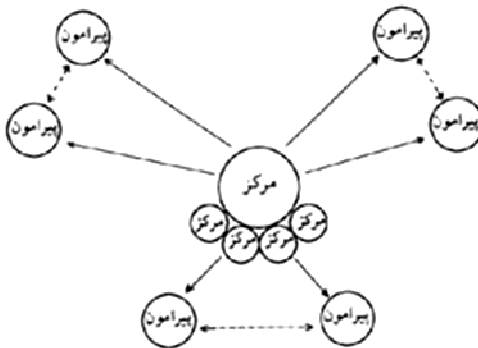
فرضیه گالتونگ را می‌توان در چهار محور که وضعیت خبرهای بین‌المللی را مشخص می‌کند، خلاصه کرد:

۱. رویدادهای خبری مرکز که در سیستم‌های مطبوعاتی جهان گزارش می‌شود، از ثقل بیشتری برخوردار است.

۲. میزان تبادل خبرها میان ملل مرکز و پیرامون و میزان تبادل خبرها بین خود ملل مرکز، با یکدیگر تفاوت بسیار زیادی دارد.

۳. خبرهای ملل مرکز، سهم بیشتری از رویدادهای خارجی را در رسانه‌های ملل پیرامون به خود اختصاص می‌دهد؛ حال آنکه سهم رویدادهای پیرامون در رسانه‌های مرکز کمتر است.

۴. جریان خبر در میان ملل پیرامون، تقریباً بسیار ناچیز است یا اصلاً وجود ندارد. این امر، به‌ویژه در طول مرزهای به‌وجودآمده توسط استعمار بیشتر صادق است.^۲

نمودار مرکز - پیرامونی گالتونگ

۱. جریان بین‌المللی اطلاعات، ص ۴۱.

۲. همان، ص ۴۲.

هرکدام از کشورهای امپریالیستی (مرکز) علاوه بر اینکه با مستعمرات خود (محیط) در ارتباط هستند، با سایر دول امپریالیستی نیز تبادل اطلاعات دارند. جریان اطلاعات و اخبار بین مرکز و محیط، همواره به صورت یک‌سویه بوده و از مرکز به طرف محیط است. یعنی پیام‌ها در کشورهای مرکز، تولید و به ممالک محیط ارسال می‌شود. در اینجا گفتنی است که ارتباط بین ممالک محیط به ترتیب از سوی ممالک مرکز به‌شدت محدود و کنترل می‌گردد و در نتیجه تماس آنها با یکدیگر تنها از طریق مرکز مربوطه میسر است.^۱

از طرف دیگر، ارتباط بین ممالک مستعمره وابسته به مرکزهای متفاوت، بسیار اندک است و حتی در برخی موارد، هیچ رابطه مستقیمی بین آنها وجود ندارد. درحقیقت، ارتباط بین ممالک مستعمره مختلف، صرفاً از طریق کشورهای امپریالیستی مقدور است. مثلاً در حالی که ارتباط تلفنی و تلگرافی بین دو مستعمره سابق فرانسه، کنگو و ساحل عاج از طریق پاریس برقرار می‌شود، کنیا و تانزانیا از طریق لندن و بولیوی و پاراگوئه از طریق نیویورک قادرند با یکدیگر تماس برقرار کنند.^۲

نظام ارتباطات امت اسلامی در مقابل امپریالیسم با تمرکز بر حج

یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های نظام ارتباطی اسلام، بهره‌مندی از وسایل سنتی ارتباطی در کنار وسایل مدرن است.

تکنولوژی‌های مدرن ارتباطی نیز در کنار وسایل سنتی ارتباطات، در امر توسعه و فرهنگ‌سازی قابلیت بیشتری پیدا می‌کنند.^۳ این مسئله برای در امان ماندن از عوارض این تکنولوژی‌ها، مانند توده شدن جوامع، کرختی اجتماعات و بی‌تفاوتی انسان‌ها در

۱. ارتباطات بین‌المللی و کشورهای جهان سوم، ص ۷۱.

۲. همان، ص ۷۲.

۳. ر.ک: تکنولوژی‌های جدید ارتباطی در کشورهای در حال توسعه، اوما نارولا و جریس هنسون، ترجمه داوود

مقابل اتفاقات روز بسیار مهم است. لذا برای در امان ماندن از این آسیب‌های فرهنگی این رسانه‌ها، به خصوص در امور مذهبی، استفاده از ارتباطات چهره‌به‌چهره اهمیت فراوانی دارد. تکنولوژی‌های جدید ارتباطی نیز به عنوان رسانه مشوق، اهمیت ویژه‌ای پیدا می‌کنند.^۱

مولانا با تأکید بر این وسایل ارتباطی سنتی، به نظریه وحدت‌گرا - رهایی‌بخش رسیده و مسئله فوق را در این نظریه تبیین کرده است.^۲ او انقلاب اسلامی را نمونه‌ای برجسته و مناسب برای توضیح و تطبیق این نظریه می‌داند که نشان می‌دهد چگونه یک تحرک اجتماعی در عصر نوگرایی از کانال‌های سنتی صورت گرفته است.^۳

اسلام به عنوان کامل‌ترین و خاتم ادیان که اداره تمام شئون زندگی بشر را در برنامه‌های خود دارد، نظام‌هایی را برای اداره جامعه در نظر گرفته است. در میان این نظام‌ها، نظام اجتماعی با توجه به ارتباطی که با شئون فرهنگی و تمدنی جامعه دارد، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. در بین نظام‌های اجتماعی، نظام ارتباطی، اهمیت ویژه و در عین حال پنهانی دارد که با توسعه جوامع و پیچیده شدن شبکه ارتباطی در جوامع، آثار آن بیشتر نمود پیدا می‌کند. اسلام در نظام‌سازی با رویکردی کاملاً تمدنی، دین را در صحنه اجتماع گنجانده است. نمونه بارز این موضوع را می‌توان در نظام ارتباطی یافت. اسلام ضمن توجه به این مسئله، نظام ارتباطی را در تمام سطوح فردی و اجتماعی در نظر گرفته است.

در این بین حج به عنوان اجتماعی‌ترین عبادت اسلامی، از مهم‌ترین ابزارهای ارتباطی و اطلاعاتی است که با ماهیتی اخلاقی - عرفانی، ابعاد سیاسی و اجتماعی بسیار قوی‌ای دارد. این رسانه عظیم، دقیق و کهن اسلامی مبتنی بر روابط و حضور انسانی،

۱. در تحقیقی که دکتر خیری پیرامون تأثیر تلویزیون و مسجد انجام داده، همین مسئله به وضوح بیان شده است.

ماهانامه علمی - ترویجی معرفت، «مقایسه فضای تبلیغی تلویزیون و مسجد»، حسن خیری، ش ۸، ص ۵۵.

۲. ارتباطات جهانی در حال گذار، حمید مولانا.

۳. دین و رسانه‌ها، ناصر باهنر، ص ۵۸.

هرسال تجمعی از نمایندگان مسلمانان برگزار می‌کند. این تجمع فرصت بی‌نظیری را در اختیار جهان اسلام قرار می‌دهد تا علاوه بر ابعاد معنوی، از لحاظ سیاسی و اجتماعی نیز اسلام را تقویت کنند. به این ترتیب اسلام نظامی ارتباطی را ایجاد می‌کند که در یک فضا و رویکرد دینی و معنوی، کل جهان اسلام با هم ارتباط برقرار کنند و از مسائل هم مطلع شوند. این کنگره عظیم که از نمایندگان سراسر جهان اسلام تشکیل شده، دارای تمام ویژگی‌های خبررسانی سالم و دقیق است؛ چراکه حج ابعادی کاملاً سیاسی - اجتماعی دارد و در یک فضای سالم معنوی، آنچه در مباحث اخلاق حرفه‌ای خبرنگاری مطرح است، رعایت می‌شود؛ ضمن اینکه در این اطلاع‌رسانی به دلیل چهره‌به‌چهره بودن و حذف واسطه‌ها، دقت و سلامت اطلاع‌رسانی بسیار بالا است. در این بین باید ویژگی‌های ذاتی رسانه‌های مدرن را در نظر گرفت که در انتقال واقعیت بیرونی، با محدودیت‌هایی مواجه هستند؛ چه برسد به اینکه اخلاق حرفه‌ای را رعایت نکنند.

بنابراین اسلام در ۱۴۰۰ سال پیش، حج را به عنوان رسانه‌ای پویا و پایا قرار داده است که تمام ویژگی‌های یک رسانه مدرن پاک را دارد. از این جهت باید اسلام را دینی بسیار مترقی و به‌روز دانست که در بستر سنت، ابزاری با کارکردهای فوق‌مدرن را در اختیار جامعه اسلامی قرار داده است.

بحث در مورد ابعاد ارتباطی حج بسیار گسترده است و در این مجال مختصر به همین نکته بسنده می‌شود که حج یک رسانه است و کارکرد ارتباطی دارد و از این جهت در مقایسه با رسانه‌های مدرن قابل قیاس است. در این مقایسه توجه به مبحث زیر لازم است:

تمدن غرب به عنوان تمدن رقیب اسلام از ابزارهای جدیدی برای تقویت و صدور خود استفاده می‌کند. در این بین رسانه‌ها جایگاه ویژه‌ای دارند. هرچند رسانه‌ها محصول تمدن غرب هستند، ولی ابزار قدرتمندی برای تقویت و صدور تمدن غرب در عصر جامعه اطلاعاتی هستند. اگر زمانی جنگ و فتح سرزمین، قالب مناسبی برای

صدور تمدن بود، اما امروزه رسانه‌ها با فتح فرهنگی ابزار ارزان، راه‌گشا و کاملاً متفاوتی در جوامع پسا صنعتی به حساب می‌آیند و جامعه مجازی بسیاری از واقعیت‌های جامعه بیرونی و عینی را مشخص می‌کند. امروزه رسانه‌ها با بازتولید مبانی مدرنیته، بیشترین نقش را در عرصه تمدنی غرب بازی می‌کنند و بازیگری فعال و تمام‌عیار هستند. در اینجا با مفهومی با عنوان «مدرنیته ارتباطی» مواجه می‌شویم.

در این فضا اهمیت ابعاد رسانه‌ای حج در حفظ و تداوم امت اسلامی خود را نشان می‌دهد. یکی از کارکردهای رسانه‌های مدرن، نقش‌های خبری آن است که هرچند در ابتدا کارکرد و ابزاری خنثی به نظر می‌رسد، ولی در تحقق اهداف استعماری غرب بسیار مؤثر است. به نظر می‌رسد با توجه به رقابت شدید تمدنی بین اسلام و غرب و جنگ رسانه‌ای در دوران کنونی که تمثالی از جنگ‌های صلیبی در دوران مدرن است، کارکردهای ارتباطی و اطلاع‌رسانی حج به عنوان رسانه‌ای کهن و سنتی که مبتنی بر روابط میان‌فردی، کارکردی مدرن دارد، جای تأمل و بررسی بسیار جدی دارد.

در این بخش از نوشتار پس از آشنایی با امپریالیسم خبری، قصد داریم ظرفیت‌های حج در مبارزه با این شگرد استعماری را بررسی کنیم. با توجه به اینکه امام خمینی علیه السلام با نگرش عمیق و بلندی که نسبت به گزاره‌ها و کارکردهای دین داشتند، احیاگر حج ابراهیمی نام گرفتند، در این بخش از نظریات و گفتارهای ایشان بهره می‌گیریم. حضرت امام با نگرشی نوین، ابعاد و کارکردهای سیاسی و اجتماعی برای حج در نظر گرفتند و هیچ‌گاه آن را در حد ابعاد و جهات اخلاقی و عرفانی باقی نگذاشتند.

۱. آگاهی‌رسانی و روشنگری

حج بزرگ‌ترین تجمع مسلمانان است که هر سال از نقاط مختلف جهان اسلام نمایندگانی را گرد هم جمع می‌کند. این تجمع پربرکت، پتانسیل عظیمی را در اختیار جهان اسلام قرار می‌دهد تا نسبت به مسائل گوناگون جهان اسلام، اطلاع‌رسانی و روشنگری

صورت گیرد. به هر حال مسلمانان در سطح ملی و بین‌المللی با مسائل گوناگونی درگیرند که جهت بهره‌مندی بهینه از توانایی‌ها و جلوگیری از هدررفت سرمایه‌های انسانی و مالی، چنین تجمعی لازم و مفید است. کنگره باشکوه حج در مقایسه با نشست‌ها و کنفرانس‌های رسمی جهان اسلام، مثل سازمان کنفرانس اسلامی از این جهت که با حضور میلیونی ملت‌ها و توده‌های مردمی تشکیل می‌شود، زمینه بسیار بالایی در آگاهی‌رسانی و به دنبال آن مقابله با هجوم‌های رسانه‌ای غرب دارد. موضع‌گیری‌های خصمانه استعمار و استکبار در مقابل جهان اسلام، لزوم چنین تجمعی با چنین کارکردهایی را دوچندان می‌کند.

از ابتدای تشریح حج در اسلام، پیامبر اسلام و ائمه اطهار، همواره از حج به عنوان پایگاهی برای انتقال معارف دین و اطلاع‌رسانی به مسلمانان استفاده کرده‌اند.

امام خمینی علیه السلام نیز با چنین هدف و رویکردی راه ائمه علیهم السلام را ادامه دادند و همواره از این رسانه قدرتمند اسلام برای بیداری مسلمانان بهره جستند. ایشان کعبه و حج را منبر بزرگی می‌دانستند که می‌تواند بر بلندای بام انسانیت، صدای مظلومان را به همه عالم منعکس سازد.^۱ حضرت امام علیه السلام این جنبه از حج را از ویژگی‌های اصلی و اساسی حج می‌دانستند تا با استفاده از آن، بیداری اسلامی همواره در جهان اسلام در جریان باشد:

آن حجی که خدای تبارک و تعالی می‌خواهد و آن حجی که اسلام از ما خواسته است، آن است که وقتی می‌روید حج، این مسلمین بلاد را بیدار کنید، متحد کنید با هم، بفهمانید به آنها که چرا باید بیش از یک میلیارد مسلمین، تحت فشار دو تا قدرت چندصد میلیونی باشند.^۲

طبیعی است این مهم با حضور و همکاری همه دولت‌ها و ملت‌های اسلامی محقق خواهد شد. ولی با توجه به ماهیت این پدیده، امام خمینی علیه السلام در این مسیر، نقش ویژه‌ای را برای علما و نخبگان قائل بودند:

۱. ر.ک: صحیفه نور، ج ۲۰، ص ۲۳۲.

۲. صحیفه حج، ج ۱، ص ۱۱۴.

اکنون بر علمای اسلام و نویسندگان و دانشمندان و هنرمندان و فیلسوفان و محققان و عارفان و روشنفکرانی که به حال اسلام و مسلمین تأسف می‌خورند، در هر منطقه و دارای هر مذهب و مسلکی که هستند، لازم است برای جلوگیری از این خطر عظیم که اسلام و مسلمین گرفتار آن هستند، دامن همت به کمر زنند و با هر وسیله ممکن در مساجد و محافل و مجالس عمومی، مسلمانان را هشدار دهند و از آنان غفلت‌زدایی نمایند و آنان را برای یک نهضت عمومی اسلامی مهیا کنند.^۱

آگاهی‌رسانی و روشن‌فکری در حج در راستای مقابله با جریان یک‌طرفه اخبار در رسانه‌های غربی و امپریالیسم خبری قابل تحلیل است که با بررسی مسائل و مشکلات امت اسلامی، بیان دستاوردها و توانمندی‌های امت اسلامی در عرصه بین‌الملل، معرفی دوستان و دشمنان امت اسلامی و شگردهای آنها محقق می‌شود.

۲. طرح مسائل امت اسلامی

براساس ایده امت واحد اسلامی، کل کشورهای اسلامی یک هویت تمدنی یکسان دارند؛ چنان‌که یکی از مهم‌ترین شعارها و آرمان‌های طلایه‌داران بیداری اسلامی، همبستگی جهان اسلام است. دشمنان اسلام نیز با القای تفکرات ملی‌گرایانه و تعصبات قومی، منافع کشورهای اسلامی را از هم تجزیه نمودند تا بتوانند بر آنها غلبه نموده و آنها را از آن خود کنند.

حضرت امام خمینی علیه السلام که در عمل با رهبری و پیروزی انقلاب اسلامی، بزرگ‌ترین معمار و ایدئولوگ اسلامی در قرن حاضر است، با ایده صدور انقلاب و حمایت از مستضعفین جهان و همه حرکت‌های اسلامی، ضداستعماری و مردمی، این بعد انقلاب اسلامی را به‌خوبی ترسیم نمودند.

ایشان با چنین روحیه و منظر فکری به حج می‌نگریستند و معتقد بودند باید مسائل

امت اسلامی در حج مطرح شود تا مسلمانان از احوال یکدیگر مطلع شوند و به نوعی هویت جمعی مسلمانی دست یابند.

جالب اینکه ایشان این نکته را از مسائل مهم اجتماع حج می‌دانستند؛ نه مسائل حاشیه‌ای و جنبی: «نکته مهم این اجتماعات [حج] این است که... آن چیزهایی که در بلاد مسلمین در طول سال گذشته است، به اطلاع همه برسانند».^۱

بخش قابل توجهی از پیام‌های امام خمینی علیه السلام در ایام حج به بیان و تشریح اوضاع و احوال و مسائلی که مسلمانان جهان با آن روبه‌رو بودند اختصاص داشت که برخی از آنها به کشوری خاص مثل فلسطین^۲ و لبنان^۳ و برخی به همه مسلمانان جهان مربوط بود.^۴ مثلاً یکی از مسائل مطرح در آن زمان، جنگ ایران و عراق بود که امام در پیام‌های خود آن را مطرح می‌کرد و به روشنگری نسبت به واقعیت جنگ و موقعیت ایران و دخالت کشورهای بیگانه می‌پرداخت.^۵ این امر حاکی از آن است که در اندیشه امام علیه السلام در حج، ظرفیت و ضرورت پرداختن و بررسی مسائل جهان اسلام و آگاهی از آنها وجود دارد.

ایشان خطاب به زائران بیت‌الله‌الحرام می‌فرمودند:

در اجتماع مقدس حج، اولاً در مسائل اساسی اسلام و ثانیاً در مسائل خصوصی کشورهای اسلامی تبادل نظر کرده، ببینید که در داخل کشورها با دست استعمار و عمال آن بر برادران مسلمان آنان چه می‌گذرد. اهالی هر کشوری باید در این اجتماع مقدس، گرفتاری‌های ملت خود را به مسلمین جهان گزارش دهند.^۶

۱. صحیفه حج، ج ۱، ص ۵۵.

۲. برای نمونه: صحیفه حج، ج ۱، صص ۱۲، ۲۰۳ و ۲۵۷.

۳. برای نمونه: صحیفه حج، ج ۱، صص ۸۴، ۱۱۴.

۴. برای نمونه: صحیفه حج، ج ۱، صص ۲۶، ۵۶، ۷۴، ۱۱۱، ۱۶۷، ۱۷۰ و ۲۵۵.

۵. برای نمونه: صحیفه حج، ج ۱، صص ۲۰۶-۲۰۸.

۶. صحیفه نور، ج ۱، ص ۱۵۷.

ایشان در پیام‌های خود در مورد موضوع و سطح مطالب مورد بررسی نیز مطالبی بیان نموده‌اند:

مشکلات مردم در حج باید تمام بلادی که وارد می‌شوند و مردم مستطیعش با روحانیون محترم‌ش وارد می‌شوند، باید بررسی از اوضاع مسلمین در هر سال بشود که مسلمین در چه حال هستند؛ بین خودشان با حکومت‌ها چه وضعی است؛ بین حکومت‌ها با قدرت‌های شیطانی دیگر چه وضعی است؛ بین خود ملت‌ها با خود ملت‌ها چه وضعی است؛ بین روحانیونی که در بلاد متفرقه مسلمین هستند با وضع حج چه وضعی دارند. اینها اموری است که باید رسیدگی به آن بشود و حج برای همین امور است. حج برای این است که مشکلات یک سال مسلمین را بررسی کنند و درصدد رفع مشکلات برآیند.^۱

قطعاً این مهم با حضور همه مسلمانان عملی خواهد شد، ولی حضرت امام برای نخبگان و خواص در این مورد وظایف خاصی قائل بودند: «یکی از مهمات فلسفه حج، ایجاد تفاهم و تحکیم برادری بین مسلمین است و بر دانشمندان و معممین لازم است مسائل اساسی سیاسی و اجتماعی خود را با دیگر برادران در میان گذارند».^۲

ایشان در جای دیگر حج را یک فرصت مغتنم برای روحانیون می‌دانند تا تجارب خود را منتقل نمایند:

یکی از فرصت‌های بسیار مناسب و مغتنم برای روحانیون، ارتباط با صاحب‌نظران و اندیشمندان و علمای کشورهای اسلامی است. هرچند که استکبار جهانی یا سران بعضی کشورهای اسلامی به‌شدت از این نوع ملاقات‌ها و رابطه‌ها بی‌مناک و از آن جلوگیری و مراقبت می‌نمایند... در این فرصت مغتنم، روحانیون معظم و مسئولین تبلیغات حج برای انتقال تجارب انقلاب و ارائه خط‌مشی‌های سیاسی در پرتو احکام قرآن و نقش عظیم روحانیت اسلام در رهبری مردم و جامعه، نقش کارسازی باید ایفا نمایند.^۳

۱. صحیفه حج، ج ۱، ص ۱۱۱.

۲. صحیفه امام، ج ۱۰، ص ۶۱.

۳. صحیفه حج، ج ۱، ص ۲۱۷.

ایشان در جای دیگر می‌فرمایند:

ای گویندگان و نویسندگان! در اجتماعات بزرگ، عرفات و مشعر و منا و مکه معظمه و مدینه منوره، مسائل اجتماعی و سیاسی مناطق خود را به گوش برادران ایمانی برسانید و از هم طلب نصرت کنید.^۱

۳. شناخت دشمنان امت اسلامی

یکی از مهم‌ترین مفاهیم در گفتمان امام خمینی علیه السلام، مفهوم «ضدیت» و «غیریت‌سازی» است که بر نقش استعمار و استکبار در دشمنی با جهان اسلام تأکید دارد. حضرت امام دشمنان اسلام را از عوامل عقب‌نگه داشتن امت اسلامی می‌دانند که با ایجاد تفرقه در بین مسلمانان و دست‌نشانده کردن حاکمان و دولت‌ها، سرمایه‌ها و منافع کشورهای اسلامی را به یغما می‌برند.

با توجه به اینکه شناخت دشمن و توطئه‌های او از مقدمات مقابله با تهاجم رسانه‌ای است، کارکردهای حج در شناخت دشمن، ظرفیت‌های این رسانه عظیم را در مبارزه با امپریالیسم خبری نشان می‌دهد.

امام خمینی علیه السلام خطاب به زائران بیت‌الله‌الحرام می‌فرماید:

خواهران و برادران عزیز! در هر کشوری که هستید از حیثیت اسلامی و ملی خود دفاع کنید و بی‌پروا در مقابل دشمنان خود، یعنی آمریکا و صهیونیسم بین‌المللی و ابرقدرت‌های شرق و غرب بدون هیچ ملاحظه‌ای از ملت‌ها و کشورهای اسلامی دفاع کنید و مظالم دشمنان اسلام را بر ملا کنید.

... به خود آبیید و شخصیت اسلامی خود را بیابید. زیر بار ظلم نروید و هوشیارانه نقشه‌های شوم جهان‌خواران بین‌المللی را که در رأس آن آمریکاست افشا کنید.^۲

ایشان در جای دیگر می‌فرمایند:

ای زائران خانه خدا، توطئه‌های راست و چپ و خصوص آمریکای چپ‌اولگر و

۱. صحیفه حج، ج ۱، ص ۳۸.

۲. صحیفه نور، ج ۹، ص ۲۲۶.

متجاوز و اسرائیل جنایت کار را به گوش عالمیان برسانید و از آنان استمداد کنید و جنایات این جنایت کاران را بشمارید و به خداوند متعال برای اصلاح حال مسلمین و قطع ایادی جنایت کاران التجا پیدا کنید.^۱

با توجه به اینکه امام علیه السلام برای حج جنبه‌ها و ابعاد سیاسی و اجتماعی قائل است، دشمن شناسی را نیز یکی از ابعاد حج می‌داند که بدون آن حج کامل و واقعی محقق نمی‌شود.

و حج از مسائلی است که جنبه سیاسی‌اش بسیار بیشتر است از جنبه‌های عبادی‌اش... اگر ما حج برویم و مصالح مسلمین را در نظر نگیریم، بلکه بر خلاف مصالح مسلمین هی روی جنایت‌ها پرده بپوشیم؛ نگذاریم مسلمین صحبت بکنند از جنایت‌هایی که بر مسلمین می‌گذرد و جنایت‌هایی که از حکومت‌ها و از قدرت‌های بزرگ بر مسلمین می‌گذرد؛ ما یک صحبت بکنیم، این حج نیست؛ این یک صورت بی‌معناست.^۲

با توجه به اینکه توده مسلمانان در معرض تبلیغات دشمن هستند و اثرپذیری بیشتری در این مورد دارند. حضرت امام علیه السلام برای خواص و نخبگان رسالت ویژه‌ای را در ایام حج قائل‌اند تا توطئه‌های دشمنان را افشا و خنثی نمایند:

بر روحانیون محترم و نویسندگان و گویندگان متعهد لازم است که در فرصت‌های مناسب و در محضر مسلمانان به جبران تبلیغات مسمومی که از وسائل ارتباط جمعی وابسته به آمریکا و اسرائیل به شایعه‌افکنی و دروغ‌پردازی بر ضد اسلام و جمهوری اسلامی ایران اشتغال دارند، از اسلام و انقلاب اسلامی ایران دفاع نمایند و چهره واقعی آن را به جهانیان معرفی نمایند... مسلمانان را از آنچه به دست بعضی حکام آمریکایی بر اسلام و مسلمین می‌گذرد که بدترین آنها شناسایی رسمی اسرائیل... است، آگاهی می‌دهند.^۳

۱. صحیفه حج، ج ۱، ص ۳۸.

۲. همان، ص ۱۱۳.

۳. همان، ص ۱۰۸.

با توجه به اینکه یکی از اهداف دشمنان، تفرقه بین مسلمانان براساس تمایزهای فرقه‌ای، نژادی و حتی سیاسی است، حضرت امام علیه السلام به صورت ویژه در مورد مقابله با توطئه‌های دشمن جهت ایجاد تصویر منفی از انقلاب اسلامی ایران در ذهن مسلمانان، روحانیون و دانشمندان را موظف به روشنگری می‌نمایند.

در این سال که ایران در آستانه جمهوری اسلامی است و به واسطه تبلیغات ناروای اجانب ممکن است مسلمین بلاد از عمق نهضت اسلامی ایران مطلع نباشند، لازم است آقایان علما و خطبا و دانشمندان محترم با وسایل ممکن، این نهضت مقدس را معرفی نمایند.^۱

۴. طرح و بررسی مشکلات امت اسلامی

در نظام معرفتی امام خمینی علیه السلام، دین به جنبه‌های فردی و مناسک‌گرایانه محدود نمی‌شود، بلکه «اسلام... دین سیاست مدن و راهنمای صراط مستقیم لاشرقیه و لاغربیه است؛ دینی است که عبادتش توأم با سیاست و سیاستش عبادت است».^۲

در این فضا حج نیز صرف انجام اعمال و احکام فقهی نیست. امام خمینی علیه السلام در این خصوص می‌گوید:

یکی از فلسفه‌های بزرگ حج، قضیه بعد سیاسی اوست که دست‌های جنایت‌کار از همه اطراف برای کوبیدن این بعد در کار هستند و تبلیغات دامن‌دار آنها مع‌الأسف در مسلمین هم تأثیر کرده است که مسلمین سفر حج را بسیاری‌شان یک عبادت خشک خالی، بدون توجه به مصالح مسلمین می‌دانند. حج از آن روزی که تولد پیدا کرده است، اهمیت بعد سیاسی‌اش کمتر از بعد عبادی‌اش نیست؛ بعد سیاسی علاوه بر سیاستش، خودش عبادت است.^۳

۱. صحیفه نور، ج ۹، ص ۱۷۶.

۲. صحیفه حج، ج ۱، ص ۲۵.

۳. همان، ص ۱۱۱.

ایشان در جای دیگر در خصوص بهره‌مندی از حج در راستای اطلاع از مشکلات امت اسلامی می‌فرمایند:

جهات سیاسی زیادی در اجتماعات، جماعات و جُمعات و خصوصاً اجتماع گران‌بهای حج می‌باشد که از آن جمله اطلاع بر گرفتاری‌های اساسی و سیاسی اسلام و مسلمین است که با گردهمایی روحانیون و روشن‌فکران و متعهدان زائر بیت‌الله‌الحرام ممکن است طرح و با مشورت از راه‌حل‌ها مطلع و در بازگشت به کشورهای اسلامی در مجتمع‌های عمومی گزارش داده و در رفع آنها کوشا شوند.^۱

امام خمینی علیه السلام پس از تأکید بر ابعاد سیاسی حج و لزوم احیای آن می‌فرماید:

اگر در این کنگره عظیم جهانی... مسائل اساسی اسلام و مسلمین و مظلومان جهان از هر فرقه حل نشود و حکومت‌های مستکبر و زورگو سر جایشان ننشینند، از اجتماعات کوچک منطقه‌ای و محلی کاری برنخواهد آمد و راه حل فراگیری به دست نخواهیم آورد.^۲

۵. ایجاد اعتماد به نفس در امت اسلامی

تقویت و باروری امت اسلامی حرکتی فراگیر و دامنه‌دار است که در مسیرش سختی‌ها و موانع زیادی وجود دارد. یکی از کارکردهای امپریالیسم خبری از بین بردن روحیه اعتماد به نفس در بین مسلمانان است تا توان مقابله و ایستادگی در مقابل غرب را نداشته باشند. از دید حضرت امام علیه السلام، امت اسلامی دارای قدرت‌های مادی و معنوی بسیاری است که به شرط خودباوری و اتحاد، زمینه پیروزی جوامع اسلامی را ایجاد می‌کند.^۳

ایشان در این خصوص می‌فرمایند: «اگر ممالک اسلامی با جمعیتی که یک میلیارد

۱. صحیفه حج، ج ۱، ص ۲۶؛ همچنین نک: همان، ص ۲۳.

۲. صحیفه حج، ج ۱، صص ۱۳۶ و ۱۳۷.

۳. ر.ک: جهان اسلام از دیدگاه امام خمینی، (تبیان دفتر نوزدهم)، صص ۱-۶.

تقریباً هست، مخازن بزرگی که دارند، اینها اگر چنانچه به یک نحو اتحادی با هم پیدا کنند، بزرگ‌ترین قدرت هستند»^۱.

یکی از استراتژی‌ها و روش‌های دشمنان اسلام برای مقابله با حرکت‌های مردمی و انقلابی اسلامی نیز ایجاد یأس و ناامیدی و از بین بردن اعتماد به نفس و خودباوری در جنبش‌های اصلاح‌طلبانه است. به این ترتیب شور و شوق و انگیزه‌ای برای آغاز یا تداوم این راه مشکل پدید نمی‌آید.

حضرت امام علیه السلام خطاب به زائرین خانه خدا، این توطئه دشمنان را در کلام مبسوطی تشریح می‌نمایند و در ادامه می‌فرمایند:

قدم اول زدودن یأس از دل‌هاست که عمال خبیث آنان با کوشش غرب و شرق در جان‌های مسلمین جای‌گزین کردند و به آنها باوراندند که بدون وابستگی به یک ابرقدرت نمی‌شود به زندگانی خود ادامه داد.^۲

امام خمینی علیه السلام در پیام‌های خود به زائرین خانه خدا، ضمن دعوت به مبارزه و ایستادگی در مقابل دشمنان، روحیه انقلابی و مبارزاتی آنها را افزایش می‌دادند. ایشان در پیامی، انقلاب اسلامی ایران را سبب غرور و اعتماد به نفس مسلمانان می‌دانند و می‌فرمایند:

دوران بن‌بست و ناامیدی و تنفس در منطقه کفر به سر آمده است و گلستان ملت‌ها رخ نموده است و امیدواریم همه مسلمانان شکوفه‌های آزادی و نسیم عطر بهاری و طراوت گل‌های محبت و عشق و چشمه‌سار زلال جوشش اراده خویش را نظاره کنند... مسلمانان تمامی کشورهای جهان... به فکر نگاه داشتن وضع موجود نباشید، بلکه به فکر فرار از اسارت و رهایی از بردگی و یورش به دشمنان اسلام باشید که عزت و حیات در سایه

۱. صحیفه نور، ج ۶، ص ۱۵۳، (موارد مشابه، صحیفه نور، ج ۱، ص ۱۲۱؛ ج ۲، صص ۱۳۱، ۱۴۶ و ۱۴۷؛ ج ۴۳، ص ۱۶۰؛ ج ۱۳، ص ۱۲۶؛ ج ۱۴، ص ۱۹۹).

۲. صحیفه حج، ج ۱، ص ۱۶۶.

مبارزه است و اولین گام در مبارزه، اراده است و پس از آن تصمیم بر اینکه سیادت کفر و شرک جهانی، خصوصاً آمریکا را بر خود حرام کنید.^۱

حج بزرگ‌ترین تجمع انسانی در اسلام است که نمایندگانی از جهان اسلام در آن حاضرند. پیام‌های امام به این تجمع بزرگ، دیدگاه ایشان را در مورد کارکردها و ظرفیت‌های این عبادت عمیق و ظریف اسلامی نشان می‌دهد. امام خمینی علیه السلام در این پیام‌ها از طرفی امت اسلامی را به مقابله دعوت می‌کند و از طرفی مقدمات و پیش‌نیازهای آن را بیان و تأمین می‌کند. ایشان در این پیام‌ها سعی دارند زائرین خانه خدا را به یک خودباوری و روحیه انقلابی براساس ایمان به داشته‌ها و توانمندی‌های جهان اسلام برسانند. ایشان در پیامی به زائران خانه خدا در لحنی متفاوت می‌فرمایند:

اگر نمایندگان یک میلیارد مسلمان با اسم و رسم از متجاوزان به حقوق مظلومان و بلاد مسلمین برائت جویند و خواستار قطع ید ظالمین شوند، هیچ قدرتی تاب مقاومت با آنان را نخواهد داشت. اگر ملت‌های اسلامی و دولت‌های کشورهای اسلامی، با این همه امکانات انسانی و ذخایر مورد احتیاج حیاتی قدرتمندان، از روی قدرت با آنان برخورد کنند و از جار و جنجال و هیاهوهای کاخ‌نشینان نترسند و تحت تأثیر تبلیغات دروغین رسانه‌های طرف‌دار و جیره‌خوار ابرجنایت‌کاران واقع نشوند و با اتکال به قدرت لایزال ایزدی و به شکر نعمت‌هایی که به آنها داده است، بر سر آنها فریاد کشند و آنان را تهدید به بستن مرزهای خود به روی آنان و قطع کمک‌های خود از نفت و غیر آن نمایند، شکی نیست که آنها در مقابل این قدرت که ما قدر آن را نمی‌دانیم، تسلیم خواهند شد.^۲

حضرت امام علیه السلام در پیام‌های روحیه‌بخش خود به حاجیان بر نفی سلطه استعمار تأکید داشتند:

ای مسلمانان جهان که به حقیقت اسلام ایمان دارید، بپاخیزید و در زیر پرچم توحید

۱. صحیفه حج، ج ۱، ص ۲۵۵.

۲. همان، ص ۱۶۱.

و در سایه تعلیمات اسلام، مجتمع شوید و دست خیانت ابرقدرتان را از ممالک خود و خزائن سرشار آن کوتاه کنید و مجد اسلام را اعاده کنید و دست از اختلافات و هواهای نفسانی بردارید که شما دارای همه چیز هستید.^۱

در این فضا علما و نخبگان می‌توانند با چنین رویکردی به بیداری امت اسلامی بپردازند.

علمای اعلام و خطبای معظم، مسلمانان را به جهات سیاسی و وظایف بسیار خطریشان آگاه سازند؛ وظایف خطیری که اگر مسلمانان جهان به گوشه‌ای از آن توجه کرده و عمل کنند، عزتی که خداوند برای مؤمنین قرار داده است بازیابند و به مفاخر اسلامی - الهی که حق مسلمین است برسند و در پناه اسلام عزیز و زیر بیرق توحید و پرچم لا اله الا الله از استقلال و آزادی حقیقی برخوردار شوند و دست مستکبران و عمال آنان را از کشورهای اسلامی قطع کنند و مجد و عظمت اسلامی را بازگردانند.^۲

گذشته از این، مشاهده جمعیت میلیونی مسلمانان نوعی نمایش قدرت انسانی و ایمانی جهان اسلام است. این نمایش قدرت، ضمن اینکه برای مسلمانان روحیه بخش و اعتمادآفرین است، دشمنان اسلام را مرعوب می‌کند.

نتیجه‌گیری

هر نظام تمدنی، از نظام‌های متعددی برخوردار است که نظام اجتماعی از مهم‌ترین آنهاست. در نظام‌های اجتماعی، نظام ارتباطی، جایگاه مهمی دارد؛ هرچند در ابتدا بسیار ساده و بیشتر با کارکرد فردی به نظر می‌رسد، ولی نظام ارتباطی، جایگاه و کارکرد مهم اجتماعی دارد و حتی در توسعه جوامع نیز اهمیت بسیار زیادی دارد.

در بررسی رابطه استعماری و استکباری غرب و امت اسلامی، مباحث ارتباطی نیز مطرح است و حتی پایین‌ترین این سطح از ارتباطات یعنی جریان اخبار نیز از اهمیت

۱. صحیفه حج، ج ۱، ص ۴۸.

۲. صحیفه حج، ج ۱، ص ۷۴.

زیادی برخوردار است. نظام ارتباطی غرب با استفاده از هژمونی رسانه‌ای خود که با برتری اقتصادی، سیاسی و علمی غرب در صحنه بین‌الملل تقویت می‌شود، با کنترل فرایند اخبار در امت اسلامی، فضای سیاسی، اقتصادی و فرهنگی و اجتماعی امت اسلامی را مدیریت و در راستای اهداف و برنامه‌های خود هدایت می‌کند. از این رو امت اسلامی برای پویایی و پایایی خود، چنان‌که باید از نظام سیاسی، اقتصادی و فرهنگی قوی و منسجمی در سطح بین‌الملل برخوردار باشد، می‌بایست از نظام ارتباطی فعالی در عرصه بین‌الملل برخوردار باشد.

در این بین در عین بهره‌مندی از امکانات مدرن ارتباطی، تکیه بر ابزار و امکانات درونی و ذاتی اسلام بسیار مهم است. اسلام، نظامی پویا و مستحکم است که همه لوازم قوام تمدنی را در خود جا داده است و حج بهترین نمونه شبکه ارتباطی اسلام است که در طول دوران اسلام، کارایی خود را حفظ کرده و به مرور زمان تقویت هم شده است. در حج نمایندگانی از سراسر جهان اسلام حضور می‌یابند و در یک ارتباط چهره‌به‌چهره، گردش اطلاعات و اخبار را در سراسر جهان انجام می‌دهند. به این ترتیب از جهتی کارکرد رسانه‌های مدرن در امت اسلامی را تقویت می‌کنند و از جهتی توطئه رسانه‌های استعمار را خنثی می‌کنند.

به این ترتیب امت اسلامی علاوه بر امکان بهره‌مندی از ابزار تکنولوژیک مدرن ارتباطی، از ابزار و زمینه‌های ارتباطی سنتی قوی، اصیل و ماندگاری نیز برخوردار است که می‌تواند نقطه ضعف و تهدید امت اسلامی از جهت هژمونی ارتباطی و رسانه‌ای غرب را به نقطه قوت و فرصت بی‌بدیلی تبدیل کند. این عرصه مهم و اثرگذار، در زمینه‌های ذاتی و درونی امت اسلامی وجود دارد و نیازی به اقدامات تأسیسی نیز ندارد. البته لازم است در این موارد، احیای کارکردی انجام شود و با نوعی بازتولید مفهومی، کارکردهای جدیدی از آن متناسب با شرایط و اقتضانات جدید امت اسلامی ارائه گردد. پس باید تفسیر و قرآنی جدید از حج به عنوان ابزار رسانه‌ای امت اسلامی

در راستای تقویت نظام ارتباطی امت اسلامی در عرصه بین‌الملل ارائه کرد. چنان‌که امام خمینی علیه السلام این خلأ را در امت اسلامی کشف کرد و در راستای احیای حج ابراهیمی، توجه مسلمانان را به کارکردهای رسانه‌ای، ارتباطی و خبری حج برای امت اسلامی جلب نمود.

حج و انقلاب اسلامی ایران

اشاره

اسلام با تأکید بر ساختار امت، اتحاد علوم بشری با اهداف الهی، و بازسازی رابطه جهان اسلام و غرب، می‌تواند چشم‌اندازهای نوینی را در عرصه نظریه‌پردازی روابط بین‌الملل بگشاید^۱ که پیروزی انقلاب اسلامی ایران نقطه تحولی در این عرصه است. از این رو برخی اندیشمندان، انقلاب اسلامی ایران را در کنار ورود آموزه‌های اسلامی مانند جهاد، امت، شریعت و عدالت، نشان‌دهنده این موضوع می‌دانند که اسلام سیاسی به یکی از وزنه‌های سیاست جهانی تبدیل خواهد شد.^۲

انقلاب اسلامی ایران، انقلابی بود که براساس اهداف و شعارهای دینی محقق شد و اهداف و برنامه‌های خود را براساس مرزهای ملی و نظام‌های قومی قرار نداد. بلکه با دیدی فراملی، کلیتی از جهان اسلام را در مقابل جهان غرب و استعمار که از عوامل اصلی افول امت اسلامی بود، ترسیم کرد و از این جهت توانست انقلاب اسلامی ایران

---

۱. ر.ک: تحول مفاهیم در روابط بین‌الملل، «تحول رشته روابط بین‌الملل: از هژمونی آمریکایی تا بسترهای دانش

جهانی»، حیدرعلی مسعودی، ص ۶۸.

2. "Toward a post-Western IR: The Umma, Khalsa, and Critical International Relations Theory", p.p 727-729.

را به عنوان خط مقدم مبارزه با دشمنان امت اسلامی قرار دهد که سایر مبارزان اسلامی به تدریج به این صف پیوستند.^۱

به این ترتیب انقلاب اسلامی، قرائتی فراملی و براساس هویت و تمدن اسلامی از انقلاب و مبارزه ارائه نمود. این قرائت که همه مسلمانان را در یک صف‌بندی هویتی با مسائل، دغدغه، اولویت، ظرفیت و در نتیجه دشمن یکسان قرار می‌داد، همه مسلمانان را به جامعه‌ای یکسان با مرزهایی براساس هویت دینی فرامی‌خواند که تشخیص‌ها و محدودیت‌های ملی، نژادی و قومی را برمی‌چید. این رویکرد به نهضت و انقلاب، چشم‌اندازی شیرین از امت اسلامی را نشان می‌دهد. به این ترتیب انقلاب اسلامی را می‌توان در مسیر تحقق امت اسلامی و اثرگذاری آن بر سایر مسلمانان را می‌توان در این چشم‌انداز ترسیم کرد.

انقلاب اسلامی ایران با چنین برداشت و قرائتی از اسلام و جهان اسلام، به حج به عنوان عبادتی جهان‌شمول که مظهر اقتدار امت اسلامی نگرست و سعی کرد غبار تحریف را از این عبادت شورانگیز بزدايد. امام خمینی علیه السلام در پیام‌هایی که هر ساله به مناسبت حج به مسلمانان جهان و حج‌گزاران بیان می‌فرمودند، تلاش می‌کردند مسلمانان را از کارکردها و ظرفیت‌های عظیم حج در عظمت‌بخشی به امت اسلامی آگاه کنند.

امروزه این تأثیرگذاری را در قالب بیداری اسلامی مشاهده می‌کنیم. انقلاب اسلامی ایران یکی از مهم‌ترین علل و الگوهای جریان بیداری اسلامی است که با قرائتی فراگیر از اسلام، برای مقابله با دشمنان سعی دارد اسلام را به قدرت و بازیگری مؤثر در عرصه بین‌الملل تبدیل کند. به این ترتیب تأثیر انقلاب اسلامی بر امت اسلامی در قالب تأثیر بر بیداری اسلامی قابل بررسی است.

در این بخش سعی داریم ارتباط بین انقلاب اسلامی و حج و امت اسلامی را بررسی

۱. حتی می‌توان گفت امام خمینی علیه السلام با بهره‌مندی از ادبیاتی مانند مستضعف، شیطان بزرگ و مستکبر، همه مظلومان و آزادی‌خواهان جهان را در یک جبهه در مقابل مستکبران و ظالمان قرار داد. از این جهت امام خمینی علیه السلام انسانیت را در مقابل رذالت و حیوانیت قرار داد.

کنیم. لذا ابتدا تأثیر انقلاب اسلامی بر حج را مرور می‌کنیم و سپس نقش انقلاب اسلامی را در امت اسلامی بررسی می‌کنیم. سپس با توجه به اهمیت و تعیین‌کننده بودن اندیشه امام خمینی در این قرائت از انقلاب اسلامی نگاهی به اندیشه ایشان در این خصوص خواهیم داشت. در پایان نیز با توجه به جایگاه مهم بیداری اسلامی در اثرگذاری انقلاب اسلامی بر امت اسلامی، تأثیر انقلاب اسلامی بر بیداری اسلامی را بیان خواهیم کرد.

تأثیر انقلاب اسلامی بر حج

انقلاب اسلامی ایران نقطه عطفی در تاریخ ایران، اسلام و جهان می‌باشد و رخدادی عظیم و تأثیرگذار در نیمه دوم قرن بیستم به شمار می‌آید که موجب بسیاری از تحولات و دگرگونی‌های سیاسی در جهان شده است. اهمیت این رویداد تاریخی در این است که از یک سو معادله‌های سیاسی استکبار را در ادامه تقسیم استعماری جهان به دو قطب شرق و غرب بر هم زد و از سوی دیگر یکی از مقتدرترین رژیم‌های وابسته به قدرت‌های بزرگ را در کشوری که از نظر استراتژیکی و اقتصادی بااهمیت بود، ریشه‌کن نمود. مهم‌تر از آن با ایجاد آگاهی عمیق در میان ملت‌های مسلمان، زمینه جنبش‌ها، حرکت‌ها و تحولات سیاسی مهمی را فراهم نمود. ظهور این جریان سیاسی، بار دیگر اسلام را به عنوان یک قدرت برتر در سطح جهان مطرح نمود و چشم‌اندازی امیدبخش برای حرکت به سوی بازیابی خویشتن و ایستادگی در برابر استبداد و استکبار پیش‌روی مسلمانان قرار داد.^۱ به همین جهت بسیاری از نویسندگان خارجی، اذعان نموده‌اند که انقلاب اسلامی ایران و تحولات ناشی از آن، پدیده‌ای شگفت‌انگیز است که موجبات شگفتی جهانیان را فراهم کرده و معجزه‌گونه بر تمامی تحلیل‌ها و پیش‌بینی‌های غرب در مورد ایران خط بطلان کشیده است.^۲

حج به عنوان یکی از احکام و فروع دین اسلام، از اولین سال‌های پیروزی انقلاب

۱. انقلاب اسلامی ایران؛ علل، مسائل و نظام سیاسی، عباسعلی عمید زنجانی، ص ۱۵.

۲. ایران در حکومت روحانیون، دلیپ هیرو، ترجمه محمدجواد یعقوبی دارابی، ص ۲۱.

اسلامی به منظور تحقق اهداف برون‌مرزی انقلاب اسلامی، مورد توجه قرار گرفته است. بنیان‌گذار انقلاب اسلامی از همان ابتدای انقلاب، هرساله برای حجاج بیت‌الله‌الحرام پیام ارسال می‌کردند و خواستار انجام مراسم حج با محتوای واقعی آن می‌شدند که بیانگر تأثیر حج در تحقق اهداف انقلاب می‌باشد. در مقدمه قانون اساسی جمهوری اسلامی نیز آمده است: قانون اساسی با توجه به محتوای انقلاب اسلامی ایران که حرکتی برای پیروزی مستضعفین بر مستکبرین بود، زمینه تداوم این انقلاب را در داخل و خارج کشور فراهم می‌کند؛ به‌ویژه در گسترش روابط بین‌المللی با دیگر جنبش‌های اسلامی و مردمی، می‌کوشد تا راه تشکیل امت واحد جهانی را هموار کند. «إِنَّ هَذِهِ أُمَّتُكُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً» و استمرار مبارزه در نجات ملل محروم و تحت ستم در تمامی جهان قوام یابد.

این امر در واقع به منزله احیای حج به سنت ابراهیمی و نبوی بود که با طواف بر گرد خانه خدا و خدامحوری، همه قدرت‌های سلطه‌گر و جبار، نفی و طرد می‌شوند. شعارها و راهپیمایی ده‌ها هزار حاجی ایرانی، خاطره راهپیمایی عظیم انقلاب را که نقش اساسی در سقوط رژیم شاه داشت، زنده می‌کرد و حداقل کاربردش تداوم شور انقلابی در روح و جان حجاج ایرانی بود. شعارهای واحد و تجمع حجاج و وحدت و شکوه راهپیمایی حج و برائت در مکه در مقابل چشم صدها هزار حاجی از سراسر جهان اسلام و جهان، می‌توانست مبدل به کانون جوشانی برای تأثیر انقلاب اسلامی گردد. اقبال زائرین کشورهای مختلف از این مراسم و توسعه و ترویج تدریجی آن مؤید مدعای فوق است.^۱

از طرف دیگر نباید فراموش کرد که قلب نظریه سیاسی امام خمینی این است که وی سیاست را نه بخشی از اسلام، که «سر» اسلام می‌داند^۲ و نسبت مسائل اجتماعی اسلام را به مسائل فردی آن، بیش از صد به یک می‌داند؛^۳ بنابراین سیاست به منزله

۱. تأثیر انقلاب اسلامی ایران بر کشورهای اسلامی، محمدباقر حشمت‌زاده، صص ۳۵ و ۹۶.

۲. صحیفه امام، ج ۱۰، ص ۴۴۹.

۳. ولایت فقیه، امام خمینی، ص ۱۱.

فصل مقوم اسلام و ذاتی آن است و قابل تفکیک از اسلام نیست و اگر سیاست از اسلام جدا شد، همچون تن بدون سری است که نه تنها بی‌خاصیت است، که خودش منشأ گرفتاری‌ها و مصائب فراوان و دردهای بی‌درمان می‌شود. بر این اساس واضح است که نگاه امام به اسلام و مسائل اسلام از جمله حج، قطعاً دارای ابعاد سیاسی است.

بنابراین مهم‌ترین تأثیر انقلاب بر حج را می‌توان در توجه دادن مسلمانان به ابعاد سیاسی و اجتماعی حج دانست که آنها را از انحصار و تمرکز بر ابعاد فردی، اخلاقی و فقهی حج بر حذر می‌دارد. در این فضا و رویکرد است که انقلاب اسلامی می‌تواند از حج که نمایندگان جهان اسلام را در خود جای داده است، جهت تقویت امت اسلامی بهره‌برد. به این ترتیب رویکرد فرامرزی انقلاب اسلامی با ویژگی جهان‌شمولی حج در هم تنیده می‌شود و با تأکید انقلاب اسلامی بر نگاه سیاسی به اسلام، هم‌افزایی مضاعفی پیدا می‌کند.

از جهت دیگر می‌توان گفت تأثیرگذاری انقلاب اسلامی بر احیای ابعاد مختلف سیاسی حج مانند وحدت‌گرایی، برائت از مشرکین (و ظرفیت‌های آن در راستای استکبارستیزی و اتحاد اسلامی)، آگاهی‌بخشی و تبادل نظر و استفاده از تجارب در راستای رفع مشکلات جهان اسلام، ظرفیت بسیار خوبی را برای صدور انقلاب ایجاد می‌کند.

تأثیر انقلاب اسلامی بر امت اسلامی

با اینکه پایگاه اصلی انقلاب اسلامی ایران را مذهب تشیع شکل می‌دهد، ولی فارغ از ملیت‌ها و مرزهای جغرافیایی، در یک جریان جهانی فراگیر، سعی دارد توانایی اسلام در مبارزات سیاسی و اجتماعی را نشان دهد.^۱ انقلاب اسلامی از جهتی مبارزان سیاسی - اجتماعی غیردینی را به مددگیری از دین فراخواند و از طرفی جریان‌های اسلام‌گرا را به عمل‌گرایی بیشتر تشویق کرد.^۲

۱. ر.ک: حرکت امام خمینی و تجدید حیات اسلامی، راشد الغنوشی، ترجمه هادی خسروشاهی، صص ۶۵ و ۶۹.

۲. ر.ک: تأثیر انقلاب اسلامی ایران بر کشورهای اسلامی، صص ۷۳ و ۷۴.

انقلاب اسلامی ایران که در چارچوب اسلام سیاسی تجلی یافت، هرچند در ابتدا مورد مخالفت دولت‌های مستبد، سکولار و وابسته غربی، حتی در کشورهای اسلامی بود، ولی ملت‌ها به‌ویژه ملل مسلمان، با توجه به ماهیت مردمی انقلاب ایران، به‌شدت از آنان استقبال کردند. به‌خصوص که در عرصه بین‌الملل نیز پیروزی و استقرار انقلاب اسلامی، به چالش کشیدن غرب‌گرایی مسلط بر نظام بین‌الملل بود.^۱

رهبر معظم انقلاب تأثیر انقلاب اسلامی ایران بر امت اسلامی را چنین بیان می‌کند: امروز شما چه بخواهید، چه نخواهید، چه خودتان بدانید، چه ندانید، چه تصدیق بکنید یا نکنید، برای بسیاری از ملت‌ها الگو و اسوه شده‌اید. این بیداری اسلامی که مشاهده می‌کنید، چه بگوییم و چه نگوییم، چه به رو بیاوریم، چه نیاوریم، چه دیگران به رو بیاورند، چه نیاورند، اثر گرفته از حرکت عظیم ملت ایران است.^۲

رابین رایت با به‌کار بردن تعبیر «جنگ مقدس» از تحولات پس از انقلاب اسلامی در کشف ماهیت آن به این نتیجه می‌رسد که با وقوع انقلاب اسلامی و تأسیس حکومت اسلامی در ایران، «تئوری دومینو» تحقق پیدا کرده است. براساس این تئوری، وقتی اسلام مبارز، پایگاهی بیابد، کشورها یکی پس از دیگری سقوط خواهند کرد.^۳

انقلاب اسلامی در ایران به دلیل جذابیت شعارها، اهداف، روش‌ها، محتوا، نتایج و سابقه مشترک دینی و تاریخی و شرایط محیط منطقه و بین‌المللی، پدیده‌ای تأثیرگذار در جهان اسلام بود.^۴

این مایه‌های اثربخش به‌طور طبیعی یا ارادی و برنامه‌ریزی‌شده و از طریق کنترل‌هایی چون ارگان‌های انقلابی، سازمان‌های اسمی دولتی و اداری، ارتباط علمی و

۱. رک: بازتاب جهانی انقلاب اسلامی، منوچهر محمدی، صص ۵۰۲ - ۵۱۶.

۲. بیانات مقام معظم رهبری در دیدار جمعی از شعرا، ۱۳۹۰/۵/۲۴.

۳. رک: شیعیان مبارزان راه خدا، رابین رایت، ترجمه علی اندیشه، ص ۱۱.

۴. انقلاب اسلامی و بازتاب جهانی آن، جان ال اسپوزیتو، ترجمه محسن مدیر شانه‌چی، ص ۲۴۴.

فرهنگی، مبادلات تجاری و اقتصادی، در کشورهای مسلمان بازتاب یافته و دولت‌ها، جنبش‌ها و سازمان‌های دینی را در آن جوامع به درجات مختلف متأثر نموده است.^۱ هرچند تأثیر انقلاب اسلامی بر کشورها و جنبش‌های شیعی، بیشتر بوده است؛ ولی تأثیر انقلاب بر جنبش‌های شیعی در کشورهای سنی‌نشین و حتی وهابی‌مسلمک نیز قابل توجه است.^۲

البته این مسئله ضرورتاً به افکار و اندیشه‌های بنیادین اسلامی بر نمی‌گردد، بلکه به طور عمده به ابزار و سازوکاری مربوط است که شیعیان در طول تاریخ توانسته بودند نظامی مستقل از ساختار سیاسی و حکومتی ایجاد کنند. برخی از این سازوکارها عبارت‌اند از:

۱. **ویژگی‌های حاکم:** شیعیان بر خلاف اهل سنت، علاوه بر مسلمان بودن، قادر (قاهر) بودن حاکم و عدالت را نیز برای اطاعت از حاکم اسلامی شرط می‌دانند. با این نظریه فقهی، قیام بر علیه حاکمان مسلمان کشورهای اسلامی که فاسد و مستبد نیز هستند، تجویز نمی‌شود.

۲. **اجتهاد:** اجتهاد در تشیع سبب تقویت ارتباط مردم با عالمان در مسائل جاری سیاسی و اجتماعی می‌شود که زمینه حضور در قیام در مقابل حکام جور را فراهم می‌کند.

۳. **استقلال علما:** علما و حوزه‌های علمیه شیعه برخلاف اهل سنت، از نظر سیاسی و اقتصادی هیچ وابستگی‌ای به دولت ندارند، بلکه با پایگاه مردمی خود در مقابل نظام‌های سیاسی فاسد، به‌راحتی واکنش نشان می‌دهند.

البته این مسئله به این معنا نیست که انقلاب اسلامی ایران بر مسلمانان تابع مکاتب اهل سنت اثر نگذاشته، بلکه ایشان به دلیل فقدان سازوکارهای موجود در جوامع اهل

۱. بازتاب جهانی انقلاب اسلامی، ص ۵۱۷.

۲. ر.ک: شیعیان در جهان عرب مدرن (عربستان سعودی)، ج ۱، فؤاد ابراهیم، ترجمه رضا سیمبر، ص ۱۵.

تشیع، نتوانسته‌اند شیوه‌ای انقلابی را در پیش بگیرند.

با این وجود آثار انقلاب اسلامی بر اهل سنت را می‌توان در موارد زیر مشاهده کرد: تقویت روحیه ضد استکباری و ضد سلطه بیگانه، ایجاد احساس غرور، گسترش نهضت‌های آزادی‌بخش اسلامی، مشارکت بین‌المللی، افزایش رفتار مذهبی و حساسیت دینی.^۱

بیشتر اندیشمندان غربی در سال‌های نهضت، تمایل داشتند بیداری اسلامی را پدیده‌ای عمدتاً شیعی و ایرانی قلمداد کنند. هجوم اسرائیل به لبنان در ۱۹۸۲م. و انقلابی شدن شیعیان این کشور و پیدایش گروه‌هایی مانند حزب‌الله، بیش از پیش سبب تقویت این گرایش شد. براساس این مکتب فکری، ویژگی‌های خاص مذهب شیعه، همراه با ساختار تشکیلات روحانی شیعه، شیعیان را برای پذیرش گرایش‌های تقابلی جویانه اسلامی آماده‌تر کرد. به هر حال این دیدگاه با واقعیت‌های جهان عرب و جهان اسلام ارتباطی ندارد. برای نمونه در آغاز دهه ۱۹۸۰م، نیرومندترین جنبش‌های اسلامی در سوریه و مصر سنی بودند. اکنون در ترکیه، گرایش‌های اصول‌گرا در میان فرقه‌های سنی، مانند نقش‌بندیه، بیشتر است. به هر حال از اواخر دهه ۱۹۸۰م. رشد قدرت جنبش‌های اسلامی در کشورهایمانند الجزایر، تونس، مصر و اردن، بی‌اعتباری این نظریه را به اثبات رسانده است.^۲

امام خمینی علیه السلام و نظام بین‌الملل

هرچند امام خمینی علیه السلام در کسوت مرجعیت و براساس تفکر نظام سیاسی و عرفانی شیعه در مسیر مبارزه با نظام شاهنشاهی ایران قدم گذاشت، ولی هیچ‌گاه نگرش و افق مبارزاتی او اسیر نگرش‌های ملی‌گرایانه و فرقه‌ای نشد. بلکه کل جهان اسلام و احیای

۱. ر.ک: بازتاب جهانی انقلاب اسلامی، صص ۵۲۳ - ۵۳۶.

۲. فصلنامه مطالعات خاور میانه، «اسلام‌گرایی: نقش سیاسی جنبش‌های اسلامی‌گرا در خاور میانه معاصر»، شیرین

تمدن، تفکر اصیل و امت اسلامی را پی می‌گرفت. از این رو امام علیه السلام در همان ابتدای نهضتش، توجه مسلمانان را به فلسطین جلب کرد؛^۱ ادبیاتی بین‌المللی داشت؛^۲ و به مسائل فراتر از جهان اسلام نیز توجه داشت.^۳ این رویکرد حضرت امام علیه السلام سبب شد بتواند اسلام را به عنوان یک قدرت بین‌المللی درآورد.^۴ یکی از مهم‌ترین علل این توفیق امام علیه السلام در این است که ایشان به عنوان عارفی راستین، فطرت انسان‌ها را مخاطب قرار داده بود؛ لذا پیامی الهی را به جهانیان صادر کرد.^۵ بسیاری از شخصیت‌های جهان در تبیین شخصیت بین‌المللی امام خمینی علیه السلام به این مسئله اشاره کرده‌اند.^۶

انقلاب ایران مبتنی بر برخی اصول سیاسی، فرهنگی و معرفتی محقق شد که در مرزهای جغرافیایی نمی‌گنجید و امت اسلامی را مد نظر داشت. بنابراین پیروزی انقلاب، نوعی صف‌بندی جدید را بین ایران و کشورهای جهان ایجاد کرد.^۷ امام خمینی علیه السلام همواره با قدرت‌های استعماری مخالف بود و در مقابل نظم جهانی ایستاد. از آنجا که یکی از اصول اسلامی در مواجهه بین‌المللی، تقدم اصول دینی بر اصول بین‌المللی است، لذا امام خمینی علیه السلام بر خلاف عرف بین‌الملل، تسخیر لانه جاسوسی را تأیید نمود و به ارتداد سلمان رشدی فتوا داد.^۸

۱. برای نمونه ر.ک: صحیفه امام، صص ۳۸۷ و ۳۸۸.

۲. امام خمینی از واژگانی استفاده می‌کرد که برای همه مردم جهان قابل فهم بود و می‌توانستند با آن ارتباط برقرار کنند؛ ر.ک: حضرت امام خمینی و انقلاب اسلامی؛ روایتی جهانی، احمد امیدوار و حسین یکتا، صص ۱۰۹ - ۱۶۰.

۳. مانند نامه به گورباچف، ر.ک: روزها و رویدادها، علی برجی دیزجی و دیگران، صص ۳۳۲ - ۳۴۵؛ حضرت امام خمینی و انقلاب اسلامی؛ روایتی جهانی، صص ۹۱ - ۱۰۸.

۴. ر.ک: مدافع آیت‌الله (قصه ایران و الثورة)، محمدحسین هیکل، صص ۱۸۱ و ۱۸۳.

۵. ر.ک: حضرت امام خمینی و انقلاب اسلامی؛ روایتی جهانی، صص ۲۱ - ۶۵.

۶. ر.ک: امام خمینی در حدیث دیگران، علی‌اکبر مرتضایی، صص ۷، ۹، ۱۳، ۱۵، ۵۰، ۵۲، ۵۴، ۵۶.

۷. ر.ک: ایدئولوژی، رهبری و فرایند انقلاب اسلامی (مجموعه مقالات کنگره بین‌المللی تبیین انقلاب اسلامی)، «انقلاب اسلامی و گسست‌های اجتماعی»، اصغر افتخاری، ج ۱، صص ۹۸ - ۱۱۷.

۸. ر.ک: ایدئولوژی، رهبری و فرایند انقلاب اسلامی (مجموعه مقالات کنگره بین‌المللی تبیین انقلاب اسلامی)، «امام خمینی و نظام بین‌الملل»، ج ۱، صص ۱۶۳ - ۱۶۵.

امام خمینی علیه السلام خواستار استقرار نظم جدیدی، ابتدا در داخل کشور و سپس در سطح امت اسلامی بود. این نظم جهانی اسلام، نظامی جهان‌شمول است که احکام الهی را مبنای برنامه‌های اجتماعی و سیاسی قرار می‌دهد و مشروعیت و قانون نظم جهانی حاکم را به چالش می‌کشد.^۱ در نتیجه منافع و سیطره استکبار بین‌المللی را تهدید می‌کند. امام خمینی علیه السلام در موضع‌گیری‌های بین‌المللی خود، مانند نامه به گورباچف و حکم ارتداد سلمان رشدی، یک ماهیت کلان اسلامی به نام امت اسلامی را مد نظر داشت و هیچ‌گاه به مسائل ملی یا شیعی محدود نمی‌شد.^۲

عرصه‌های تأثیر انقلاب اسلامی بر امت اسلامی با تأکید بر بیداری اسلامی

انقلاب اسلامی از جهات مختلف بر امت اسلامی تأثیر گذاشت که بیداری اسلامی، بستر مناسبی برای سنجش این اثرگذاری است. این تأثیر را در سه حیطه دانش (اندیشه و معرفت)، گرایش (احساس و روحیه) و کنش (رفتار و عملکرد) می‌توان بررسی کرد.

۱. اندیشه

بیداری اسلامی را می‌توان پدیده‌ای منحصربه‌فرد و از نتایج بارز انقلاب اسلامی ایران به‌شمار آورد که در قیاس با جریان احیای اسلام، به دلیل قوت ابعاد عملیاتی‌اش، کامل‌تر و مؤثرتر ارزیابی می‌شود. به عبارت دیگر جریان احیای اسلام سیاسی در عصر حاضر، متأثر از امواج معرفتی قوی و با نفوذ انقلاب اسلامی، تجلیات عملی و آشکاری یافته است.^۳ انقلاب اسلامی از جایگاه برجسته‌ای در جریان بیداری اسلامی برخوردار است. چون پیام انقلاب اسلامی، احیای هویت اسلامی بود؛ لذا بیداری اسلامی در کشورهای

۱. کارشناسان داخلی و خارجی برخورد امام با نظم سیاسی بین‌المللی را بررسی و مطالعه کرده‌اند؛ ر.ک: ایران و آمریکا، سیدعلی نبی‌لوحی؛ انقلاب ایران به روایت بی.بی.سی، زیر نظر عبدالرضا هوشنگ مهدوی.

۲. ر.ک: ایدئولوژی، رهبری و فرایند انقلاب اسلامی (مجموعه مقالات کنگره بین‌المللی تبیین انقلاب اسلامی)، «انقلاب اسلامی و نظم نوین جهان اسلام»، عماد بزی، ج ۱، صص ۱۷۷ - ۱۸۴.

۳. بیداری اسلامی در نظر و عمل، به کوشش (ویراستار علمی) اصغر افتخاری، ص ۲۱.

گونگون و بیداری روح معنویت در سرتاسر جهان، مرهون انقلاب اسلامی است. احیای هویت توسط انقلاب اسلامی، کانون اصلی تحول عظیم در شخصیت، روح و وجود مسلمانان در همه عالم به وجود آورد و توانست کشورهای اسلامی را به واکنش در برابر ظلم مستکبران جهانی وادارد. از آنجایی که هویت، دستمایه اصلی یک فرهنگ اصیل است، لذا تأثیر بزرگ انقلاب اسلامی بر جریان بیداری اسلامی، «ایجاد یک فرهنگ» بود که بدین وسیله توانست این جریان را در جهان اسلام ماندگار کند.^۱

در این بین اندیشه‌های ناب امام خمینی علیه السلام، نقش بسیار مهمی در زمینه‌سازی این بیداری داشته است.^۲

مؤلفه‌های بیداری اسلامی در اندیشه امام خمینی علیه السلام به مؤلفه‌های فلسفه سیاسی امام خمینی (مشروعیت، حکومت، قانون و...) و نهایتاً به بنیادهای نظری (دیدگاه هستی‌شناسی، انسان‌شناسی و معرفت‌شناسی) ایشان بازگشت می‌کند.

نگاه توحیدی حضرت امام خمینی علیه السلام به جهان و نیز نوع نگاهی که به انسان دارند، باعث شده است تا مؤلفه‌های فلسفه سیاسی در نظر ایشان الهی باشد و بالاخره فلسفه سیاسی الهی، بازتاب خودش را در رویکرد امام خمینی علیه السلام به تبیین و توصیف حکومت‌ها و جوامع اسلامی نشان دهد و باعث شود تا امام خمینی علیه السلام جوامع اسلامی را جوامعی استبدادزده و استعمارزده توصیف و راه‌هایی از بی‌عدالتی، استعمار و دیکتاتوری‌های وابسته را در بازگشت به اسلام بدانند.^۳

۱. پژوهشی پیرامون مبانی نظری بیداری اسلامی در قرن اخیر، بتول یوسفی، ص ۳۰۲.

۲. برای مطالعه بیشتر در این مورد ر.ک: امام خمینی تنها گزینه، فتحی شقاقی، ترجمه هادی خسروشاهی، ص ۱۳۳؛ حرکت اسلامی سودان، مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی، «بیداری اسلامی معاصر»، حسن الترابی، ترجمه سید هادی خسروشاهی، ص ۷۴ و «انقلاب اسلامی ایران، جنبش اسلامی سودان و تروریسم»، ص ۶۵ - ۷۷؛ نهضت‌های اسلامی ایران و امام خمینی، راشد الغنوشی، ترجمه و توضیحات سید هادی خسروشاهی، صص ۶۵ - ۷۷؛ نهضت‌های اسلامی و انقلاب اسلامی، کلیم صدیقی، ترجمه سید هادی خسروشاهی، صص ۳۹ و ۴۰.

۳. ر.ک: مقالات برگزیده همایش نظریه بیداری اسلامی در اندیشه سیاسی حضرت آیت‌الله العظمی امام خمینی و حضرت آیت‌الله العظمی خامنه‌ای، «بازتاب بنیادهای نظری و فلسفه سیاسی امام خمینی در اندیشه بیداری اسلامی»، عبدالرسول یعقوبی، صص ۱۱۳ - ۱۷۶.

جنبش‌های اسلامی تا پیش از انقلاب اسلامی ایران با دو معضل اساسی روبه‌رو بودند: یکی درک ناقص رهبران نهضت از تعالیم دینی و دیگر، واکنش تند و منفی در برابر پدیده‌های فرهنگی غرب.

امام خمینی در رهبری انقلاب اسلامی ایران، با ارائه تفسیر جامع و همه‌جانبه از تعالیم دینی، تلاش کرد تا بنیان فکری و ایدئولوژیکی جنبش‌های اسلامی را غنا بخشد. همچنین امام خمینی علیه‌السلام، نوعی تفکیک میان جنبه‌های مثبت و منفی تمدن غرب ایجاد نمودند تا موضع جریان‌های اسلام‌گرا در مقابل غرب را از حالت انفعال خارج کنند.^۱

رנסانس در غرب، پیشرفت و توسعه صنعتی را همراه با انزوای تفکر دینی دربرداشت. لذا غرب در تجویز نسخه درمان کشورهای عقب‌مانده، فرهنگ و اصول دینی جوامع را هدف قرار داد. این روند در جریان استعمار کشورهای اسلامی، خود را به‌خوبی نشان داد.

اندیشه سیاسی شیعی با تکیه بر عنصر کلیدی امامت و رهبری و به دنبال غلبه جریان اجتهاد و عقل‌گرایی بر جریان اخباری‌گری^۲ به کانون مبارزه و ایستادگی در مقابل غرب تبدیل شد؛ ضمن اینکه به مدد عقلانیت ذاتی بالقوه خود، توان هضم و پاسخ‌گویی به تحولات و مفاهیم وارداتی را داشت.^۳

مهم‌ترین اتفاق تاریخی تأثیرگذار در دنیای معاصر، رנסانس در قرن ۱۵ و ۱۶ میلادی در غرب بود که جوهر اصلی آن، انسان‌محوری و جدا کردن دین از عرصه‌های عمومی زندگی انسان بود. ولی از آغاز دهه هشتاد و با انقلاب اسلامی ایران، به قول آنتونی گیدنز، جامعه‌شناس مشهور انگلیسی: «شاهد تحقق عکس این قضیه هستیم؛ یعنی فرایند عمومی جهان، روند معکوسی را آغاز و به سمت دینی شدن پیش می‌رود».^۴ به این ترتیب انقلاب

۱. ر.ک: مجله علوم سیاسی، «امام خمینی و جنبش‌های اسلامی معاصر»، عبدالقیوم سجادی، ش ۵، صص ۱۶۲ و ۱۶۳.

۲. ر.ک: اسلام و مقتضیات زمان، مرتضی مطهری، صص ۱۵۵ و ۱۵۶.

۳. ر.ک: مقالات برگزیده همایش نظریه‌پردازی اسلامی در اندیشه سیاسی حضرت آیت الله العظمی امام خمینی و حضرت آیت الله العظمی خامنه‌ای، «جنبش‌های دینی در جوامع شیعی معاصر و تأثیرات آن در بیداری اسلامی با تأکید بر نقش الهام‌بخش اندیشه‌های امام و رهبری»، صص ۵۴۳ - ۵۸۹.

۴. جامعه‌شناسی، آنتونی گیدنز، ص ۷۵.

اسلامی ایران، شاخص و سمبل بازگشت به امر قدسی گردید که یک دولت دینی و حتی فقهی را در عصر عرفی شدن جهان پایه‌ریزی کرد.^۱

ویلیام بیمان معتقد است امام خمینی علیه السلام در اوج ناباوری تحلیل‌گران بین‌المللی، با عقاید مذهبی که غرب آنها را کهنه و قرون وسطایی می‌دانست، جهان را تکان داد.^۲ میشل فوکو بر این باور است که ایرانیان در جست‌وجوی چیزی هستند که ما غربی‌ها، امکان آن را پس از رنسانس و بحران بزرگ مسیحیت از دست داده‌ایم و آن «معنویت سیاسی» است.^۳

غربیان فکر نمی‌کردند، از یک نهاد علمی - سنتی که به گمان آنها یکی از نهادهای جمود و فرو رفتن در فضاهاى علمى و روحى است، مردى بیرون بیاید که انقلابی بزرگ را رهبری کند؛ دولتی هماهنگ با زمانه تأسیس کند؛ و نه تنها غرب را محکوم سازد، بلکه با آن از موضع کسی سخن بگوید که رسالتی جهانی را برای همگان به ارمغان آورده است. از این رو باید گفت انقلاب ایران روش‌های سیاسی را دگرگون ساخت و ویژگی‌های فرهنگی دوران مدرن را تغییر داد.^۴

میشل فوکو بر این باور است که از قرن هیجدهم به بعد، هر تحول اجتماعی‌ای اتفاق افتاده، بسط مدرنیته بوده؛ اما انقلاب ایران، تنها حرکت اجتماعی‌ای است که در برابر مدرنیته قرار دارد.^۵

۲. تقویت اعتماد به نفس و خودباوری

یکی از دلایل افول امت اسلامی از دست دادن روحیه و انزوایی بود که مانع از پویایی امت اسلامی می‌شد.

موفقیت اسلام‌گرایان ایران در سرنگون کردن رژیم شاه، این باور را تقویت کرد که

۱. رک: فصلنامه حضور، «تأثیر انقلاب اسلامی ایران بر نظریات علوم اجتماعی»، سعید حجاریان، ش ۱۸، ص ۱۴۷.

۲. رک: عصر امام خمینی، میراحمد رضا حاجتی، ص ۲۸.

۳. ایرانیان چه رؤیایی در سر دارند؟، میشل فوکو، ترجمه حسین معصومی همدانی، ص ۴۲.

۴. رک: فصلنامه حضور، «امام خمینی در پژوهش‌های غربی»، عماد پزی، ترجمه مهدی اسدی، ش ۱۸.

۵. رک: عصر امام خمینی، ص ۳۵.

بازگشت به اسلام، مسمانان را قادر خواهد ساخت که شرایط داخلی و خارجی خود را دگرگون سازند و طرح دیرینه و تثبیت‌شده مبتنی بر اساس ظلم و فشار داخلی و استیلای خارجیان را تغییر دهند.^۱

می‌توان گفت اولین بازتاب پیروزی انقلاب اسلامی، ناشی از شکل‌گیری نظام جمهوری اسلامی و تداوم اقتدار آن در مواجهه با بحران‌ها و توطئه‌های گوناگون و به‌خصوص در تقابل با دنیای غرب بود که روزه‌روز بر امید و اعتماد مسلمانان جهان افزوده و آنها را نسبت به بازگشت به عصر طلایی اسلام امیدوارتر کرد تا همه‌چیز را در پیروی از غرب ندانند و آینده محتمل جهان را در غربی شدن نبینند.^۲

انقلاب اسلامی خط بطلانی بر نظریاتی مثل پایان تاریخ^۳ فوکویاما^۴ بود که پس از جنگ سرد و فروپاشی جماهیر شوروی و نظام دوقطبی، از لیبرال‌دموکراسی به عنوان سرنوشت نهایی بشر یاد می‌کند و تأکید می‌کند با سیطره اقتصادی، فرهنگی و سیاسی لیبرالیسم بر جهان کنونی، پایان تمامی ایدئولوژی‌ها رقم خورده است.

بسیاری از جوانان و مبارزان مسلمان، ایدئولوژی مبارزه و انقلاب را در نظام مارکسیستی جست‌وجو می‌کردند. ولی با پیروزی انقلاب اسلامی و فروپاشی نظام جماهیر شوروی، این ایده شکست خورد.^۵

۱. آینده اسلام و غرب، ص ۱۷۶.

۲. بازتاب جهانی انقلاب اسلامی، صص ۵۱۸ و ۵۱۹.

۳. رک: پایان تاریخ: سقوط غرب و آغاز عصر سوم، مسعود رضوی؛ نه‌ایة التاریخ و خاتمة البشر، فرانسیس فوکویاما، ترجمه حسین احمد امین.

۴. البته همزمان با نظریه پایان تاریخ فوکویاما، نظریات دیگری همچون «موج سوم از الوین تافلر»، «دهکده جهانی از جرج اورول و مک لوهان»، «برخورد تمدن‌ها از ساموئل هانتینگتون»، «جهانی‌شدن و جهانی‌سازی از پت رابرتسون، توماس هابرماس و آنتونی گیدنز» و نظریه «عدالت جهانی از جان راولز» به عنوان مکمل‌های نظریه پایان تاریخ، پروژه‌ای برنامه‌ریزی‌شده را دنبال کردند.

۵. رک: انقلاب اسلامی و نظریه پایان تاریخ، محمد مددپور.

۶. رک: مقالات برگزیده همایش نظریه بیداری اسلامی در اندیشه سیاسی حضرت آیت‌الله العظمی امام خمینی و حضرت آیت‌الله العظمی خامنه‌ای، «سه موج بیداری اسلامی و توجه به اسلام پس از انقلاب اسلامی از دیدگاه مقام معظم رهبری»، مهدی ابوطالبی، صص ۳۷۵ - ۳۸۰.

مقام معظم رهبری در این خصوص فرمودند:

در کشورهای اسلامی، جوان‌های زیاد و مردمان با اخلاص زیادی بودند که امید خودشان را به نظام مارکسیستی بسته بودند... بعد که مارکسیسم شکست خورد، اینها دیدند نه، فایده‌ای ندارد؛ لذا به سمت اسلام آمدند.^۱

با پیروزی انقلاب اسلامی ایران از پایان دهه ۱۹۷۰م، نوعی رستاخیز اسلامی در خاور میانه از جمله فلسطین، به‌ویژه در ساحل غربی رود اردن و نوار غزه آغاز شد. این حرکت، بی‌ارتباط با ناامیدی از مفاهیم سکولار غرب، شعارهای چپ و سروصدای ملی‌گرایی عربی نیز نبود. از این رو مردم فلسطین که تجربه موفق جنبش اسلامی در ایران را پیش‌روی داشتند، با ناامیدی از سازمان‌های غیراسلامی، با روحیه جدید به اسلام روی آوردند. از این دهه، حرکت اسلامی، پایگاه جدی‌تر و حضور مؤثرتری به‌ویژه در میان جوانان یافت.^۲

انقلاب اسلامی ایران به ملت‌های مسلمان روحیه داد و آنها را متوجه این نکته مهم کرد که در قدرت و مشروعیت سیاسی نقش دارند و می‌توانند با بهره‌مندی از این حقوق و مزایا، مطالبات بیشتری از دولت‌های خود مطالبه کنند.^۳ درمقابل، دولت‌های اسلامی نیز احساس کردند برای بقا و دوام خویش، نیازمند نوعی مشروعیت دینی و مردمی هستند.^۴ لذا سعی کردند پشتیبانی نیروهای اسلام‌گرا را جلب کنند که این سیاست نیز به گسترش جنبش‌های اسلام‌گرا کمک کرد.^۵

۳. عمل و کاربست نظام سیاسی

قبل از انقلاب ایران، در هریک از ادیان اسلام، مسیحیت و یهود، نهضت‌هایی برای بازگرداندن دین به صحنه اجتماع و اداره حکومت انجام شده بود؛ اما هیچ‌یک از آنها درنهایت موفق نشدند ایده و آرمان خویش را عملیاتی یا صادر کنند.

۱. پیام مقام معظم رهبری به مناسبت اولین سالگرد رحلت امام خمینی، ۱۳۶۹/۳/۱۰.

۲. ر.ک: پشت نقاب صلح، محمد کریمی، ص ۷۱.

۳. ر.ک: شعیان مبارزان راه خدا، رابین رایت، ترجمه علی اندیشه، صص ۱۷۴ و ۱۷۵.

۴. ر.ک: آینده اسلام و غرب، ص ۱۷۶.

۵. همان.

نیم قرن قبل از انقلاب اسلامی ایران، سیدجمال‌الدین اسدآبادی و جریانات سلفی در جهان اسلام، تشکیل حکومت اسلامی را مد نظر داشتند و بر این اساس، دولت‌های دینی در عربستان سعودی و پاکستان تشکیل شد. ولی هیچ‌یک جاذبه‌ای برای سایر ملل و گروه‌های آزادی‌خواه برای الگوبرداری ایجاد نکرده‌اند.

حکومت یهود اسرائیل نیز که بر خلاف برخی کشورهای اسلامی منطقه (مانند عربستان سعودی) عنوانی برگرفته از دین را برای کشور خود برگزید - نه عنوان فرقه‌ای - نتوانست ایده حکومت دینی را اجرا کند.

تقریباً از دهه ۷۰ میلادی، علمای مسیحی ایده بازبینی در وضعیت سکولار اداره اجتماع را طرح کردند؛ اما محور این دعوت، بازگشت به اخلاق بود. این موضوع نیز ممکن است به دلیل محدود شدن مسیحیت به گزاره‌های اخلاقی باشد.

یکی از نهضت‌های جدید مسیحیت برای اداره دینی اجتماع در دوران معاصر، به قدرت گرفتن سیاسی و اجتماعی راست مسیحی (آونجلیکا) در آمریکا باز می‌گردد.

این گروه خواهان پیاده شدن آرمان‌های مسیح در جامعه و به‌شدت منتظر ظهور ایشان هستند. آنها در ابتدا در سیاست‌گذاری اجتماعی و حقوقی، مشارکت جدی داشتند. ولی در حوزه مسائل خارجی نیز وارد می‌شدند که پس از واقعه ۱۱ سپتامبر به اوج خود رسید.^۱

وقوع انقلاب اسلامی نه‌تنها مسلمانان، حتی مسیحیان و پیروان دیگر ادیان را امیدوار کرد که امکان ساختن نظام سیاسی دینی وجود دارد. به همین دلیل است که از این زمان، جنبش‌ها و نوشته‌های اصطلاح‌طلبانه یا مبارزه‌جویانه حول باورهای دینی افزایش یابد.^۲

1. International Politics، "Thy Will Be Done: The New Foreign of America's Christian Right"، Stuart Croft، No 44، pp 692 _ 110.

۲. ر.ک: عصر امام خمینی.

International Journal of Politics، Culture and Society، "Theorizing religion in a globalizing world"، Karner Christian and Aldridge Alan، Vol 18، No 1.

این موضوع را می‌توان در نگاه ویژه انقلاب اسلامی و امام خمینی علیه السلام به دین دانست. انقلاب اسلامی ایران دیدگاه سابژکتیو به دین داشت، نه آبژکتیو. در رویکرد آبژکتیو، دین موضوع بررسی است و پژوهشگر، با استفاده از مبانی و رویکردهای سکولار و درون‌پارادایم مدرن درباره دین، مانند سایر پدیده‌های اجتماعی، نظریه‌پردازی می‌کند. در این رویکرد، انسان، جهان و خدا موضوعات قراردادی و برداشت‌هایی دنیوی هستند. البته این به معنای این نیست که میان پدیده‌ها تفاوت گذاشته نمی‌شود و به ماهیت، فرایند و ساختار درونی آنها توجه نمی‌شود. این رویکرد گاهی دین را به عنوان یک جنبش یا دولت دینی نگریده؛ گاهی نگاهی تحلیلی، تاریخی و جامعه‌شناختی به دین داشته‌اند یا اینکه مفاهیم دینی را بررسی کرده‌اند. در همه این موارد، دین موضوع بررسی است. ولی مبانی و روش بررسی، سکولار و مدرن است و دین به عنوان واقعیت اجتماعی، مانند سایر پدیده‌های اجتماعی بررسی می‌شود، البته با اقتضانات و ویژگی‌های خود.

در رویکرد سابژکتیو، دین دیگر موضوع بررسی نیست، بلکه خود در جایگاه نظریه‌پردازی و تحلیل و فاعل شناسایی قرار می‌گیرد. در این رویکرد مبانی هستی‌شناسی و معرفت‌شناسی تغییر می‌کند و نظریه‌ای نوین تولید می‌شود که از مبنا با رویکرد سکولار و مدرن متمایز است. این رویکرد بر آن است که بعد از پذیرش برخی از مبانی هستی‌شناسانه، ارزش‌شناسانه و معرفت‌شناسانه، عصر تجدد که محور تولید علوم اجتماعی جدید بوده‌اند، با اکتشاف مبانی دینی معادل و تأسیس علوم اجتماعی دینی، می‌توان به نظریه‌پردازی دینی درباره امور جهانی پرداخت.^۱

به عبارت دیگر، این رویکرد بر فهم اجتماعی جدید از دین و به‌کارگیری مفاهیم

۱. آقای مجید بهستانی در مقاله «دین در نظریه‌پردازی روابط بین‌الملل: سوژه یا ابژه؟» این دو رویکرد را در مورد روابط بین‌الملل بررسی کرده است؛ ر.ک: تحول مفاهیم در روابط بین‌الملل، حمیرا مشیرزاده و نبی‌الله ابراهیمی،

دینی به عنوان نیروهای اجتماعی تأکید دارد^۱ و معتقد است با علوم اجتماعی کنونی، نمی‌توان فهمی از دین ارائه داد که معنایی جدید تولید می‌کند. بنابراین باید از مرزهای دانش کنونی عبور کرد.^۲

انقلاب اسلامی با مطرح کردن انقلاب سیاسی به عنوان ایدئولوژی رقیب، سبب شد مسلمانان بپذیرند که اسلام برای اصلاح سیاسی و اجتماعی برنامه دارد و به این ترتیب افکار و ایدئولوژی جهان اسلام را تحت تأثیر قرار داد^۳ و به دنبال آن رهبری و روش متفاوتی را برای مبارزه ارائه کرد.^۴

انقلاب اسلامی ایران علاوه بر اینکه الگویی عملی برای مبارزه و جهاد در جهان اسلام بود^۵، چون پیروزی انقلاب و استقرار نظام و حکومت اسلامی را نیز تجربه کرده بود، الگوی عملی مناسبی برای مراحل بعدی نهضت نیز محسوب می‌شود.

الگو بودن و الهام‌بخشی جمهوری اسلامی ایران برای بیداری اسلامی به دو عامل مهم و عمده باز می‌گردد: ۱. الگوی نظری مردم‌سالاری دینی در قالب قانون اساسی و ساخت سیاسی جمهوری اسلامی ایران؛ ۲. تداوم و تکامل این نظریه و نظام سیاسی با وجود مخالفت‌ها و معارضت‌های همه‌جانبه. علاوه بر این، دست یافتن به پیشرفت‌های فراوان و همه‌جانبه در طول دهه‌های پس از پیروزی انقلاب اسلامی، از عوامل مؤثر در شکل‌دهی ذهنیت مثبت جهان اسلام نسبت به الگوی ایران اسلامی است.^۶

۱. کتاب «دین و روابط بین‌الملل؛ بازگشت از تبعید» با همین رویکرد نگاشته شده است.

Religion in International Relation: The Return from Exile • Hatzopoulos Pavlos and Petito Fabio • p 99_ 102.

2. Alternatives, "Religion and Inter _ National Politics: on The Heuristics of Indentites' Structure and Agents", Friedrich Kratochwill • Vol 30, p 23.

۳. ر.ک: پیامبر و فرعون، ژیل کپل، ترجمه حمید احمدی، ص ۱۱؛ انقلاب ایران و بازتاب جهانی آن، ص ۳۳۲.

۴. ر.ک: نهضت‌های اسلامی و انقلاب اسلامی ایران، صص ۶۶ و ۶۷.

۵. ر.ک: رویارویی انقلاب اسلامی ایران و آمریکا، جمیله کدیور، ص ۱۱۳.

۶. ر.ک: بیداری اسلامی در نظر و عمل، صص ۹۹ - ۱۳۶.

امام خمینی علیه السلام با طرح نظریه ولایت فقیه، جنبه‌های عملی بیداری اسلامی را پوشش داد و مدل سیاسی نوینی را از فقه استخراج کرد تا دین مبنای اداره جامعه قرار بگیرد.^۱

انقلاب اسلامی ایران، با تکیه بر مردم‌سالاری دینی، مدلی معتدل و آرمان‌گرا را برای حرکت‌های آزادی‌خواهانه ضداستبدادی و ضداستعماری در بیداری اسلامی به جهان اسلام معرفی کرد. این مدل در مقابل سایر نظریه‌ها که کارآمدی در بسط عالم اسلامی نداشته‌اند، به‌خوبی خود را نشان می‌دهد: ۱. نظریه افراطی، خشن و غیر قابل انعطاف (قرائت سلفیت و وهابیت از اسلام)؛ ۲. نظریه سکولار و لائیک (ترکیه، مدل الگوی غرب برای کشورهای اسلامی)؛ ۳. نظریه مداراگرا، خنثی و بی‌تحرك ناسیونالیسم عربی.^۲

هرچند متفکران اهل سنت و اعراب مسلمان، زودتر با فرهنگ غرب آشنا شده‌اند، ولی رویکرد آنها سلبی بوده است، نه ایجابی و اثباتی؛ حتی جریان تجدد فکری اهل سنت که بر ضرورت اجتهاد تأکید داشت، ویژگی تدافعی داشت.^۳ از این رو به بار ایدئولوژیکی غرب توجهی نداشته‌اند.^۴

در مقابل، جریان تشیع با توجه به مبانی معرفت‌شناسی و دینی، به رویکرد سلبی اکتفا نکرده و در یک جریان تکاملی، براساس رویکرد ایجابی، به ارائه مدل در مقابل غرب رسیده است.^۵

بر این اساس می‌توان مدل اسلام سیاسی ایران را یک مدل موفق و قابل اقتباس

۱. ر.ک: اسلام، سنت، دولت مدرن: نوسازی دولت و تحول در اندیشه سیاسی معاصر شیعه، سیدعلی میرموسوی، ص ۳۳۴.

۲. ر.ک: مقالات برگزیده همایش نظریه بیداری اسلامی در اندیشه سیاسی حضرت آیت‌الله العظمی امام خمینی و حضرت آیت‌الله العظمی خامنه‌ای، «نظریه بیداری اسلامی، خط اعتدال آرمان‌گرا در حرکت‌های اسلامی در اندیشه مقام معظم رهبری»، تقی صوفی نیارکی، صص ۱۷۹ - ۲۲۶.

۳. ر.ک: سیری در اندیشه سیاسی عرب، حمید عنایت، ص ۱۵.

۴. ر.ک: انقلاب فرامردن و تمدن اسلامی (موج چهارم بیداری اسلامی)، موسی نجفی، صص ۱۸ - ۲۵ و ۷۰.

۵. ر.ک: غرب‌شناسی علمای شیعه در تجربه ایران معاصر، احمد رهدار؛ مبانی نظری بیداری اسلامی در قرن اخیر با تأکید بر اندیشه‌های حضرت آیت‌الله العظمی سیدعلی خامنه‌ای، رهبر معظم انقلاب اسلامی، بتول یوسفی،

برای سایر کشورهای اسلامی و نهضت‌های اسلامی دانست که پس از پیروزی، با خلأ ایدئولوژی مواجه نشوند.^۱

نتیجه‌گیری

انقلاب اسلامی ایران در زمانی که دین از صحنه سیاسی و اجتماعی به گوشه‌ای رانده شده بود و اثری از امت اسلامی در صحنه بین‌الملل نبود، ظهور کرد. قدرت‌های استعماری در جهان اسلام، حضوری مستکبرانه داشتند. در این شرایط، انقلاب اسلامی با شعار دین و در جهت اعتلای هویت امت اسلامی، با استکبار، استعمار و استبداد مبارزه کرد و الگویی عملی از مبارزه و احیای عزت اسلامی در مقابل چشمان مسلمانان قرار داد تا مبانی معرفتی خود را در قیام و مبارزه تغییر دهند و با روحیه‌ای مضاعف، در مسیر ایجاد نظام سیاسی اسلامی کوشش کنند. به این ترتیب انقلاب اسلامی بر ملی‌گرایی و غرب‌گرایی خط بطلان کشید.

نقطه اتصال انقلاب اسلامی و امت اسلامی در اینجاست که انقلاب اسلامی با وجود اینکه از جهت ملیت (فارس) و مذهب (شیعه) در اقلیت جهان اسلام که عرب و سنی بود قرار داشت، ولی هیچ‌گاه انقلاب و نهضتش را به مرزها و تشخیص‌های قومی، ملی، جغرافیایی و مذهبی محدود نکرد و بلکه اعتلای تمدن اسلامی را در مقابل کفر و کافران، سرلوحه کار خود قرار داد. به این ترتیب قوت امت اسلامی، از اهداف و برنامه‌های انقلاب شد.

امروزه بیداری اسلامی با چنین هدف و برنامه‌ای، مسیر مبارزه را با الگوگیری از انقلاب اسلامی ایران در دستور کار قرار داده است و کوشش می‌کند هویت‌طلبی اسلامی را با عزت‌بخشی به امت اسلامی پاسخ دهد.

۱. در مقابل این الگو می‌توان ترکیه را با شاخص‌هایی مانند نزدیکی به غرب و جدایی دین از سیاست یا عربستان را با شاخص‌هایی مانند مناسک‌گرایی سلفی ترسیم کرد.

رک: بیداری اسلامی و تأثیر آن بر معادلات منطقه‌ای و بین‌المللی، امین بنایی بابازاده، صص ۴۲ - ۴۹؛ همچنین

رک: مجله دیپلماسی ایرانی، «آمریکا و بهار عرب»، کیهان برزگر، صص ۶ - ۸؛ مجله مطالعات منطقه‌ای خاور

میانه، «بیداری اسلامی و استراتژی غرب»، علی زارعی، صص ۳ - ۶.

منابع

۱. آثار معنوی و تربیتی حج، ولی‌الله رستگاری جویباری، تهران، مؤلف، ۱۳۷۷.
۲. احتجاج طبرسی ابومنصور احمد بن علی بن ابی طالب طبرسی، ترجمه حسن مصطفوی، تهران، کتابخانه سنائی، [بی تا].
۳. احصاء العلوم، ابونصر محمد فارابی، تحقیق عثمان محمد امین، مصر، مطبعه السعاده، ۱۳۵۰ هـ. ق.
۴. اخلاق ناصری، خواجه نصیرالدین طوسی، تصحیح و تنقیح مجتبی مینوی و علیرضا حیدری، تهران، خوارزمی، ۱۳۷۳.
۵. اخلاق و سیاست در اندیشه سیاسی اسلام، رضا خراسانی، قم، بوستان کتاب، ۱۳۸۳.
۶. ارتباطات انسانی، علی‌اکبر فرهنگی، چ ۲، تهران، مؤسسه خدمات فرهنگی رسا، ۱۳۷۴.
۷. ارتباطات انسانی، میان فردی، گروهی، جمعی، مهدی محسنیان راد، چ ۵، تهران، سروش، ۱۳۸۲.
۸. ارتباطات بین‌المللی و کشورهای جهان سوم، ناصر فرونچی، چ ۱، مشهد، کنکاش دانش، ۱۳۸۴.
۹. ارتباطات توسعه در جهان سوم، ترجمه و تالیف علی‌اکبر فرهنگی و دیگران، تهران، رسا، ۱۳۹۰.

۱۰. ارتباطات توسعه در جهان سوم، سرینواس آر. ملکات و لزلی استیوز، ترجمه شعبانعلی بهرامپور، تهران، پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی، ۱۳۸۸.
۱۱. ارتباطات جمعی و روابط بین‌الملل، علی‌اصغر کیا، [برای] مرکز برنامه‌ریزی و آموزش نیروی انسانی، چ ۲، تهران، آن، ۱۳۸۵.
۱۲. ارتباطات جهانی در حال گذار، حمید مولانا، چ ۱، تهران، سروش، ۱۳۸۴.
۱۳. ارتباطات در جهان معاصر، کاظم معتمدنژاد، تهران، مؤسسه نشر شهر، ۱۳۸۸.
۱۴. ارتباطات و فرهنگ، آلفرد جی. اسمیت، ترجمه مهدی بابایی اهری، تهران، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)، ۱۳۷۹-۱۳۸۲.
۱۵. ارتباط‌شناسی، مهدی محسنیان راد، تهران، سروش، ۱۳۸۲.
۱۶. ارتباط‌شناسی، مهدی محسنیان راد، چ ۷، تهران، سروش، ۱۳۸۵.
۱۷. استراتژی سلطه، احمد واعظی، تهران، سروش، ۱۳۸۳.
۱۸. استراتژی صهیونیسم در منطقه عربی و کشورهای هم‌جوار آن، مؤسسه الارض ویژه مطالعات فلسطینی، [بی‌جا]، انتشارات بین‌الملل اسلامی، ۱۳۶۳.
۱۹. استراتژی نظامی آمریکا، ساموئل هانتینگتون، ترجمه جمشید سرمستانی، تهران، دانشکده فرماندهی و ستاد سپاه پاسداران انقلاب اسلامی، ۱۳۸۲.
۲۰. استراتژی وحدت در اندیشه سیاسی اسلام، سیداحمد موثقی، چ ۲، قم، دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، ۱۳۷۵.
۲۱. استعمار فرانسه: نظام سلطه در قرن بیست و یکم، جواد منصوری، تهران، امیرکبیر، ۱۳۸۵.
۲۲. استعمار فرانسه، جهانی‌سازی و انقلاب اسلامی، احمد واعظی، قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، ۱۳۸۷.
۲۳. اسلام در انقلاب: جنبش‌های اسلامی معاصر در جهان غرب (بررسی پدیده بنیادگرایی اسلامی)، هرایر دکمچیان، ترجمه دکتر حمید احمدی، چ ۳، تهران، کیهان، ۱۳۷۷.

۲۴. الاسلام روح المدنيه، مصطفى الغلاييني، بيروت، المكتبة العصرية، ۱۳۸۰ هـ. ق.
۲۵. اسلام سياسي در كشاكش هويت و تجدد، رضوان السيد، ترجمه مجيد مرادي، تهران، مركز بازشناسي اسلام و ايران، ۱۳۸۳.
۲۶. الاسلام و الغرب، اشكاليه التعايش و الصراع، سمير سليمان، بيروت، دار الحق، ۱۴۱۷ هـ. ق.
۲۷. اسلام و چالش اقتصادي، محمد عمر چپرا، ترجمه سيدحسين ميرمعزي و همكاران، تهران، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامي، ۱۳۸۴.
۲۸. اسلام و مقتضيات زمان، مرتضى مطهري، تهران، صدرا، ۱۳۸۱.
۲۹. اسلام، سنت، دولت مدرن: نوسازي دولت و تحول در اندیشه سياسي معاصر شيعه، سيدعلي ميرموسوي، تهران، نشر ني، ۱۳۸۴.
۳۰. اصول ارتباط جمعي، محمود اكرامى، مشهد، نشر ايوار، ۱۳۸۲.
۳۱. اصول و مباني جهانگردي، كوپر و همكاران، ترجمه اكبر غمخور، تهران، فراماد، ۱۳۸۰.
۳۲. اطلاعات سياسي - اقتصادي، ش ۱۰۷ و ۱۰۸، ۱۳۷۵.
۳۳. اطلاعات سياسي اقتصادي، سال ۲۵، ۱۳۹۰.
۳۴. اطلاعات سياسي اقتصادي، ش ۲۸۳، ۱۳۹۰.
۳۵. اطلاعات و ارتباطات جهاني، حميد مولانا، ترجمه اسدالله آزاد و ديگران، چ ۱، تهران، كتابدار، ۱۳۸۴.
۳۶. اقتصاد اجتماعي با برداشتي از اقتصاد اجتماعي اسلام، حسن توانايان فرد، تهران، ميلاد، ۱۳۵۷.
۳۷. اقتصاد اسلامي چيست؟، محمدعلي چاپرا، ترجمه حسين عباسي نژاد، تهران، پژوهشكده پولی و بانكي بانك مركزي جمهوري اسلامي، ۱۳۸۹.
۳۸. اقتصاد بخش عمومي (ماليات ها)، جمشيد پژوهيان، تهران، دانشگاه تربيت مدرس،

پژوهشکده اقتصاد، ۱۳۷۳.

۳۹. اقتصاد بین‌الملل، علیرضا رحیمی بروجردی، تهران، سمت، ۱۳۹۰.

۴۰. اقتصاد حج: بهره‌وری در آموزش‌های حج، حسن توانایان فرد، تهران، چاپخش، ۱۳۷۷.

۴۱. اقتصاد سیاسی توسعه‌نیافتگی و رشد، پل باران و دیگران، ترجمه فرهاد نعمانی، تهران، امیرکبیر، ۱۳۵۴.

۴۲. اقتصاد سیاسی رشد، پل باران، ترجمه کاوه آزادمنش، تهران، خوارزمی، ۱۳۵۹.

۴۳. اقتصادنا، سید محمدباقر صدر، قم، دفتر تبلیغات حوزه علمیه، ۱۳۷۵.

۴۴. امام خمینی تنها گزینه، فتحی شقاقی، ترجمه هادی خسروشاهی، تهران، اطلاعات، ۱۳۸۴.

۴۵. امام خمینی در حدیث دیگران، علی‌اکبر مرتضایی، تهران، پیام آزادی، ۱۳۷۸.

۴۶. امام خمینی و هم‌گرایی جهان اسلام، سیدمحمد هاشمی، زاهدان، نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در امور اهل سنت سیستان و بلوچستان، ۱۳۸۲.

۴۷. امام خمینی و اندیشه‌های اخلاقی - عرفانی (اخلاق، عرفان و جامعه)، به کوشش کنگره اندیشه‌های اخلاقی - عرفانی امام خمینی، تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، ۱۳۸۲.

۴۸. آمریکا و اسلام سیاسی، رویارویی با تضاد منافع، فواز ای جرجیس، ترجمه سید محمدکمال سروریان، تهران، پژوهشکده مطالعات راهبردی، ۱۳۸۲.

۴۹. آموزش و پرورش و گفتمان‌های نوین، بهزاد دوران، تهران، پژوهشکده تعلیم و تربیت، ۱۳۸۳.

۵۰. انسان و سمبل‌هایش، کارل گوستاو یونگ، ترجمه محمود سلطانیه، چ ۱، تهران، دیبا، ۱۳۷۷.

۵۱. انسان‌شناسی تربیتی، جورج فردریک نلر، ترجمه محمدرضا آهنچیان و یحیی قانلی، تهران، آبیژ، ۱۳۷۹.

۵۲. انقلاب اسلامی ایران و امام خمینی، راشد الغنوشی، ترجمه و توضیحات: سید هادی خسروشاهی، تهران، مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی، ۱۳۹۰.
۵۳. انقلاب اسلامی و بازتاب جهانی آن، جان ال اسپوزیتو، ترجمه محسن مدیر شانه‌چی، تهران، مرکز بازشناسی اسلام و ایران، ۱۳۸۲.
۵۴. انقلاب اسلامی و نظریه پایان تاریخ، محمد مددیپور، قم، بضعه الرسول، ۱۳۸۱.
۵۵. انقلاب ایران به روایت بی.بی.سی، زیر نظر عبدالرضا هوشنگ مهدوی، تهران، طرح نو، ۱۳۷۲.
۵۶. انقلاب ایران و بازتاب جهانی آن، جان ال اسپوزیتو، ترجمه محسن شانه‌چی، چ ۲، انتشارات باز، تهران، ۱۳۸۶.
۵۷. انقلاب فرامردن و تمدن اسلامی (موج چهارم بیداری اسلامی)، موسی نجفی، تهران، مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران، ۱۳۸۷.
۵۸. انقلاب و بسیج سیاسی، حسین بشیریه، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۷۴.
۵۹. الایدئولوجیه الصهيونیه دراسه حاله فی علم اجتماع المعرفه، عبدالوهاب محمد المسیری، کویت، عالم المعرفه، ۱۹۸۲.
۶۰. ایدئولوژی و روش در اقتصاد، همایون و محمدعلی کاتوزیان، ترجمه م.قائد، تهران، مرکز، ۱۳۷۴.
۶۱. ایدئولوژی، رهبری و فرایند انقلاب اسلامی (مجموعه مقالات کنگره بین‌المللی تبیین انقلاب اسلامی)، ج ۱، مؤسسه چاپ و نشر عروج، ۱۳۸۳.
۶۲. ایران معاصر و غرب جدید: درآمدی تاریخی - فلسفی بر ریشه‌های انقلاب اسلامی (مجموعه مقالات)، گردآوری مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران، تهران، مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران، ۱۳۸۴.
۶۳. ایران و آمریکا، سیدعلی نبی‌لوحی، تهران، مؤسسه فرهنگی دانش و اندیشه معاصر، ۱۳۷۸.

۶۴. ایران و مسئله فلسطین براساس اسناد وزارت امور خارجه (۱۸۹۷-۱۹۳۷)، علی‌اکبر ولایتی، تهران، دفتر نشر فرهنگی اسلامی، ۱۳۷۶.
۶۵. ایرانیان چه رؤیایی در سر دارند؟، میشل فوکو، ترجمه حسین معصومی همدانی، تهران، هرمس، ۱۳۷۷.
۶۶. آینده اسلام و غرب: برخورد تمدن‌ها یا همزیستی مسالمت‌آمیز، شیرین هانتر و همایون مجد، تهران، نشر و پژوهش فرزانه روز، ۱۳۸۰.
۶۷. آینده جنبش‌های اسلامی پس از ۱۱ سپتامبر، رفعت سیداحمد و عمرو الشوبکی، ترجمه میثم شیروانی، تهران، دانشگاه امام صادق (ع)، ۱۳۸۷.
۶۸. بازار مشترک اسلامی، غلام‌حسین خورشیدی، تهران، امیرکبیر، ۱۳۶۷.
۶۹. بازار یا نابازار؟، محسن رنانی، چ ۱، تهران، سازمان برنامه و بودجه، ۱۳۷۶.
۷۰. بازتاب جهانی انقلاب اسلامی، منوچهر محمدی، چ ۲، تهران، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۸۶.
۷۱. بانکداری اسلامی در جمهوری اسلامی ایران، شاپور زردموی اوردکلو، تهران، مرکز اسناد انقلاب اسلامی ایران، ۱۳۸۹.
۷۲. بحران جامعه مدرن: زوال فرهنگ و اخلاق در فرایند نوگرایی، علی‌اصغر کاظمی، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۷۷.
۷۳. برخورد تمدن‌ها و بازسازی نظم جهانی، ساموئل هانتینگتون، محمدعلی حمید رفیعی، تهران، دفتر پژوهش‌های فرهنگی، ۱۳۷۸.
۷۴. بررسی اثربخشی روان‌درمان‌گری کوتاه مدت «آموزش خود‌درمان‌گری» با و بدون جهت‌گیری مذهبی اسلامی بر مهار اضطراب و تنیدگی، مسعود جان‌بزرگی، رساله دکترا، تهران، دانشگاه تربیت مدرس، ۱۳۷۸.
۷۵. بررسی مفاهیم نمادین شکل‌ها، لعیا باستانی، تهران، اداره کل پژوهش‌های سیما (صدا و سیما جمهوری اسلامی ایران)، ۱۳۸۲.

۷۶. بعد فرهنگی ارتباطات برای توسعه، اد بورن، ترجمه مهرسیما فلسفی، چ ۱، تهران، مرکز تحقیقات، مطالعات و سنجش برنامه‌های صدا و سیما، ۱۳۷۹.
۷۷. بنیادهای نظریه اجتماعی، جیمز کلمن، ترجمه صبوری، نشر نی، تهران، ۱۳۷۷.
۷۸. بهره‌وری در آموزش‌های نماز، حسن توانایان فرد، تهران، کانون علم و دین، ۱۳۷۴.
۷۹. بیداری اسلامی در نظر و عمل، به کوشش (ویراستار علمی) اصغر افتخاری، تهران، دانشگاه امام صادق (ع)، ۱۳۹۱.
۸۰. بیداری اسلامی و تأثیر آن بر معادلات منطقه‌ای و بین‌المللی، امین بنایی بابازاده، تهران، نهضت نرم‌افزاری (وابسته به انتشارات انقلاب اسلامی)، ۱۳۹۱.
۸۱. بیداری اسلامی، چشم‌انداز آینده و هدایت آن، ج ۲، معاونت فرهنگی مجمع تقریب مذاهب اسلامی.
۸۲. بیداری اسلامی، علی‌اکبر ولایتی، تهران، [بی‌نا]، ۱۳۹۰.
۸۳. پایان تاریخ: سقوط غرب و آغاز عصر سوم، مسعود رضوی، تهران، شفيعی، ۱۳۸۱.
۸۴. پایان نظم سرمایه اجتماعی و حفظ آن، فرانسیس فوکویاما، ترجمه غلام‌عباس توسلی، تهران، جامعه ایرانیان، ۱۳۷۹.
۸۵. پرسش از ماهیت مدرنیته در ایران، موسی نجفی و دیگران، تهران، شرکت انتشارات سوده مهر، ۱۳۸۷.
۸۶. پرونده اسرائیل و صهیونیسم سیاسی، روزه گارودی، ترجمه نسرين حکمی، تهران، سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۶۹.
۸۷. پشت نقاب صلح: بررسی اهداف استراتژیک احزاب کار و لیکود در اسرائیل، محمد کریمی، تهران، کیهان، ۱۳۷۹.
۸۸. پویایی فرهنگ و تمدن اسلام و ایران (از رکود تا بیداری اسلامی)، علی‌اکبر ولایتی، ج ۲، تهران، مرکز چاپ و انتشارات، وزارت امور خارجه، ۱۳۸۶.
۸۹. پیامبر و فرعون، ژیل کپل، ترجمه حمید احمدی، چ ۳، تهران، کیهان، ۱۳۸۲.

۹۰. تأثیر انقلاب اسلامی ایران بر کشورهای اسلامی، محمدباقر حشمت‌زاده، چ ۴، تهران، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۸۷.
۹۱. تأثیر نماز در افزایش بهره‌وری، حسن توانایان فرد، اصفهان، بنی‌هاشم، ۱۳۸۸.
۹۲. تاریخ اندیشه‌های اقتصادی در جهان اسلام، حسن توانایان فرد، تهران، مؤلف، ۱۳۸۹.
۹۳. تاریخ تمدن، هنری لوکاس، ترجمه عبدالحسین آذرنگ، تهران، کیهان، ۱۳۶۸.
۹۴. تاریخ جنگ‌های صلیبی، استیون رانسیمان، ترجمه منوچهر کشف، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۷۱.
۹۵. تاریخ جهان: تحول اندیشه، تمدن و فرهنگ جهان، زیر نظر ماروین پری، دبیر: هوارد ار. اندرسون، ترجمه عبدالرحمن صدریه، تهران، فردوس، ۱۳۷۷.
۹۶. تاریخ جوامع اسلامی، ایرام. لاپیدوس، ترجمه محمود رمضان‌زاده، مشهد، آستان قدس رضوی، ۱۳۷۶.
۹۷. تاریخ خلافت عباسیان، از آغاز تا پایان آل بویه، احمدرضا خضری، تهران، سمت، ۱۳۷۹.
۹۸. تاریخ سده‌های میانه، گ. م. دنسکوی و ا. و. آگیالووا، ترجمه رحیم رئیس‌نیا، تهران، پیام، ۱۳۵۵.
۹۹. تاریخ سیاسی اسلام تا سال چهلم هجری، رسول جعفریان، قم، مؤسسه در راه حق، ۱۳۶۶.
۱۰۰. تاریخ عرب قبل از اسلام، عبدالعزیز سالم، ترجمه باقر حیدری‌نیا، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۸۰.
۱۰۱. تاریخ عقاید اقتصادی، فریدون تفضلی، چ ۱، تهران، نشر نی، ۱۳۷۲.
۱۰۲. تاریخ فلسفه، فردریک کاپلستون، ترجمه بهاء‌الدین خرم‌شاهی، تهران، سروش، ۱۳۷۶.

۱۰۳. تاریخ قریش، حسین مؤنس، [بی‌جا]، العصر الحديث، ۱۴۲۳ هـ.ق.
۱۰۴. تاریخ گسترش اسلام، توماس آرنولد، ترجمه ابوالفضل عزتی، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۸۵.
۱۰۵. تاریخ نوین فلسطین، عبدالوهاب کیالی، ترجمه محمد جواهرکلام، تهران، امیرکبیر، ۱۳۷۶.
۱۰۶. تاریخچه بازار مشترک، ژان فرانسوا دونیو و ژرار دروئسن، ترجمه محمد اسفندیاری، چ ۱، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۷۵.
۱۰۷. تأملاتی سیاسی در تاریخ تفکر اسلامی (مجموعه مقالات)، ج ۳، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۷۷.
۱۰۸. تبلیغ در قرآن و حدیث، محمد محمدی ری‌شهری، ترجمه علی نصیری، قم، دارالحدیث، ۱۳۸۰.
۱۰۹. تجزیه و تحلیل اقتصادی و فلسفه اخلاق، دی. ام. هازمن و ام. اس. مک فرسن، چ ۱، تهران، مؤسسه تحقیقات و توسعه علوم انسانی، ۱۳۸۶.
۱۱۰. تحلیل مردم‌شناختی حج براساس مناسک گذار، علی سادئی، تهران، انتشارات شلاک، ۱۳۸۶.
۱۱۱. تحلیلی از مناسک حج، علی شریعتی، تهران، الهام و بنیاد فرهنگی دکتر علی شریعتی، چ ۲۰، ۱۳۸۷.
۱۱۲. تحلیلی بر سیر شناخت و روش‌شناسی علم اقتصاد، سید مهدی زریباف، تهران، دانشگاه امام صادق علیه السلام، ۱۳۹۰.
۱۱۳. تحول در نظریه‌های روابط بین‌الملل، حمیرا مشیرزاده، تهران، سمت، ۱۳۸۴.
۱۱۴. تحول مفاهیم در روابط بین‌الملل، حمیرا مشیرزاده و نبی‌الله ابراهیمی، تهران، پژوهشکده مطالعات راهبردی، ۱۳۸۹.
۱۱۵. تذکره المتقین، محمدباقر بهاری همدانی، تهران، نور فاطمه، ۱۳۶۴.
۱۱۶. تروریسم مقدس اسرائیل، لیویا روکاج، ترجمه مرتضی اسعدی، تهران، کیهان، ۱۳۶۵.

۱۱۷. تغییر اجتماعی و توسعه: مروری بر نظریات نوسازی، وابستگی و نظام جهانی، آلوین سو، ترجمه محمود حبیبی مظاهری، چ ۴، تهران، پژوهشکده مطالعات راهبردی، ۱۳۸۷.
۱۱۸. تغییرات اجتماعی، گی روشه، ترجمه منوچهر وثوقی، تهران، نشر نی، ۱۳۸۰.
۱۱۹. تکنولوژی‌های جدید ارتباطی در کشورهای در حال توسعه، اوما نارولا و جریس هنسون، ترجمه داوود حیدری، چ ۴، تهران، مرکز مطالعات و توسعه رسانه‌ها، ۱۳۸۴.
۱۲۰. تمدن برتر: نظریه تمدنی بیداری اسلامی و طرح عالم دینی، موسی نجفی، برای پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، پژوهشکده فرهنگ و تمدن انقلاب اسلامی، بنیاد فرهنگی تاریخی خانه مشروطیت اصفهان، آرما، اصفهان، ۱۳۹۰.
۱۲۱. تمدن در بوته آزمایش، آرنولد توینبی، ترجمه ابوطالب صارمی، تهران، امیر کبیر، ۱۳۵۳.
۱۲۲. توسعه پایدار (چشم‌انداز جهان سوم)، حسین نصیری، چ ۱، تهران، فرهنگ و اندیشه، ۱۳۷۹.
۱۲۳. توسعه در مکاتب متعارض، احمد ساعی، تهران، نشر قومس، ۱۳۸۴.
۱۲۴. توسعه و کشورهای توسعه‌نیافته، یوسف نراقی، چ ۱، تهران، سهامی انتشار، ۱۳۷۰.
۱۲۵. جامعه و همکاری در روابط بین‌الملل، اندرو لینکلتر، ترجمه بهرام مستقیمی، دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی، تهران، ۱۳۸۵.
۱۲۶. جامعه‌شناسی ارتباطات، باقر ساروخانی، چ ۲۰، تهران، اطلاعات، ۱۳۸۷.
۱۲۷. جامعه‌شناسی ارتباطات، باقر ساروخانی، چ ۲۳، تهران، اطلاعات، ۱۳۸۸.
۱۲۸. جامعه‌شناسی تبلیغات، احمد یحیایی ایله‌ای، تهران، جاجری، ۱۳۸۹.
۱۲۹. جامعه‌شناسی توسعه اصول و نظریه‌ها، تقی آزاد ارمکی، ج ۱، تهران، علم، ۱۳۸۶.
۱۳۰. جامعه‌شناسی توسعه و توسعه‌نیافتگی روستایی ایران، مصطفی ازکیا، تهران، اطلاعات، ۱۳۶۵.

۱۳۱. جامعه‌شناسی توسعه، مصطفی ازکیا، تهران، کلمه، ۱۳۷۷.
۱۳۲. جامعه‌شناسی دین، بواخیم واخ، ترجمه جمشید آزادگان، تهران، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)، ۱۳۸۷.
۱۳۳. جامعه‌شناسی دین، جابر دانش، تهران؛ قم، نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاه‌ها، دفتر نشر معارف، پژوهشگاه فرهنگ و معارف، ۱۳۸۵.
۱۳۴. جامعه‌شناسی دین، ملک همیلتون، ترجمه محسن ثلاثی، تهران، مؤسسه فرهنگی انتشارات تبیان، ۱۳۸۱.
۱۳۵. جامعه‌شناسی سیاسی اسرائیل، اصغر افتخاری، تهران، مرکز پژوهش‌های علمی و مطالعات استراتژیک خاور میانه، ۱۳۸۰.
۱۳۶. جامعه‌شناسی سیاسی جنبش‌های اسلامی، حمید احمدی، تهران، دانشگاه امام صادق (ع)، ۱۳۹۰.
۱۳۷. جامعه‌شناسی معرفت: جستاری در تبیین رابطه ساخت و کنش اجتماعی و معرفت‌های بشری، عبدالرضا علیزاده، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۸۳.
۱۳۸. جامعه‌شناسی، آنتونی گیدنز، ترجمه منوچهر صبوری، تهران، نشر نی، ۱۳۷۳.
۱۳۹. جامعه‌شناسی، آنتونی گیدنز، ترجمه منوچهر صبوری، چ ۱۳، تهران، نی، ۱۳۷۶.
۱۴۰. جریان بین‌المللی اطلاعات، حمید مولانا، ترجمه یونس شکرخواه، چ ۱، تهران، مرکز مطالعات و تحقیقات رسانه‌ها، ۱۳۷۱.
۱۴۱. جغرافیای سیاسی خاور میانه و شمال آفریقا، آلاسدر درایسدل و جرالداچ. بلیک، ترجمه دره میر حیدر، تهران، وزارت امور خارجه، دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی، ۱۳۷۰.
۱۴۲. جمهوری اسلامی ایران و تحولات فلسطین، علی‌اکبر ولایتی، تهران، مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی، ۱۳۸۶.

۱۴۳. جهان اسلام از دیدگاه امام خمینی، چ ۱، تهران، معاونت پژوهشی مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی علیه السلام، ۱۳۷۸.
۱۴۴. جهانگردی و چشم‌اندازی جامع، وای چاک گی، ترجمه علی پارسایان و محمد اعرابی، تهران، دفتر پژوهش‌های فرهنگی، ۱۳۸۲.
۱۴۵. جهانی شدن سیاست: روابط بین‌الملل در عصر نوین، اسمیت استیو و جان بیلیس، ترجمه ابوالقاسم راه‌چمنی و دیگران، ج ۱، تهران، انتشارات مؤسسه فرهنگی مطالعات و تحقیقات بین‌المللی ابرار معاصر، ۱۳۸۳.
۱۴۶. جهانی شدن و استعمار دوباره، علی محمدی، تهران، نشر نی، ۱۳۸۷.
۱۴۷. جهانی شدن و فرهنگ هویت، احمد گل‌محمدی، تهران، نشر نی، ۱۳۸۱.
۱۴۸. جهانی شدن و فرهنگ، تام لینسون، ترجمه محسن حکیمی، تهران، دفتر پژوهش‌های فرهنگی: مرکز گفت‌وگوی تمدن‌ها، ۱۳۸۱.
۱۴۹. جهانی شدن و مسائل آن، ژرف استیگلیتز، ترجمه حسن گلریز، تهران، نشر نی، ۱۳۸۲.
۱۵۰. جهانی شدن و نظریه روابط بین‌الملل، یان کلارک، ترجمه فرامرز نقی‌لو، تهران، دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی، ۱۳۸۲.
۱۵۱. جهانی کردن فقر و فلاکت: استراتژی تعدیل ساختاری در عمل (مجموعه مقالات)، احمد سیف، تهران، آگاه، ۱۳۸۰.
۱۵۲. جوان و بحران هویت، محمدرضا شرفی، تهران، سروش، ۱۳۸۱.
۱۵۳. چالش‌های اجتماعی - فرهنگی سنت و مدرنیته در ایران، محمدعلی محمدی، تهران، دانشگاه آزاد اسلامی، ۱۳۸۹.
۱۵۴. چکیده مقالات همایش عملیات روانی، مهندسی و آینده پژوهی، ستاد کل نیروهای مسلح، ۱۳۸۷.
۱۵۵. چگونگی گسترش اسلام، توماس آرنولد، ترجمه حبیب‌الله آشوری، تهران،

- سلمان، ۱۳۵۷.
۱۵۶. چهره استعمارگر، چهره استعمارزده، آلبر ممی، ترجمه هما ناطق، تهران، خوارزمی، ۱۳۴۹.
۱۵۷. حج از نگاه حقوق بین‌الملل، سیدمحمد خامنه‌ای، تهران، سازمان انتشارات کیهان، ۱۳۷۱.
۱۵۸. حج در آئینه روان‌شناسی، محمدرضا احمدی، چ ۱، قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، ۱۳۹۰.
۱۵۹. حج گنجینه اسرار، محمداکبر محقق، تهران، مشعر، ۱۳۹۰.
۱۶۰. حج و عمره در قرآن و حدیث، محمد محمدی ری‌شهری، ترجمه جواد محدثی، تهران، دارالحدیث، ۱۳۸۶.
۱۶۱. حج، تجلی معنویت و کانون دیپلماسی فرهنگی جهان اسلام، به کوشش ابراهیم حاجیانی، تهران، پژوهشکده تحقیقات راهبردی مجمع تشخیص مصلحت نظام، ۱۳۹۱.
۱۶۲. حرکت اسلامی سودان، حسن الترابی، ترجمه سیدهادی خسروشاهی، تهران، مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی، ۱۳۹۰.
۱۶۳. حرکت امام خمینی و تجدید حیات اسلامی، راشد الغنوشی، ترجمه هادی خسروشاهی، چ ۱، تهران، اطلاعات، ۱۳۷۲.
۱۶۴. حرکت الفتح الاسلامی فی القرن الاول، شکری فیصل، بیروت، دارالعلم للملایین، ۱۹۷۴م.
۱۶۵. حضرت امام خمینی و انقلاب اسلامی؛ روایتی جهانی، احمد امیدوار و حسین یکتا، چ ۱، تهران، انتشارات سازمان عقیدتی سیاسی ناجا، ۱۳۷۹.
۱۶۶. حقایق و اباطیل فی تاریخ بنی‌اسرائیل، فوزی محمد حمید، دمشق، دارالصفدی، ۱۹۹۴م.
۱۶۷. حماسه حسینی، مرتضی مطهری، چ ۱۳، تهران، صدرا، ۱۳۶۷.
۱۶۸. خدا و انسان در قرآن، توشیهیکو ایزوتسو، ترجمه احمد آرام، چ ۵، تهران، شرکت

- سهامی انتشار، ۱۳۸۱.
۱۶۹. خسی در میقات، جلال آل احمد، تهران، جامه‌داران، ۱۳۸۷.
۱۷۰. خلیج فارس در عصر استعمار، ر. وادالا، ترجمه شفیع جوادی، تهران، کتاب سحاب، ۱۳۶۴.
۱۷۱. در آمدی بر مبانی و فرایند شکل‌گیری مدرنیته، مهدی مشکئی، قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، ۱۳۸۸.
۱۷۲. در آمدی بر جامعه‌شناسی توسعه، اندرو وبستر، ترجمه امیرحسین اصغری، تهران، کوهسار، ۱۳۸۰.
۱۷۳. در آمدی بر روابط بین‌الملل، رابرت جکسون و گئورگ سورنسون، ترجمه مهدی ذاکریان و دیگران، تهران، میزان، ۱۳۸۳.
۱۷۴. الدعوه الی الاسلام، محمد احمد ابوزهره، قاهره، دارالفکر العربی، ۱۹۷۴م.
۱۷۵. دولت و حکومت در اسلام، سیری در نظریه سیاسی فقهای مسلمان از صدر اسلام تا اواخر قرن سیزدهم، آن. کی. اس. لمبتون، تهران، مؤسسه چاپ و نشر عروج، ۱۳۷۴.
۱۷۶. دین و اقتصاد، دانشگاه امام صادق علیه السلام، ترجمه محمد مهدی عسکری و دیگران، تهران، دانشگاه امام صادق علیه السلام، ۱۳۹۰.
۱۷۷. راهبرد یاس، ش ۸، ۱۳۸۵.
۱۷۸. رساله در تاریخ ادیان، میرچا الیاده، ترجمه جلال ستاری، تهران، سروش، ۱۳۷۲.
۱۷۹. رسانه، ش ۴۶، ۱۳۸۰.
۱۸۰. رفتار غیرکلامی در روابط میان‌فردی، ویرجینیا پی. ریچموند و جیمز سی. مک‌کروسکی، ترجمه فاطمه سادات موسوی و ژیلای عبدالله‌پور، تهران، دانژه، ۱۳۸۷.
۱۸۱. رمزهای زنده جهان، مونیک دوبوکور، ترجمه جلال ستاری، چ ۱، تهران، نشر مرکز، ۱۳۷۳.

۱۸۲. روابط بین‌الملل و جامعه‌شناسی تاریخی، استفن هابدن، ترجمه جمشید زنگنه، تهران، دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی، ۱۳۷۹.
۱۸۳. روان‌شناسی سیاسی جنگ خلیج فارس، استانلی ای. رنسون، ترجمه جلیل روشندل، تهران، وزارت امور خارجه، مؤسسه چاپ و انتشارات، ۱۳۷۶.
۱۸۴. روزنامه اطلاعات، یکشنبه، ۱۳۷۴/۳/۲۱.
۱۸۵. روزنامه جام جم، ۱۳۸۱/۵/۲۷، ش ۶۵۶.
۱۸۶. روزنامه‌نگاری نوین، نعیم بدیعی و حسین قندی، تهران، دانشگاه علامه طباطبایی، ۱۳۸۰.
۱۸۷. روزها و رویدادها، علی برجی دیزجی و دیگران، تهران، زهد، ۱۳۷۷.
۱۸۸. روش تحلیل رسانه‌ها، آرتور آسابرگر، ترجمه پرویز اجلالی، تهران، مرکز مطالعات و تحقیقات رسانه‌ها، ۱۳۷۹.
۱۸۹. روش‌شناسی در مطالعات سیاسی اسلام، علی اکبر علیخانی و همکاران، تهران، دانشگاه امام صادق علیه السلام، ۱۳۸۶.
۱۹۰. رویارویی انقلاب اسلامی ایران و آمریکا، جمیله کدیور، تهران، اطلاعات، ۱۳۷۲.
۱۹۱. رویارویی تمدن‌ها، ساموئل هانتینگتون، ترجمه مجتبی امیری، تهران، مرکز چاپ و انتشارات امور خارجه، ۱۳۸۱.
۱۹۲. رویکردها و طرح‌های آمریکایی درباره ایران، علی عبدالله‌خانی، تهران، مؤسسه ایران، ۱۳۸۵.
۱۹۳. ریشه‌های بحران در خاور میانه، حمید احمدی، تهران، کیهان، ۱۳۶۹.
۱۹۴. ریشه‌های فرهنگی ارتباط در ایران، مهدی محسنیان راد، چ ۱، تهران، چاپار، ۱۳۸۷.
۱۹۵. ژئوپلیتیک اطلاعات (شیوه‌های سلطه‌جویی فرهنگ استعمار در جهان از طریق رسانه‌های همگانی)، آنتونی اسمیت، ترجمه فریدون شیروانی، تهران، سروش، ۱۳۶۴.

۱۹۶. سرشت نمادین اجتماع، آنتونی پل کوهن، ترجمه عبدالله گیویان، تهران، دانشکده صدا و سیمای جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۹۰.
۱۹۷. سلطه جویان و استعمارگران در خلیج فارس، اسکندر دلد، تهران، نوین، ۱۳۶۳.
۱۹۸. سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران؛ بازبینی نظری و پارادایم ائتلاف، محمود سریع القلم، تهران، مرکز تحقیقات استراتژیک، ۱۳۷۹.
۱۹۹. سیاست و حکومت در آسیای جنوب شرقی، بهزاد شاهنده، تهران، سمت، ۱۳۷۴.
۲۰۰. سیاست و فرهنگ در نظام متحول جهانی ژئوپلتیک و ژئوکالچر، ایمانوئل والرستین، ترجمه پیروز ایزدی، تهران، نشر نی، ۱۳۷۷.
۲۰۱. سیر تحول جنبش‌های اسلامی، حمید احمدی، تهران، دانشگاه امام صادق علیه السلام.
۲۰۲. سیره ابن هشام، عبدالملک ابن هشام، بیروت، دارالاحیاء التراث العربی، ۱۳۵۵ هـ.ق.
۲۰۳. السیره النبویه، عبدالملک ابن هشام، تحقیق محمد محی‌الدین عبدالحمید، بیروت، دارالمعرفه، [بی تا].
۲۰۴. سیره تبلیغی پیامبر اکرم (درآمدی بر سیاست تبلیغی اسلام در عصر ارتباطات)، اصغر افتخاری، چ ۱، تهران، مرکز چاپ و نشر سازمان تبلیغات اسلامی، ۱۳۷۷.
۲۰۵. سیری در اندیشه سیاسی عرب، حمید عنایت، تهران، امیرکبیر، ۱۳۷۶.
۲۰۶. شرایط موفقیت تبلیغ، محمدرضا ناجی، چ ۱، تهران، انتشارات سازمان تبلیغات اسلامی، ۱۳۷۰.
۲۰۷. شرق‌شناسی، ادوارد سعید، ترجمه عبدالکریم گواهی، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۷۷.
۲۰۸. شکل دادن مجدد به اقتصاد مالیه و بانکداری اسلامی در سیاست جهانی، بیل مائورر، ترجمه رضا سیمبر، چ ۱، دانشگاه امام صادق علیه السلام، تهران، ۱۳۸۹.
۲۰۹. شناخت ماهیت استعمار فرانسه، محمد رحیم عیوضی، تهران، سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۹۱.

۲۱۰. شیعیان در جهان عرب مدرن (عربستان سعودی)، فؤاد ابراهیم، ترجمه رضا سیمبر، ج ۱، تهران، دانشگاه امام صادق علیه السلام و پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی، ۱۳۸۷.
۲۱۱. شیعیان مبارزان راه خدا، ربین رایت، ترجمه علی اندیشه، تهران، قومس، ۱۳۷۲.
۲۱۲. صحیفه امام علیه السلام، امام خمینی علیه السلام، ج ۶، تهران، موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی علیه السلام، ۱۳۸۱.
۲۱۳. صحیفه حج (پیام‌ها و سخنرانی‌های مقام معظم رهبری در حج)، ج ۲، چ ۲، تهران، مشعر، ۱۳۹۱.
۲۱۴. صحیفه حج (مجموعه سخنان و پیام‌های رهبر کبیر انقلاب اسلامی امام خمینی)، ج ۱، چ ۲، تهران، مشعر، ۱۳۸۷.
۲۱۵. صحیفه نور: مجموعه رهنمودهای امام خمینی علیه السلام، امام خمینی علیه السلام، تهران، مرکز مدارک فرهنگی انقلاب اسلامی، ۱۳۶۱.
۲۱۶. صهبای صفا، عبدالله جوادی آملی، تهران، مشعر، ۱۳۷۱.
۲۱۷. صهیونیزم، عبدالوهابی المسیری، ترجمه لواء رودباری، تهران، مؤسسه چاپ و انتشارات وزارت امور خارجه، ۱۳۷۴.
۲۱۸. طبقه‌بندی توصیفی ادبیات اقتصاد اسلامی، حسن سبحانی، نشر بهاریه، تهران، ۱۳۷۹.
۲۱۹. طراحی نشانه، فرهاد گشایش، چ ۱، تهران، لوتس، ۱۳۸۰.
۲۲۰. طرح یهودیان قبرس، اسکار ک. آ. رابینوویچ، نیویورک، انتشارات هرتزل، ۱۹۶۲م.
۲۲۱. طرحی برای مبارزه با فقر جهان، گونار میردال، ترجمه قهرمان قدرت‌نما، تهران، امیرکبیر، ۱۳۵۶.
۲۲۲. عصر امام خمینی، میراحمد رضا حاجتی، چ ۵، قم، بوستان کتاب، ۱۳۸۱.
۲۲۳. عصر بی‌خبری یا تاریخ امتیازات در ایران، ابراهیم تیموری، تهران، اقبال، ۱۳۶۳.

۲۲۴. علل الشرائع، محمد بن علی بن بابویه قمی، قم، دارالحججه للشقافه، ۱۴۱۶ هـ. ق.
۲۲۵. علل پیشرفت اسلام و انحطاط مسلمین، زین العابدین قربانی، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۶۱.
۲۲۶. علم و تمدن در اسلام، سید حسین نصر، ترجمه احمد آرام، تهران، انتشارات خوارزمی، ۱۳۵۹.
۲۲۷. علم و جامعه‌شناسی معرفت، مایکل مولکی، ترجمه حسین کچوئیان، تهران، نشر نی، ۱۳۷۶.
۲۲۸. غرب شناسی علمای شیعه در تجربه ایران معاصر، احمد رهدار، قم، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، ۱۳۹۰.
۲۲۹. الفبای ارتباطات، دیوید گیل و برجیت آدمز، ترجمه رامین کریمیان و دیگران، چ ۱، تهران، مرکز مطالعات و تحقیقات رسانه‌ها، ۱۳۸۴.
۲۳۰. فرایند تأثیرگذاری پیام‌های اقناعی، ویلیام ال. بنوا، پاملاجی. بنوا، ترجمه مینو نیکو و وازگن سرکیسیان، تهران، مرکز تحقیقات صدا و سیما، جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۹۰.
۲۳۱. فرهنگ جامعه‌شناسی، نیکلاس آبرکرامبی و دیگران، ترجمه حسن پویا، چ ۱، تهران، چاپخش، ۱۳۶۷.
۲۳۲. فرهنگ روابط بین‌الملل، جک سی پلینو و روی آلتون، ترجمه و تحقیق: حسن پستا، تهران، فرهنگ معاصر، ۱۳۷۵.
۲۳۳. فرهنگ مصور نمادهای سنتی، جی. سی. کوپر، ترجمه ملیحه کرباسچیان، تهران، فرشاد، ۱۳۸۰.
۲۳۴. فرهنگ و اندیشه، ش ۱۴ و ۱۵، ۱۳۸۴.
۲۳۵. فصلنامه اقتصاد اسلامی، سال پنجم، ش ۱۸، ۱۳۸۴.
۲۳۶. فصلنامه اقتصاد اسلامی، سال ششم، ش ۲۳، پاییز ۱۳۸۵.

۲۳۷. فصلنامه اقتصاد اسلامی، سال چهارم، ش ۱۴، ۱۳۸۳.
۲۳۸. فصلنامه اقتصاد اسلامی، ش ۱۵، ۱۳۸۳.
۲۳۹. فصلنامه اقتصاد اسلامی، ش ۳۱، ۱۳۸۷.
۲۴۰. فصلنامه پژوهش فرهنگی، ش ۱۲، ۱۳۸۹.
۲۴۱. فصلنامه تخصصی اقتصاد اسلامی، ش ۱۹، ۱۳۸۴.
۲۴۲. فصلنامه تخصصی جامعه‌شناسی، ش ۲، ۱۳۸۴.
۲۴۳. فصلنامه حضور، ش ۱۸، ۱۳۷۵.
۲۴۴. فصلنامه حکومت اسلامی، ش ۳، ۱۳۷۶.
۲۴۵. فصلنامه حکومت اسلامی، ش ۲، ۱۳۷۵.
۲۴۶. فصلنامه سیاست خارجی، ش ۳، ۱۳۸۶.
۲۴۷. فصلنامه سیاست خارجی، ش ۴، ۱۳۸۶.
۲۴۸. فصلنامه سیاست، مجله دانشکده حقوق علوم سیاسی، دوره ۳۸، ش ۳، ۱۳۸۷.
۲۴۹. فصلنامه سیاست، مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دوره ۴۰، ش ۱، ۱۳۸۹.
۲۵۰. فصلنامه علمی پژوهشی اقتصاد اسلامی، ش ۲۶، ۱۳۸۶.
۲۵۱. فصلنامه قیاسات، ش ۲۱، ۱۳۸۴.
۲۵۲. فصلنامه مطالعات امنیتی، ش ۱، ۱۳۷۲.
۲۵۳. فصلنامه مطالعات خاور میانه، ش ۱، ۱۳۸۱.
۲۵۴. فصلنامه مطالعات راهبردی، ش ۲، ۱۳۸۲.
۲۵۵. فصلنامه مطالعات راهبردی، ش ۳، ۱۳۸۳.
۲۵۶. فصلنامه مطالعات راهبردی، ش ۳۱، ۱۳۸۵.
۲۵۷. فصلنامه مطالعات راهبردی، ش ۴، ۱۳۸۶.
۲۵۸. فصلنامه مطالعات ملی، ش ۲۲، ۱۳۸۴.
۲۵۹. فقر تاریخی‌گری در حوزه فرهنگ و تمدن غربی، کارل ریموند پوپر، ترجمه

احمد آرام، تهران، انتشارات خوارزمی، ۱۳۵۰.

۲۶۰. الفقه سیاسی عند الامام الشهيد حسن البنا، محمد عبد القادر ابوفارس، عمان، دار عمار، ۱۹۹۸م.

۲۶۱. فقه سیاسی اسلام، ابوالفضل شکوری، قم، نشر حرم، ۱۳۶۱.

۲۶۲. فقه سیاسی، عباسعلی عمید زنجانی، چ ۳، تهران، امیر کبیر، ۱۳۷۳.

۲۶۳. فقه و سیاست در ایران معاصر، داود فیرحی، تهران، نشر نی، ۱۳۹۱.

۲۶۴. فلسطین و حقوق بین‌الملل، هنری کتان، ترجمه غلامرضا فدایی عراقی، تهران، امیر کبیر، ۱۳۶۸.

۲۶۵. فلسفتنا، سید محمدباقر صدر، تهران، دارالکتاب الاسلامی، ۱۴۰۱ ق.

۲۶۶. فلسفه اقتصاد (در پرتو جهان‌بینی قرآن کریم)، علی اصغر هادوی‌نیا، تهران، سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۸۷.

۲۶۷. فلسفه علم اقتصاد اسلامی، حسین میرمعزی، تهران، سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۸۸.

۲۶۸. فهم سیاست جهان سوم، برایان کلایو اسمیت، ترجمه امیرمحمد حاجی یوسفی و محمدسعید قائمی نجفی، مرکز چاپ و انتشارات وزارت امور خارجه، تهران، ۱۳۸۰.

۲۶۹. القاعده از پندار تا پدیدار، حمیدرضا اسماعیلی، تهران، اندیشه سازان نور، ۱۳۸۶.

۲۷۰. قرون عثمانی، لرد کین راس، ترجمه پروانه تساری، تهران، انتشارات کهکشان، ۱۳۷۳.

۲۷۱. القضیه الفلستینیه و الخطر الصهيونی، بیروت، مؤسسه الدراسات الفلستینیه، ۱۹۷۳م.

۲۷۲. کاربرد اندیشه سیستمی، درک هیچنز، ترجمه رشید اصلانی، تهران، مرکز آموزش مدیریت دولتی، ۱۳۷۶.

۲۷۳. کالبد شکافی تهدید، اصغر افتخاری، تهران، دانشگاه امام حسین علیه السلام، ۱۳۸۵.

۲۷۴. کتاب بیداری اسلامی (ویژه مطالعات موردی)، مؤسسه فرهنگی مطالعات و تحقیقات بین‌المللی ابرار معاصر تهران، ۱۳۹۱.

۲۷۵. کشف و استعمار آفریقا، خسرو سرمد، تهران، بنیاد، ۱۳۵۰.
۲۷۶. گام‌هایی در راه تبلیغ، محمدحسین فضل‌الله، ترجمه و نگارش احمد بهشتی، تهران، سازمان تبلیغات اسلامی، شرکت چاپ و نشر بین‌الملل، ۱۳۸۴.
۲۷۷. گردشگری و توسعه در جهان سوم، جان لی، ترجمه علیرضا افتخاری و دیگران، تهران، شرکت چاپ و نشر بازرگانی، ۱۳۷۸.
۲۷۸. گستره اقتصاد اسلامی، حسن سبحانی، تهران، سمت، ۱۳۹۱.
۲۷۹. الگوهای نمادین و غیرکلامی در تعلیم و تربیت نامرئی، عبدالعظیم کریمی، تهران، انتشارات تربیت، ۱۳۷۶.
۲۸۰. الگوی تخصیص درآمد و رفتار مصرف‌کننده مسلمان، سیدرضا حسینی، تهران، مرکز نشر پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۷۹.
۲۸۱. ماهنامه اسلام و غرب، وزارت امور خارجه، سال اول، پیش‌شماره دوم، ۱۳۷۶.
۲۸۲. ماهنامه علمی-ترویجی معرفت، ش ۸، ۱۳۸۷.
۲۸۳. مبانی ارتباطات جمعی، محمد دادگران، تهران، فیروزه، ۱۳۸۱.
۲۸۴. مبانی ارتباطات جمعی، محمد دادگران، چ ۹، تهران، مروارید، ۱۳۸۵.
۲۸۵. مبانی اقتصاد اسلامی، دفتر همکاری حوزه و دانشگاه، چ ۱، تهران، سمت، ۱۳۷۱.
۲۸۶. مبانی فقهی اقتصاد اسلامی، محمدمهدی کرمی و محمد پورمند (نبی‌زاده)، تهران، سمت، ۱۳۸۰.
۲۸۷. مبانی فقهی اقتصاد اسلامی، محمود عبداللهی، جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، دفتر انتشارات اسلامی، ۱۳۷۱.
۲۸۸. مبانی نظری بیداری اسلامی در قرن اخیر با تأکید بر اندیشه‌های حضرت آیت‌الله العظمی سیدعلی خامنه‌ای رهبر معظم انقلاب اسلامی، بتول یوسفی، تهران، نهضت نرم‌افزاری (وابسته به انتشارات انقلاب اسلامی)، ۱۳۹۱.

۲۸۹. مبانی نظری هنرهای تجسمی، حبیب‌الله آیت‌اللهی، چ ۱، تهران، سست، ۱۳۷۵.
۲۹۰. مبانی نظری هویت و بحران هویت، پژوهشکده علوم انسانی و اجتماعی جهاد دانشگاهی، ۱۳۸۳.
۲۹۱. مبانی هنرهای تجسمی، غلامحسین نامی، چ ۱، تهران، توس، ۱۳۷۱.
۲۹۲. متن کامل گزارش ریاست دبیرخانه نشان حلال، عبدالحسین فخاری، تهران، دبیرخانه نشان حلال، ۱۳۸۶.
۲۹۳. متین، ش ۹.
۲۹۴. مجله جامعه الملک عبدالعزیز: الاقتصاد الاسلامی، ش ۲، ۱۴۱۰ ه. ق.
۲۹۵. مجله حضور، ش ۱، ۱۳۷۰.
۲۹۶. مجله خیمه، ش ۴۶، ۱۳۸۷.
۲۹۷. مجله دیپلماسی ایرانی، ۱۳۹۰.
۲۹۸. مجله علوم سیاسی، ش ۵، ۱۳۷۸.
۲۹۹. مجله فقه (کاوشی نو در فقه اسلامی)، ش ۳۹، ۱۳۸۹.
۳۰۰. مجله مطالعات منطقه‌ای خاور میانه، ۱۳۹۰.
۳۰۱. مجله‌نامه اتاق بازرگانی، ش ۳۳۹، ۱۳۷۵.
۳۰۲. المجموعه الكامله لمؤلفات السيد محمدباقر الصدر، محمدباقر صدر، بیروت، دارالتعارف المطبوعات، ۱۴۰۸ ه. ق.
۳۰۳. مجموعه مقالات اولین همایش حج و اقتصاد، پژوهشکده حج و زیارت، ۱۳۹۱.
۳۰۴. مجموعه مقالات چهارمین کنگره بین‌المللی جغرافی‌دانان جهان اسلام، ۱۳۸۹.
۳۰۵. مجموعه مقالات نخستین همایش جهانگردی و جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۷۶.
۳۰۶. مجموعه مقالات همایش استعمار فرانسه، گروهی از نویسندگان، قم، مؤسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی، ۱۳۸۷.

۳۰۷. مجموعه مقالات همایش اندیشه‌های سیاسی و اجتماعی امام خمینی، مجتمع آموزش عالی امام خمینی، مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی (وابسته به جامعه المصطفی العالمیه)، چ ۱، ۱۳۸۹.
۳۰۸. مجموعه مقاله‌های سمینار بررسی سیاست‌ها و برنامه‌های توسعه جهانگردی در جمهوری اسلامی ایران، دانشگاه علامه طباطبایی، ۱۳۸۲.
۳۰۹. مدارس و دانشگاه‌های اسلامی و غربی در قرون وسطی، زیر نظر کریم مجتهدی، تهران، پژوهشکده علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۷۹.
۳۱۰. مدافع آیه‌الله (قصه ایران و الثورة)، محمدحسین هیکل، بیروت و قاهره، دار الشروق، ۱۴۰۲ ه.ق.
۳۱۱. مدرس علوم انسانی، ش ۱، ۱۳۷۰ و ش ۵، ۶ و ۷، ۱۳۷۱.
۳۱۲. مدرنیته سیاسی، موريس باربیه، ترجمه عبدالوهاب احمدی، تهران، آگه، ۱۳۸۳.
۳۱۳. مدیریت ارتباطات میان فردی، هاشم دهقان پور فرانشاه، چ ۱، مشهد، راهیان سبز، ۱۳۸۷.
۳۱۴. مدیریت گردشگری فرهنگی، پریسلا بونی فیس، ترجمه محمود عبدالله‌زاده، [بی‌جا]، نشر دفتر پژوهش‌های فرهنگی، ۱۳۷۶.
۳۱۵. المدینه المنوره، عاصمه الاسلام الاولى (مدینه، اولین پایخت اسلام)، محمد السیدالوکیل، جده، دارالمجتمع للنشر و التوزیع، ۱۴۰۹ ه.ق.
۳۱۶. مرآه العقول فی شرح خبار آل الرسول، محمدباقر مجلسی، چ ۲، تهران، دارالکتب الاسلامیه، ۱۴۰۴ ه.ق.
۳۱۷. مردم، دولت و هراس، باری بوزان، تهران، پژوهشکده مطالعات راهبردی، ۱۳۷۸.
۳۱۸. مروری بر صنعت گردشگری، سیمین تولایی، تهران، دانشگاه تربیت معلم،

۱۳۸۶.

۳۱۹. مسائل سیاسی - اقتصادی جهان سوم، احمد ساعی، تهران، سمت، ۱۳۹۲.
۳۲۰. مستدرک الوسائل، میرزا حسین نوری، قم، موسسه آل البيت، ۱۴۰۸ ه. ق.
۳۲۱. مشکل از کجا آغاز شد؟ تأثیر غرب و واکنش خاور میانه، برنارد لوئیس، ترجمه شهریار خواجهیان، چ ۱، تهران، نشر اختران، ۱۳۸۴.
۳۲۲. مطالعات منطقه‌ای، ۱۳۷۹.
۳۲۳. مطالعاتی در اقتصاد اسلامی، منذر قحف و احمد خورشید، ترجمه محمدجواد مهدوی، مشهد، آستان قدس رضوی، ۱۳۷۴.
۳۲۴. معاونت فرهنگی مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی، ۱۳۸۴.
۳۲۵. مقالات برگزیده همایش بیداری اسلامی در اندیشه سیاسی حضرت آیت‌الله العظمی امام خمینی و حضرت آیت‌الله العظمی خامنه‌ای.
۳۲۶. مقالات برگزیده همایش نظریه بیداری اسلامی در اندیشه سیاسی حضرت آیت‌الله العظمی امام خمینی و حضرت آیت‌الله العظمی خامنه‌ای، نهضت نرم‌افزاری (وابسته به انتشارات انقلاب اسلامی)، ۱۳۹۱.
۳۲۷. مقالات برگزیده همایش نظریه بیداری اسلامی در اندیشه سیاسی حضرت آیت‌الله العظمی امام خمینی و حضرت آیت‌الله العظمی خامنه‌ای، نهضت نرم‌افزاری (وابسته به انتشارات انقلاب اسلامی)، ۱۳۹۱.
۳۲۸. مقدمه ابن خلدون، ابن خلدون، ترجمه پروین گنابادی، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۶۲.
۳۲۹. مکاتیب الرسول، علی احمدی میانجی، قم، دارالحدیث، ۱۳۷۶.
۳۳۰. مکان تحت الشمس، بنیامین نتانیاو، ترجمه محمد عوده الدویری، [بی‌جا]، دارالجلیل للنشر، ۱۹۹۵ م.

۳۳۱. مکتب و نظام اقتصاد اسلام، مهدی هادوی تهرانی، قم، مؤسسه فرهنگ خانه خرد، ۱۳۷۸.
۳۳۲. موج سوم بیداری اسلامی، عبدالله گنجی ارجنکی، تهران، مؤسسه مطالعات اندیشه‌سازان نور، ۱۳۸۸.
۳۳۳. موسوعه تاریخ العلاقات بین العالم الاسلامی و الغرب، سمیر سلیمان، تهران، المجمع العالمیه للتقريب بين المذاهب الاسلامیه، ۱۴۳۰ هـ.ق.
۳۳۴. مؤلفه‌های اندیشه سیاسی امام خمینی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی تهران، ۱۳۷۹.
۳۳۵. المیزان فی تفسیر القرآن، محمدحسین طباطبایی، ترجمه سید محمدباقر موسوی همدانی، قم، بنیاد علمی و فکری علامه طباطبایی، ۱۳۶۳.
۳۳۶. میعاد با ابراهیم، علی شریعتی، تهران، انتشارات مونا، ۱۳۶۱.
۳۳۷. میقات حج، ش ۲۸، ۱۳۷۸.
۳۳۸. میقات حج، ش ۸، ۱۳۷۳.
۳۳۹. نامه پژوهش فرهنگی، ش ۱۲، ۱۳۸۹.
۳۴۰. نشریه پیام اسلام، ش ۵، ۱۳۵۸.
۳۴۱. نشریه علوم سیاسی دانشگاه باقرالعلوم (عج)، ش ۱۷، ۱۳۸۱.
۳۴۲. نشریه مبلغان، ش ۸۳، ۱۳۸۵.
۳۴۳. نظام اقتصاد علوی (مبانی، اهداف و اصول راهبردی)، احمدعلی یوسفی، تهران، سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۸۷.
۳۴۴. نظام اقتصادی اسلام و ساختار کلان، سید حسین میرمعزی، [بی‌جا]، مؤسسه فرهنگی دانش و اندیشه معاصر، ۱۳۸۱.
۳۴۵. نظریات توسعه و توسعه‌نیافتگی، رونالد چیلکوت، ترجمه احمد ساعی، تهران،

- مؤسسه نشر علوم نوین، ۱۳۷۵.
۳۴۶. نظریه اجتماعی سیاست بین‌الملل، الکساندر ونت، ترجمه حمیرا مشیرزاده، تهران، دفتر مطالعات سیاسی و بین‌الملل، ۱۳۸۴.
۳۴۷. نظریه بیداری اسلامی براساس اندیشه سیاسی حضرت آیت‌اله العظمی خامنه‌ای، موسی نجفی، تهران، نشر نهضت نرم‌افزاری، ۱۳۹۱.
۳۴۸. نظریه‌پردازی در روابط بین‌الملل مبانی و قالب‌ها، حسین سیف زاده، تهران، سمت، ۱۳۷۶.
۳۴۹. نظریه‌های توسعه‌نیافتگی، آیان روکس بروف، ترجمه علی هاشمی گیلانی، تهران، سفیر، ۱۳۶۹.
۳۵۰. نظریه‌های جامعه اطلاعاتی، فرانک ویستر، ترجمه اسماعیل قدیمی، تهران، امیرکبیر، ۱۳۹۰.
۳۵۱. نظریه‌های جامعه‌شناختی، غلام‌عباس توسلی، تهران، سمت، ۱۳۸۶.
۳۵۲. نگاهی به ابعاد گوناگون جنگ صلیبی غرب با اسلام، علی ابوالحسنی (منذر)، تهران، پیام آزادی، ۱۳۶۰.
۳۵۳. نگاهی به تاریخ سیاسی فلسطین، محمدمهدی توسلی، راولپنڈمی، اس.تی. پریتر، ۱۳۷۸.
۳۵۴. نماد و اسطوره در عرصه توحید و شرک، حمید پارسانیا، چ ۱، قم، مرکز نشر اسراء، ۱۳۷۳.
۳۵۵. نمادها و رموزاره‌های حج، مجتبی شریفی، چ ۱، تهران، رویش نو، ۱۳۸۸.
۳۵۶. نمادها و نشانه‌ها، آلفرد هوهنه‌گر، ترجمه علی صلح‌جو، چ ۶، تهران، سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۷۹.
۳۵۷. نه شرقی نه غربی (روابط خارجی ایران با آمریکا و شوروی)، نیکی کدی و مارک

- گازپوروسکی، ترجمه ابراهیم متقی و الهه کولایی، تهران، نشر مرکز اسناد انقلاب اسلامی، ۱۳۷۹.
۳۵۸. نهایه التاریخ و خاتمه البشر، فرانسیس فوکویاما، ترجمه حسین احمد امین، قاهره، مرکز الاعوام للترجمه و النشر، ۱۴۱۳ ه.ق.
۳۵۹. نهضت‌های اسلامی و انقلاب اسلامی ایران، کلیم صدیقی، ترجمه هادی خسروشاهی، تهران، انتشارات اطلاعات، ۱۳۷۹.
۳۶۰. نهضت‌های صدساله اخیر، مرتضی مطهری، چ ۲۵، تهران، انتشارات صدرا، ۱۳۷۷.
۳۶۱. وحدت از دیدگاه امام خمینی، آیت‌الله سید روح‌الله خمینی، تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، ۱۳۸۶.
۳۶۲. وسایل ارتباط جمعی و امپراتوری آمریکا، هربرت شیلر، ترجمه احمد میرعابدینی، تهران، سروش، ۱۳۷۷.
۳۶۳. وسایل ارتباط جمعی، کاظم معتمدنژاد، چ ۵، تهران، انتشارات دانشگاه علامه طباطبایی، ۱۳۸۵.
۳۶۴. وسائل الشیعه، محمدبن الحسن حر عاملی، محمدبن حسن حر عاملی، چ ۱، قم، مؤسسه آل‌البیت، ۱۴۰۹ ه.ق.
365. Voice of Resurgent Islam, New York: oxford university, 1983.
366. Alternatives, Vol 30
367. Anthropology of Religion: An Introduction, Fiano Boowie, oxford & Massachusetts: black well, 2006.
368. European Journal of International Relation, 2006, 12(3).
369. Guests of God: pilgrimage and politics in the Islamic world, Robert R.

- Bianchi, Oxford and New York: oxford university press, 2004.
370. image and pilgrimage in christian culture: anthropological perspectives, Vector, Turner & Edith, Turner, New York: Columbia university press, 1978.
371. Interantional Organization, Vol 42, No 3, 1988.
372. Interantional Studies Association Published by Blackwell Publishing, 2002.
373. International Journal of Politics, Culture and Society, Vol 18, No 1, 2004.
374. International Politics, No 44, 2007.
375. International Studies Review, No 10, 2008.
376. Journal for Research in Islamic Economics, Vol. 1, No. 2, 1404, JRIE, Vol.2, No.2, 1405.
377. Journal of International Affairs, Spring 1988, Vol 51, No 2, Columbia university, New York.
378. JRIE, Vol.1, No.2, 1404.
379. New Challenges, New Tools for Defence Decision Making, Stuart E. Johnson, Martin Libicki F.Treverton, New York, Rand, 2003.
380. Random House, 4th ed, New York, 1971.
381. Religion in International Relation: TheReturn from Exile, Hatzopoulos Pavlos and Petito Fabio, New York, Palgrave Macmillan, 2003.
382. Review of Islamic economics, Vol.3, No.2, 1994.

383. the center out there: pilgrim's Goal. History of religions, victor, Turner, 12(3), 1973.
384. The cultural Morph space of ritual form: Examining modes of religiosity cross-culturally, Quentin Atkinson & Harvey, Whitehouse, 'Evolution, and human behavior (32)', 2011.
385. the Rites of Passage, Arnold, Van. Gennep, Chicago: university of Chicago press, 1960.
386. the ritual process: structure and antistructure, victor, Turner, Ithaca and New York: Cornell university press, 1966.
387. visions of Internal Relations: Assesing an Academic Field, Donald Puchala, ed., South Carolina: unersity of south Carolina press, 2002.
388. X Malcolm, Autobiography of Malcolm x, New York: Grove press, 1966.